

MINISTERUL EDUCAȚIEI, CULTURII ȘI CERCETĂRII
INSTITUTUL DE ISTORIE

REVISTA

DE

ISTORIE
A MOLDOVEI

Nr. **1-2** (117-118)
ianuarie-iunie
2019

Chișinău, 2019

FONDATOR: Institutul de Istorie al Academiei de Științe a Moldovei.
Revista de Istorie a Moldovei apare din 1990.

REDAȚIA:

Gheorghe COJOCARU, dr. hab. conf. univ. (*redactor-șef*)
Nicolae ENCIU, dr. hab. conf. univ. (*redactor-șef-adjunct*)
Constantin UNGUREANU, dr. hab., conf. univ. (*secretar responsabil*)

Redactor: Ion NEGREI
Tehnoredactare: Editura LEXON-PRIM

COLEGIUL DE REDACȚIE:

Nicolae CHICUȘ, dr. conf. univ.
Gheorghe CLIVETI, dr. prof. univ. (România)
Ovidiu CRISTEA, dr. prof. univ. (România)
Demir DRAGNEV, dr. hab. prof. univ., membru coresp. al AȘM
Academician Andrei EȘANU, dr. hab. prof. univ.
Ion ȘIȘCANU, dr. hab. prof. univ.
Gheorghe NEGRU, dr. conf. univ.
Stella GHERVAS, dr. prof. univ. (Franța)
Victor IȘCENKO, dr. conf. univ. (Rusia)
Paolo MALANIMA, dr. prof. univ. (Italia)
Academician Ioan-Aurel POP, dr. prof. univ. (România)
Igor ȘAROV, dr. conf. univ.
Anatol ȚĂRANU, dr. conf. univ.
Ion VARTA, dr. conf. univ.

- ☐ Autorii poartă responsabilitatea pentru conținutul articolelor publicate.
- ☐ Opiniile autorilor nu reflectă neapărat opinia Colegiului de redacție.

SUMAR

STUDII

Andrei EȘANU, Valentina EȘANU, FILIP MOLDOVEANUL (? - 1554), PRIMUL TIPOGRAF DE LIMBĂ ROMÂNĂ	5
Alina FELEA, SURSELE DOCUMENTARE DIN ȚARA MOLDOVEI DESPRE HOLTEI (sec. al XVII-lea – înc. sec. al XIX-lea)	26
Valentin TOMULEȚ, ASPECTE COMPARATIVE ALE EVOLUȚIEI BASARABIEI ȘI NOVOROSIEI. PRIVIRE GENERALĂ ASUPRA SITUAȚIEI DEMOGRAFICE, SOCIALE ȘI ECONOMICE (anii '30-'50 ai secolului al XIX-lea)	32
Andrei EMILCIUC, LACURILE SĂRATE ȘI EXTRACȚIA SĂRII ÎN BASARABIA (1812-1850)	53
Elena FRUMOSU (DARII), ROLUL SPIȚELOR GENEALOGICE PENTRU CONFIRMAREA STATUTULUI SOCIAL PRIVILEGIAT ÎN BASARABIA, ÎN PRIMELE DECENII DUPĂ ANEXARE	77
Dinu POȘTARENȚU, ÎNDEMNUL LA UNITATE NAȚIONALĂ A ROMÂNILOR PUBLICAT ÎN PAGINILE PRESEI RUSE DIN BASARABIA (1860)	85
Radu CARP, DOMNIA LUI ALEXANDRU IOAN CUZA ȘI DIFICILA NAȘTERE A REGIMULUI PARLAMENTAR ÎN PRINCIPATELE ROMÂNE	90
Ion ȘIȘCANU, Daniela ȘIȘCANU, ESTONIA ÎN CADRUL RELAȚIILOR URSS CU ȚĂRILE LIMITROFE	95
Liudmila CHICIUC, REFLECTAREA ACTIVITĂȚII INSTITUTULUI SOCIAL ROMÂN DIN BASARABIA (1934-1940) ÎN PAGINILE EDIȚIEI PERIODICE A INSTITUȚIEI	115
Bruno VENDITTO, Immacolata CARUSO, HUMAN MOBILITY AND DEVELOPMENT, A THEORETICAL FRAMEWORK: FEMALE MIGRATION IN MOLDOVA	136

DOCUMENTAR

Eugen-Tudor SCLIFOS, PRUSIA ȘI UNIREA PRINCIPATELOR ROMÂNE ÎN RAPOARTELE MINISTRULUI PLENIPOTENȚIAR AL FRANȚEI LA BERLIN, LEONEL DE MOUSTIER (1857-1858)	158
Gheorghe COJOCARU, CHESTIUNEA BASARABIEI. NEGOCIERILE LUI D.N. CIOTORI CU REPREZENTANȚII SOVIETICI	168

PERSONALITĂȚI

Silvia CORLĂTEANU-GRANCIUC, George ENACHE, CONSTANTIN N. TOMESCU, PROFESOR UNIVERSITAR ȘI SECRETAR AL MITROPOLIEI BASARABIEI ÎN PERIOADA INTERBELICĂ. SCHIȚĂ DE PORTRET	176
--	-----

RECENZII

ANDREI EȘANU, VALENTINA EȘANU, LUMINA CĂRȚII LA ROMÂNI (SECOLELE XIV-XIX). STUDII, SURSE ȘI MATERIALE	184
Igor CERETEU CRISTINA PREUTU, PROPAGANDA POLITICĂ ÎN ROMÂNIA SOCIALISTĂ. PRACTICI INSTITUȚIONALE ȘI TEHNICI DE COMUNICARE (1965-1974)... ..	190
Anatol PETRENCU	

VIAȚA ȘTIINȚIFICĂ

CONFERINȚA ȘTIINȚIFICĂ „UNIREA PRINCIPATELOR ROMÂNE ȘI PROBLEMA BASARABIEI” (CU PRILEJUL ÎMPĂLINIRII A 160 DE ANI DE LA UNIREA PRINCIPATELOR). CHIȘINĂU, 24 IANUARIE 2019	194
Silvia CORLĂTEANU-GRANCIUC	

CONTENTS

STUDIES

Andrei EȘANU, Valentina EȘANU, FILIP MOLDOVEANUL (? - 1554), THE FIRST ROMANIAN LANGUAGE PRINTER	5
Alina FELEA, DOCUMENTARY SOURCES FROM MOLDAVIA ABOUT THE BACHELORS (17th CENTURY – BEGINNING OF THE 19th CENTURY)	26
Valentin TOMULEȚ, COMPARATIVE ASPECTS OF THE EVOLUTION OF BESSARABIA AND NOVOROSSIA. OVERVIEW OF THE DEMOGRAPHIC, SOCIAL AND ECONOMIC SITUATION (1830's-1850's)	32
Andrei EMILCIUC, SALT LAKES AND SALT EXTRACTION IN BESSARABIA (1812-1850)	53
Elena FRUMOSU (DARII), THE ROLE OF GENEALOGICAL TREES FOR THE CONFIRMATION OF PRIVILEGED SOCIAL STATUS IN BESSARABIA IN THE FIRST DECADES AFTER ANNEXATION	77
Dinu POȘTARENCU, CALL FOR THE NATIONAL UNITY OF THE ROMANIANS PUBLISHED ON THE PAGES OF THE OFFICIAL PRESS ORGAN OF THE RUSSIAN ADMINISTRATION IN BESSARABIA	85
Radu CARP, THE REIGN OF ALEXANDRU IOAN CUZA AND THE DIFFICULT BIRTH OF THE PARLIAMENTARY REGIME IN THE ROMANIAN PRINCIPALITIES	90
Ion ȘIȘCANU, Daniela ȘIȘCANU, ESTONIA IN THE USSR RELATIONS WITH THE NEIGHBORING COUNTRIES	95
Liudmila CHICIUC, REFLECTION OF THE ACTIVITY OF THE ROMANIAN SOCIAL INSTITUTE IN BESSARABIA (1934-1940) IN THE PERIODICAL OF THE INSTITUTION	115
Bruno VENDITTO, Immacolata CARUSO, HUMAN MOBILITY AND DEVELOPMENT, A THEORETICAL FRAMEWORK: FEMALE MIGRATION IN MOLDOVA	136

DOCUMENTARY

Eugen-Tudor SCLIFOS, PRUSSIA AND THE UNION OF THE ROMANIAN PRINCIPALITIES IN THE REPORTS OF THE PLENIPOTENTIARY MINISTER OF FRANCE IN BERLIN, LEONEL DE MOUSTIER (1857-1858)	158
Gheorghe COJOCARU, THE MATTER OF BESSARABIA. NEGOTIATIONS OF D.N. CIOTORI WITH SOVIET REPRESENTATIVES ..	168

PERSONALITIES

Silvia CORLĂTEANU-GRANCIUC, George ENACHE, CONSTANTIN N. TOMESCU, UNIVERSITY PROFESSOR AND SECRETARY OF THE BESSARABIAN METROPOLITAN CHURCH DURING THE INTERWAR PERIOD. PORTRAIT SKETCH	176
--	-----

REVIEWS

ANDREI EȘANU, VALENTINA EȘANU, THE ROMANIANS' LIGHT OF THE BOOK (14th-19th CENTURIES). STUDIES, SOURCES AND MATERIALS,	184
Igor CERETEU CRISTINA PREUTU, POLITICAL PROPAGANDA IN SOCIALIST ROMANIA. INSTITUTIONAL PRACTICES AND COMMUNICATION TECHNIQUES (1965-1974)	190
Anatol PETRENCU	

SCIENTIFIC LIFE

SCIENTIFIC CONFERENCE "THE UNION OF THE ROMANIAN PRINCIPALITIES AND THE PROBLEM OF BESSARABIA (ON THE OCCASION OF THE 160TH ANNIVERSARY OF THE UNION)" JANUARY 24, 2019	194
Silvia CORLĂTEANU-GRANCIUC	

STUDII

Andrei Eșanu*, Valentina Eșanu**

FILIP MOLDOVEANUL (?-1554), PRIMUL TIPOGRAF DE LIMBĂ ROMÂNĂ¹

The study *Philip Moldoveanul's Eastern Carpathian perspective* revives the personality and work of Filip Moldoveanul (? -1554/1555), and based on the earlier researches his biography is readjusted, focused on his Moldovan origin, his supposedly Western academic formation, as well as his printing activity in Sibiu. New facts and nuances are objectified regarding his printouts and especially about the first Romanian translation of the Gospel and its influence on Romanian culture, are described the three printings of Philip Moldoveanul made during 1544-1553 and clarifications are made to the movement and copies available up to date.

Keywords: Moldova, Wallachia, Transylvania, typographer, Slav-Romanian Evangelist, Catehizis

Prin efortul bibliografiilor ruși² din a doua jumătate ai sec. al XIX-lea, care de altfel primii au pus în circuitul științific informații despre tipăriturile lui Filip Moldoveanul, precum și al mai multor generații de cercetători români, viața și activitatea lui Filip Moldoveanul (?-1554/1555) pe diferite planuri s-a profilat destul de clar. Pornind de la acel *МОЛДАВЕАНИНЪ*/Moldoveanul³, pe care și l-a tipărit

* **Andrei Eșanu**, academician, doctor habilitat în istorie, șeful Secției Istorie Medievală, Institutul de Istorie.

** **Valentina Eșanu**, doctor în istorie, cercetător științific coordonator, Institutul de Istorie.

¹ Studiul reprezintă o redacție amplificată a comunicării, cu același titlu, prezentată la Simpozionul științific internațional în cadrul „Zilelor academice clujene”. Institutul de Istorie „George Barițiu”, Filiala Cluj-Napoca a Academiei Române, Cluj, 18 mai 2016.

² *Отчет Императорской Публичной Библиотеки за 1856 год*, Санкт-Петербург, 1857, с. 23. Ундольский В.М. *Очерки славяно-русской библиографии*, Москва, 1871, с. 14, № 82; Каратаев И.П., *Описание славяно-русских книг, напечатанных кирилловскими буквами*. Том первый. С 1491 по 1652 г.г., Санкт-Петербург, 1883, с. 82-83, №. 28; Петров А., *Старопечатные церковные книги в Мукачеве и Ужгороде*, в *Журнал Министерства Народного Просвещения*, Санкт-Петербург, часть CCLXXV, 1891, май, с. 210-211.

³ Pare să confirme această obârșie est-carpatică a lui Filip Moldoveanul și faptul că și alți moldoveni stabiliți în Transilvania sau în Țara Românească erau supranumiți „moldoveanul”.

în Postfața *Evangheliarului* din 1546, alături de numele său de botez Филипп/Filip, marea majoritate a istoricilor care s-au aplecat asupra moștenirii sale consideră că ar fi mai curând un român, de obârșie din Țara Moldovei⁴, poate chiar din unul dintre orașele sau târgurile din nord-vestul țării cu populație eterogenă de români, germani, unguri ș.a. Această împrejurare a favorizat pe lângă cunoașterea limbii române materne și a celei germane în dialectul sașilor așezați în acest spațiu. S-a stabilit cu deosebită claritate că el a ajuns la Sibiu (Hermannstadt) prin 1521, când la sigur atinsese vârsta maturității, unde a activat până la sfârșitul vieții 1554/1555⁵. Ce l-a determinat pe Filip să se stabilească la Sibiu? Aceasta a putut să aibă loc fie prin legăturile permanente politice, comerciale ale românilor de-o parte și de alta a Carpaților, fie printr-o legătură de prietenie pe care o avea de acasă sau de pe timpul aflării la studii cu persoane din mediul săsesc-transilvănean. La Sibiu, el a fost angajat cu salariu în Cancelaria Magistratului sibian, unde a îndeplinit funcția de scrib și traducător de acte în limbile română, germană și slavonă. Întrucât a activat timp îndelungat, putem afirma că s-a bucurat de încredere și apreciere din partea conducătorilor Magistratului din Sibiu ca un bun cancelarist și diplomat.

Așa de exemplu, un manuscris transilvănean după „Cartea românească de învățătură” (1643) a fost executat de **Varlaam Moldoveanu** (Colta Elena Rodica, *Un manuscris transilvănean după „Cartea românească de învățătură” (1643) executat de copistul Varlaam Moldoveanu*, în *Ziridava*, 1982, nr. XIV, p. 414-424); sau **Chiriac Moldoveanu** (1689), **Atanasie Moldoveanu**, care în ediția greco-română a *Evangheliei* (București, 1693) a verificat și corectat textele în ambele limbi (Ștefan Șt. C., *Catalogul cărții românești vechi și rare din colecția Muzeului municipiului București (1648-1829)*, București, 2008, p. 26; copistul **Vasile Moldoveanu**, care a activat între anii 1692-1727 este cunoscut dintr-o însemnare pe un exemplar a *Tetraevangelului* lui Macarie din 1512 din *Biblioteca Eparhială*, Vrșat din Serbia (Medaković Dejan, *Grafika srpskih stampanih knjig XV-XVII veka*, Belgrad, 1958, p. 173-174. Momirović Petar, *Knjiško-Arhivski spomenici iz Banata*, în *Gradja*, 3, 1959, p. 216-218, fig. 31-32; c. 259-265, № 11; **Grigore Moldoveanu** a legat o „Evanghelie” în 1694 (Opaț Anca, *Repertoriul manuscriselor slavone din Biblioteca Academiei Române din Cluj-Napoca*, Cluj-Napoca, 2009, p. 33, nr. 7.); cunoscutul copist și dascăl **Vasile Sturza Moldoveanu** (1693-1730), care a copiat 31 de cărți pentru bisericile ortodoxe ale românilor transilvăneni și a educat copiii acestora în sec. al XVIII-lea, un **Isaia Eșanu** (1731), **Ștefan Moldoveanu** (1734-1742), **Ioniță Voița Suceveanu** (1758-1778), popa **Iosif Moldoveanu** (1773) (Dudaș Florian, *Vechi cărți românești călătoare*, București, 1987, p. 208, 210, 213, 214, 216, 218). Despre alți cărturari moldoveni care au activat în sec. XVII-XVIII în Transilvania vezi: Popa Atanasie, *Copiști moldoveni din Transilvania în secolele XVII și XVIII*, în *Mitropolia Moldovei și Sucevei*, 1969, nr. 7-9, p. 458-467. Plămădeală Antonie dr., *Transilvăneni în viața bisericească și culturală a Moldovei și moldoveni în Transilvania, în Credință și cultură în Moldova*. III. Cultură creștină și simțire românească, Iași, 1995, p. 98-102.

⁴ Nicolae Iorga, *Cinci comunicări la Academia Română, III. Tipărituri românești necunoscute*, în „*Revista istorică*”, an 17 (1931), nr. 1-3, p. 26.

⁵ Din 1555 aceeași funcție în Magistratul sibian o îndeplinea fiul său „filius Philippi pisroris”, „Joachim Maler scriba valachorum”. (Huttmann A., Binder P., *Contribuții la biografia lui Filip Moldoveanu, primul tipograf român. Evoluția vieții culturale românești la Sibiu în epoca umanistă*, în *Limba și Literatura*, 1968, XVI, p. 157).

În actele sibiene el este cunoscut cu numele de „Philipp pictor”, „Magistro Philippo pictori”, „Philipp Moler”⁶, iar în relațiile cu românii, precum și în tipăriturile sale el se prezintă cu numele de „Filip Moldoveanul”⁷ („азъ Филиппъ Молдавѣнинъ потрѣдижъ Жекъ съвършити книги сѣи”). Cu începere din 1537, el a fost trimis în mai multe solii, misiuni diplomatice și de recunoaștere în Țara Românească, în condițiile menținerii pericolului incursiunilor otomane în Transilvania. Totodată, a primit și a găzduit în locuința sa din Sibiu pe mai mulți boieri și trimiși ai domnilor munteni.

În ultima perioadă a vieții a realizat și câteva tipărituri, dintre care sunt cunoscute cert un *Catehizis românesc*, în 1544, după unii istorici – luteran, iar după alții ortodox⁸, care s-a dovedit a fi **prima carte tipărită în limba română în întreg spațiu românesc**, un *Evangheliar slav*, în 1546, și un *Evangheliar bilingv slavo-român*, în 1551-1553. Atât informațiile documentare, cât și însemnările de pe tipăriturile lui Filip Moldoveanul arată că acestea au circulat în toate cele trei țări românești. Or, prezența unor exemplare la curtea lui Pătrașcu cel Bun (1554-1557) din Târgoviște, precum și însemnările cu numele lui Gheorghe Rákóczi, principe al Transilvaniei (1630-1648), și Ștefan Lupu, domn al Moldovei (1659-1661), sunt destul de grăitoare în această privință. Faptul că filele lipsă din exemplarul de la Sankt Petersburg au fost completate în sec. al XVIII-lea cu altele, copiate de mână, arată că acest Evangheliar a continuat să fie în folosință încă mult timp după editare.

Se admite că tipografia de sub teascurile căreia au ieșit aceste cărți a activat chiar în locuința sa din Sibiu⁹, iar după alții în tiparnița lui Lukas Trapoldner¹⁰, care activa în aceeași urbe de pe la 1528-1529. Drept dovadă că el și-a realizat tipăriturile sale la Sibiu este includerea stemei acestui oraș în frontispiciile la cele patru Evanghelii a ediției din 1546, servindu-i drept model blazonul Sibiului de pe *Harta Transilvaniei* întocmită de Johannes Honterus (Basel, 1532)¹¹.

⁶ Huttmann A., Binder P., *Contribuții la biografia lui Filip Moldoveanul, primul tipograf român. Evoluția vieții culturale românești la Sibiu în epoca umanistă*, în *Limba și Literatura*, 1968, XVI, p. 145-171.

⁷ *Ibidem*, p. 159.

⁸ Păcurariu Mircea, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*. Ediția a doua, vol. I, București, 1991, p. 546-547.

⁹ Huttmann A., Binder P., *Contribuții la biografia lui Filip Moldoveanul, primul tipograf român. Evoluția vieții culturale românești la Sibiu în epoca umanistă*, în *Limba și Literatura*, 1968, XVI, p. 159.

¹⁰ Mărza Eva, Drechiciu Doina, *Cartea românească veche în județul Alba, secolele XVI-XVII. Catalog*, Alba Iulia, 1989, p. 17. Păcurariu Mircea, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*. Ediția a doua, vol. I, București, 1991, p. 545. Немировский Е.Л., *Книги кирилловской печати 1491-1550. Каталог*, Москва, 2009, с. 241.

¹¹ Huttmann A., Binder P., *Contribuții la biografia lui Filip Moldoveanul, primul tipograf român. Evoluția vieții culturale românești la Sibiu în epoca umanistă*, în *Limba și Literatura*, 1968, XVI, p. 166.

Cercetările au mai arătat că Filip Moldoveanul a fost un gravor iscusit¹² și original. Xilografurile care ilustrau tipăriturile sale au fost executate de el personal¹³. Se consideră că includerea în ediția din 1546 a chipurilor gravate ale evangheliștilor la începutul celor patru Evanghelii este unica în tradiția tiparului din sec. XVI la slavii de sud și la români¹⁴, accentul punându-se pe individualizarea figurilor¹⁵.

În același timp, a fost apreciat locul și rolul activității lui Filip Moldoveanul în istoria tiparului și culturii românești în general. Din mai multe publicații ale istoricilor români se desprinde ideea că el a conlucrat în deplină înțelegere atât cu dirigitorii Magistratului Sibiului, cât și cu cei de un neam cu el, fiind vorba atât de românii din Transilvania, cât și cu cei din spațiile extracarpatice.

Cu toate că a viețuit timp îndelungat în mediul săsesc transilvănean, cuprins de reforma religioasă luterană, mai curând a rămas fidel confesiunii ortodoxe în care a crescut de copil în familia sa din Moldova. Această din urmă împrejurare l-a îndemnat în ultima parte a vieții să ajungă la conștiința că trebuie să contribuie cu ceva pentru cei de un neam și de o credință cu el, drept dovadă fiind și imprimarea stemei Moldovei în una din paginile *Evangheliarului slavon* din 1546. Și dacă pentru tipărirea *Catehizis-ului* a fost remunerat (căci, acesta, probabil, era o comandă a Magistratului sibian), apoi tipărirea *Evangheliarului slavon* și a celui *bilingv slav-român* s-au făcut din proprie inițiativă, împrumutând în acest scop 100 de florini, sumă considerabilă pe acele timpuri.

O altă concluzie la care au ajuns predecesorii noștri e că *Evangheliarul slavon* din 1546 reprezintă o retipărire a textului *Tetraevangelului* lui Macarie din 1512¹⁶, dar cu alt corp de litere slavone care se deosebesc atât de cele ale lui Ma-

¹² Demeny Lidia, *Xilografurile lui Filip Moldoveanul*, în *Studii și cercetări de istoria artei*, S. Artă plastică, București, 1969, tom 16, nr. 2, p. 229-241.

¹³ Ibidem, p. 230-242.

¹⁴ Вознисенский А.В., *Кириллические издания Евангелия XVI века. Издание Евангелия на землях Валахии и Трансильвании*, в expositions.nlr.ru/ex-rare/Evangeliie/evangel-valah.php, accesat 02.04.2016.

¹⁵ Tatai-Baltă C., *Incursiune în xilografura românească (sec. XVI-XIX)*, în *Apulum*, Alba Iulia, XVII, 1979, p. 449.

¹⁶ Huttman A., Binder P., *Contribuții la biografia lui Filip Moldoveanul, primul tipograf român. Evoluția vieții culturale românești la Sibiu în epoca umanistă*, în *Limba și Literatura*, 1968, XVI, p. 167. Doar știind ce înseamnă o carte tipărită, Filip Moldoveanul după stabilirea sa în Transilvania

carie, ale lui Liubavici din Țara Românească, cât și de cele ale altor tipărituri slavo-române din Transilvania¹⁷, de unde ar reieși că Filip Moldoveanul a confecționat personal materialul tipografic, având drept model caracterele, frontispiciile și inițialele din aceeași tipăritură a lui Macarie. *Evangheliarul slavo-român* din 1551-1553 este tipărit cu aceeași literă slavonească turnată în aceeași matrice ca și *Evangheliarul slavon* din 1546, dar șlefuită mai neglijent, de aceea calitatea tiparului din 1551-1553 este inferioară celei din 1546¹⁸. Specialiștii români au constatat și unele diferențe redacționale¹⁹ în text, iar cei din Sanct-Petersburg au identificat și unele diferențe în garnitura de litere (zaț) precum și în ornamentele gravate, care în temei le reproduc pe cele ale lui Macarie, înlocuindu-se doar stema Țării Românești cu cea a Sibiului²⁰.

După mai multe discuții care au durat decenii la rând, s-a ajuns la încă o concluzie importantă și anume că la baza traducerii în limba română a *Evangheliarului slavo-român* din 1551-1553 a stat ediția sa din 1546, precum și textul german al traducerii lui Martin Luther a *Evangheliei* și că tălmăcirea s-a făcut cu puțin

a căutat și a găsit *Tetraevangheliarul* din 1512 a lui Macarie, pentru a-l reproduce. Căci tipăriturile lui Macarie au căpătat răspândire pe o vastă arie sud-est europeană, inclusiv întregul spațiu nord-și sud-dunărean. (Eșanu Andrei, Eșanu Valentina, *Primele tipărituri românești (1508-1512) în colecții europene*, în *Clio în oglindiri de sine. Academicianul Alexandru Zub. Omagiu*. Volum editat de Gh. Cliveti, Iași, Ed. Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2014, p. 377-402. O variantă revăzută și completată în curs de apariție: Eșanu A., Eșanu V., *Tipăriturile lui Macarie (1508-1512) în colecții românești și europene*, în *Studii și Materiale de Istorie Medie*, Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București, vol. XXXIV, 2016. Specialiștii români au considerat că la temelia ediției *Evangheliei* din 1512, Macarie a preluat o variantă-redacție rar întâlnită din tradiția sud-est europeană a traducerilor *Noului Testament* în slavonă. Pornind de la clasificarea învățatului rus G. A. Voskresenski, conform căruia au existat patru redacții principale ale traducerii *Evangheliei* în limba slavă. (Воскресенский Г. И., *Характеристические черты четырех редакций славянского перевода Евангелия от Марка по сто двенадцати рукописям Евангелия XI-XVI вв.*, Москва, 1896, [2], VIII, 304, [2] с.). Alt învățat rus, E.L. Nemirovski, prin comparație a stabilit că textul ediției lui Macarie din 1512 este mai apropiat de cea de a patra redacție, care are la temelie o traducere de la Constantinopol din 1382. (Astăzi aceasta se păstrată în Muzeul Istoric de Stat din Moscova, Син. 26). Totodată, acest din urmă cercetător a identificat o serie de sintagme din ediția lui Macarie care au fost preluate din unele manuscrise est-slave și în special din *Biblia* lui Ghenadie din 1499, și din *Tetraevanghelul* 1472 din colecția Lavrei Serghiev Posad. (История славянского кириллического книгопечатания XV – начала XVII века. Кн. 3: Немировский Е. Л., *Начало книгопечатания в Валахии*, 2008, Москва, Наука, с. 520-521), ajungând, pe această cale, la concluzia că Macarie din Țara Românească era cunoscut și cu tradiția est-slavă a traducerii *Evangheliei*.

¹⁷ Demény Lajos. *O tipăritură slavă-română precocesiană*, în *Studii. Revistă de istorie*, tom 18, 1965, nr. 5, p. 1012.

¹⁸ *Издания кирилловской печати XV-XVI вв. (1491-1600). Каталог книг из собрания ГПБ, Санкт-Петербург*, 1993, с.86, № 31.

¹⁹ Demény Lajos, Simonescu Dan, *Un capitol important din vechea cultură românească (Tetraevanghelul, Sibiu, 1546)*, în *Studii și cercetări de documentare și bibliologie*, București, 1965, Supliment la nr. 1, p. 11.

²⁰ *Издания кирилловской печати XV-XVI вв. (1491-1600). Каталог книг из собрания ГПБ, Санкт-Петербург*, 1993, с.79, № 27.

timp înainte de tipărirea cărții²¹, adică între anii 1546-1550. Întrucât traducerea conține numeroase moldovenisme²² se înclină spre aceea că textul a fost tradus chiar în mediul moldovenesc din prima jumătate a sec. XVI-lea sau chiar de Filip Moldoveanul²³. Nu este exclus că de alegerea textului *Evangheliei slavone* din 1546 și de traducerea din slavonă în română a celei din 1551-1553 s-a ocupat personal Filip Moldoveanul, fie de unul singur, fie ajutat de preoții ortodocși români din Rășinari de lângă Sibiu sau de cei din Șcheii Brașovului, care de asemenea, precum se cunoaște, erau atrași în activitățile de cancelarie ale celor două orașe. Atât pregătirea și tipărirea, cât și traducerea unei asemenea lucrări complexe cum este *Evangheliarul* necesitau ample cunoștințe de teologie și de limbă slavonă și maternă, ceea ce din nou subliniază cultura teologică și cărturărească deosebită a lui Filip Moldoveanul. Cu siguranță el era un poliglot, cunoscând limbile română, germană, latină și slavonă, însușind pe lângă acestea și întreg spectrul de activități tipografice. Numai asemenea cunoștințe de limbă și de conținut ale Sfintei Scripturi i-au permis lui Filip Moldoveanul să intervină cu redactări și precizări în textul *Evangheliei* publicate de el, adică nu a preluat mecanic textul lui Macarie după ediția din 1512. Prin urmare, era un intelectual deosebit de instruit pentru acele timpuri.

În ultima vreme a fost exprimată părerea precum că Filip Moldoveanul nu a reușit să ducă la capăt tipărirea *Evangheliarului slavo-român* din 1551-1553 și, poate, de aceea a ajuns până la noi doar un singur exemplar, dar și acela incomplet, conținând doar *Evanghelia* după Matei²⁴. Se prea poate ca această opinie să aibă temeiuri reale, întrucât pregătirea unei asemenea monumentale ediții bilingve, care trebuia să aibă peste 1100 pagini (or, ediția în slavonă din 1546 număra 580 de pagini), necesita o îndelungată și susținută muncă de pregătire pentru tipar. În aceste condiții se prea poate că Filip Moldoveanul s-a stins din viață pe când muncea la pregătirea pentru tipar a *Evangheliarului slavo-român*, reușind să tipărească doar una dintre cele patru *Evanghelii*. Întrucât nu s-a mai găsit nimeni să-i continue opera, lucrul asupra acestei din urmă tipăriri a rămas neterminat. Drept urmare, ediția bilingvă aproape că nu a fost pusă în circulație și de aceea a ajuns până azi doar într-un singur exemplar, dar și acela incomplet.

Astfel, excursul asupra vieții și activității lui Filip Moldoveanul la Sibiu ara-

²¹ Demény Lajos, *O tipăritură slavă-română precoresiană*, în *Studii. Revistă de istorie*, tom 18, 1965, nr. 5, p.1037.

²² Petrovici Emil, *Observații asupra grafiei și limbii textului românesc al Evangheliarului slavo-român de la Sibiu*, în *Evangheliarul slavo-roman de la Sibiu 1551-1553*. Studiul introductiv filologic de acad. Emil Petrovici, Studiul introductiv istoric de L. Demény, București: Ed. Acad. RS Romania, 1971, p. 9-21.

²³ Demény Lajos, *O tipăritură slavă-română precoresiană*, în *Studii. Revistă de istorie*, tom 18, 1965, nr. 5, p.1026.

²⁴ Вознисенский А.В., *Кириллические издания Евангелия XVI века. Издание Евангелия на землях Валахии и Трансильвании*, в expositions.nlr.ru/ex-rare/Evangeliie/evangel-valah.php, accesat 02.04.2016.

tă că el a fost, după cum am mai subliniat, un intelectual deosebit de pregătit și apreciat. În asemenea condiții ne punem fireasca întrebare, unde a fost educat și unde a studiat primul tipograf de limbă română? Întrucât s-a admis că Filip era de obârșie moldoveană, la rândul nostru putem considera că se născuse pe la sfârșitul domniei lui Ștefan cel Mare, unde intrase deja în tradiție ca domnul țării să aibă în serviciul său o seamă de intelectuali români sau străini, pe care îi antrena în activități de cancelarie, la început ca dieci, pisari, traducători, apoi ridicați în ranguri dregătorești, de logofeți, cum ar fi, de exemplu, Ion Dobrul, Toma, Ioan Tăutu, sau Ioan Țamblac²⁵, genovezul Dorino Cattaneo²⁶, care uneori erau trimiși și în importante misiuni diplomatice la fel ca și Filip Moldoveanul în Transilvania. Un alt exemplu de intelectual (nu i se cunoaște numele) de la curtea lui Ștefan cel Mare, la sigur un etnic german, mai curând din partea locului, traducea din slavonă în limba germană pe la 1502 *Cronica breviter*. Putem admite că Filip, ca și alți intelectuali din acea epocă, a studiat la început într-o școală de slavonie sau de latinie, care se întâlneau pe ici-colo în orașele, târgurile și la mănăstirile Țării Moldovei²⁷. Poate acel „*Baptista, italicus de Visentino, magister in diversis artibus*”, care se stingea din viață la Suceava pe la 1512²⁸, se ocupa și de instruirea copiilor unor târgoveți cu anumită pondere în societate. Or, pe atunci se obișnuia să-și instruiască odraslele oamenii cu o bună stare materială din rândurile orașenilor și ale boierimii locale. Pe lângă aceasta, este cunoscut că unii tineri moldoveni și est-slavi își continuau studiile pe la unele universități, cum ar fi cele din Cracovia, Praga, Viena²⁹. În prezent, aproape că nu se pune la îndoială faptul că asemenea personalități culturale și fondatori ai tiparului în țările lor de origine, cum ar fi Francisc Scorina sau Ivan Feodorov ar fi studiat în una din universitățile mai sus arătate. Ivan Feodorov, primul tipograf rus și ucrainean, de exemplu, este identificat cu Ivan Moscvitin, înscris în listele studenților universității din Cracovia³⁰. Nu-i exclus că și Filip, în mediul universitar cracovian, unde și-a aprofundat cunoștințele de teologie și de limbă latină și de tipograf, căci tiparul pătrunsese masiv în ultimele decenii ale sec. al XV-lea - început de sec. al XVI-lea mai ales în mediul cracovian, pentru a i se distinge obârșia, și-a luat numele „Moldavanin”. Tot în acest mediu, pe la 1491-1493 au fost tipărite primele patru incunabule

²⁵ Gorovei Ștefan S., Székely Maria Magdalena, *Princeps omni laude maior. O istorie a lui Ștefan cel Mare*, Mănăstirea Putna, 2005, p. 99.

²⁶ Ibidem, p. 143-145.

²⁷ Ешану Андрей, *Школа и просвещение в Молдавии (XV-нач. XVI в.)*. Кишинёв, Штиинца, 1983, c. 28-53.

²⁸ Diaconu G., *Contribuții la cunoașterea culturii medievale de la Suceava în veacurile XV-XVI*, în *Materiale și cercetări arheologice*, București, , vol. II, 1959, p. 913-923.

²⁹ Ешану Андрей, *Школа и просвещение в Молдавии (XV-нач. XVIII в.)*. Кишинёв, Штиинца, 1983, c.74-83, 125-129.

³⁰ Eșanu Andrei. *Tipăriturile lui Ivan Feodorov în Țările Române*, în Idem, *Cultural universe in Moldavia (XV-XIX). Studies / Univers cultural în Moldova (sec. XV-XIX)*. Studii, Chișinău, Lexon-Prim, 2013, p. 22.

slave în tipografia lui Schweipolt Fiol³¹, pe care le văzuseră, probabil și tinerii din țările ortodoxe care studiau acolo, inclusiv cei din Moldova.

În cele ce urmează ne-am propus să continuăm munca de sistematizare a informației privitoare la cele trei tipărituri ale lui Filip Moldoveanul, punând la temelie cataloagele și literatura de specialitate din știința europeană.

În urma investigațiilor noastre am constatat că acestea s-au păstrat într-un număr deosebit de limitat, după cum urmează:

Catehizis (1544) - ediție cunoscută doar după surse documentare.

Evangelhiar slav (1546) - sunt cunoscute cert 3 exemplare:

Primul exemplar - se păstrează la Biblioteca Națională a Rusiei din Sankt Petersburg (fosta Saltikov-Șcedrin) la cota I.1.5³², cunoscut din a doua jumătate a sec. al XIX-lea de bibliografii ruși și din primele decenii ale sec. al XX-lea de cercetătorii români. În 2009 am avut și noi ocazia să examinăm *de visu* acest exemplar (descrierea bibliografică vezi mai jos). Aici vom arăta doar că însemnarea marginală trebuie datată cu domnia lui Ștefăniță Lupu (1659-1661) și nu cu cea a lui Gheorghe Ștefan (1653-1658).

Al doilea exemplar - cunoscut încă din 1883³³. Conform informației pusă la dispoziție de specialiștii ucraineni, astăzi se păstrează la Biblioteca Episcopiei din Ujgorod (cota de păstrare nu ne este cunoscută). Un timp, în perioada postbelică, exemplarul s-a păstrat la Biblioteca Științifică a Universității Naționale din Ujgorod, la cota 69-Д³⁴ (descrierea bibliografică vezi mai jos.)

Al treilea exemplar se păstrează la Muzeul Bisericii Ortodoxe Sârbe din Belgrad (Serbia), la cota Ір.280³⁵.

Conform informației incluse în *Bibliografia românească veche*, volumul IV, (București, 1944), s-a considerat un timp că ar fi existat un al **patrulea exemplar** al *Evangelhiarului* din 1546 și că s-ar fi păstrat la data publicării volumului IV al *Bibliografiei românești vechi* în Muzeul Național din Budapesta. Unii istorici români au considerat că exemplarul în cauză provenea din Biblioteca Episcopală din Ujgorod, iar alții – că ar provine din colecția bibliologului român de origine bănățeană, dr. Iuliu Todorescu (Teodorescu), stabilit la Budapesta, care a dăruit

³¹ Nemirovskij Evgenij L., *Gesamtkatalog Der Frühdrucke In Kyrillischer Schrift*, Band I, Inkunabeln, Baden-Baden, 1996, s.73-166.

³² Немировский Е.Л., *Книги кирилловской печати 1491-1550. Каталог*, Москва, 2009, с. 241.

³³ Каратаев И.П. *Описание славяно-русских книг, напечатанных кирилловскими буквами. Том первый. С 1491 по 1652 г.г.*, Спб., 1883, с. 82-83, №. 28. Петров А. *Старопечатные церковные книги в Мукачеве и Ужгороде*, в *Журнал Министерства Народного Просвещения*, Спб., часть CCLXXV, 1891, май, с. 210-211.

³⁴ Микитась В. Л. *Давні рукописи і стародруки. Опис і каталог*. [Государственный Университет, библиотека], Ужгород, 1961, с. 54.

Немировский Е. Л., *Книги кирилловской печати 1491-1550. Каталог*, Москва, 2009, с. 241.

³⁵ Немировский Е. Л., *Славянские издания кирилловского (церковнославянского) шрифта 1491-2000. Инвентарь сохранившихся экземпляров и указатель литературы, том I (1491-1550)*, Москва, 2009, с. 518, nr. 73.

bogata sa colecție de carte Bibliotecii Muzeului Național Maghiar din Budapesta³⁶. Examinând cataloagele electronice de tipărituri vechi ale Bibliotecii Naționale din Budapesta, Catalogul *Régi Magyarországi nyomtatványok 1473-1600*³⁷, precum și cel al colecției de ediții valoroase ale lui Iuliu Todorescu nu am constatat un asemenea exemplar în colecțiile de carte veche din Ungaria.

Evangheliarul slavo-român (1551-1553). Un exemplar incomplet care se păstrează la Biblioteca Națională a Rusiei din Sankt Petersburg (fosta Saltikov-Șcedrin), la cota I.3.9³⁸, este cunoscut bibliografilor ruși încă din a doua jumătate a sec. al XIX-lea, iar din primele decenii ale sec. al XX-lea și cercetătorilor români. În 2009, examinându-l *de visu* propunem o nouă lectură a însemnării marginale de la filele 23-24 (descrierea bibliografică vezi mai jos) și **un fragment** din alt exemplar (filele 36-37) se păstrează la Biblioteca Batthyaneum din Alba Iulia³⁹.

Astfel, Filip Moldoveanul, intelectual de obârșie moldoveană, s-a înscris în istoria românilor ca un bun cancelarist și diplomat la Sibiu, dar mai ales ca **tipograf al primelor cărți în limba română**.

Катехизис (Catehizis românesc⁴⁰ zis și luteran), [Sibiu, Filip Moldoveanul până la 16 iunie 1544]⁴¹. Ediție cunoscută după date documentare arhivistice și bibliografice: însemnarea din socotelile orașului Sibiu de la 19 iulie 1544 „Ex voluntate dominorum dati semt M. Philippo Pictori pro impressione *Catechismi* valachici bibale fl.2”⁴² (Din voința domnilor (membri ai sfatului oră-

³⁶ Iuliu Todorescu – un bibliofil român din Budapesta, în *Almanah. Publicație a Societății culturale a românilor din Budapesta*, Red. Ana Borbély, Budapesta, 1995, p. 54-58; Molin Virgil, *Mențiuni bibliografice – încă două exemplare din Liturghierul de la 1508 și un exemplar din Evangheliarul macarian (1512)*, în *Biserica Ortodoxă Română*, LXXVII, 1959, nr. 2, p. 231-237; Dudaș Florian, *Vechi cărți românești călătoare*, București, 1987, p. 138). În Catalogul acestei colecții întocmit și publicat în 1922 (Dr. Todoreszku Gyula és neje Horváth Aranka. *Régi magyar könyvtára*. Össz. Akantisz Viktor, Budapesta, 1922, p. 90. Aducem mulțumiri și pe această cale Máriei Berényi care ne-a ajutat să găsim Catalogul în cauză, în care nu se atestă un asemenea exemplar.

³⁷ Conform Catalogului *Régi Magyarországi nyomtatványok 1473-1600*, Budapesta, 1971, Biblioteca Națională a Ungariei posedă doar fotocopii după exemplarul de la Sankt-Petersburg și altul de la Ujgorod.

³⁸ Каратаев И.П., *Описание славяно-русских книг, напечатанных кирилловскими буквами*. СПб., 1883, с. 205; Demény Lajos, *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu – prima tipăritură în limba română cunoscută până azi*, în *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu, 1551-1553*, București, 1971, p. 23.

³⁹ Mărza Eva, Drechiciu Doina, *Cartea românească veche în județul Alba, secolele XVI-XVII. Catalog*, Alba Iulia, 1989, p. 57, nr. I.

⁴⁰ *Bibliografia românească veche, 1508-1830*. Ed. de Ioan Bianu și Nerva Hodoș, vol. I (1508-1716), București, 1903, p. 23, nr. 5.

⁴¹ Немировский Е.Л., *Книги кирилловской печати 1491-1550. Каталог*, Москва, 2009, с. 240.

⁴² Citat după Demény Lajos, *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu – prima tipăritură în limba română cunoscută până azi*, în *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu, 1551-1553*, București, 1971, p.87.

șenesc) s-au dat magistrului Filip Pictor ca bacșiș 2 florini pentru tipărirea *Catechismului românesc* și informația din corespondența preotului bistrițean Adalbert Wurmloch din 1546 „Translatus est *Catechismus* in linguam walachicam atque impresu Cibinii (quae urbs nobis saxonibus in Transylvania est metropolis) characteribus, ut vocant rascianicis, qui quasi referunt formam qraecarum literarum. Et multi ex sacerdotibus amplectuntur eum libellum tamquam sacrosanctum; multi autem prorsu contemnunt”. (“S-a tradus *Catehismul* în limba română și s-a tipărit la Sibiu (oraș care este metropola noastră, a sașilor din Transilvania), cu litere sârbești (chirilice), care seamănă cu cele grecești. Și mulți dintre preoți prețuiesc această cârtică ca pe ceva sfânt, mulți însă de-a dreptul o disprețuiesc”).⁴³

Socotelile orașului Brașov atestă în 1556, că la Sibiu continuau să existe exemplare ale *Catehismului* din 1544. Voievodul Țării Românești, Pătrașcu cel Bun (1554-1557), solicită brașovenilor să i se procure un exemplar al acestui Catehism, dar conducerea orașului, negăsind-o la Brașov, a trimis un sol la Sibiu pentru a procura cartea, trimițând-o domnului muntean, la Târgoviște, în februarie 1556⁴⁴. Prezența altor exemplare a fost atestată la Blaj și Târgu Mureș⁴⁵. Un exemplar, astăzi pierdut, a fost văzut în 1838 de către Timotei Cipariu, în biblioteca mănăstirii din Blaj⁴⁶.

Se admite că în acest *Catehism* trebuia să fi fost incluse Decalogul, Crezul, Tatăl nostru, Fericirile ș.a.⁴⁷.

Bibliografie:

Bibliografia românească veche, 1508-1830. Ed. de Ioan Bianu și Nerva Hodoș, vol. I (1508-1716), București, 1903, p. 21-23, nr. 5; **Veress A.** *Bibliografia română-ungară. Români în literatura ungară și unguri în literatura română*, vol. I 1473-1780, București, 1931, nr. 23; **Sulică N.** *Catehismele românești din 1544 (Sibiu) și 1599 (Brașov)*, în *Anuarul Liceului de băieți Al. Papiu-Ilarian din Târgu-Mureș*, 1932-1935, p. 73; **Crăciun I.** *Catehismul românesc din 1544 urmat de celelalte catehisme română-luterane Brseanu, Sturdzan și marțiani*. Subiu-Cluj, 1945-1946, extras din *Anuarul Institutului de istorie națională din Cluj*, 19, 1945-1946, 170 p; **Simonescu Dan.** *Catehismul sibian 1544*, în *Archiva românească*, 10, 1945-1946, p. 89-99; **Huttmann A., Binder P.** *Prima carte tipărită în limba română*, în *Călăuza bibliotecarului*, 1965, nr. 2, p. 94-96; **Jako S.** *Pe urmele*

⁴³ Huttmann A., Binder P., *Contribuții la biografia lui Filip Moldoveanul, primul tipograf român. Evoluția vieții culturale românești la Sibiu în epoca umanistă*, în *Limba și Literatura*, 1968, XVI, p.164-165. Citat după Demény Lajos, *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu – prima tipăritură în limba română cunoscută până azi*, în *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu, 1551-1553*, București, 1971, p. 87.

⁴⁴ Huttmann A., Binder P., *Contribuții la biografia lui Filip Moldoveanul, primul tipograf român. Evoluția vieții culturale românești la Sibiu în epoca umanistă*, în *Limba și Literatura*, 1968, XVI, p. 166.

⁴⁵ Jako S., *Philobiblon transilvan*, București, 1977, p. 119-127; Dudaș Florian. *Vechi cărți românești călătore*, București, 1987, p. 138.

⁴⁶ Demény Lajos, *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu – prima tipăritură în limba română cunoscută până azi*, în *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu, 1551-1553*, București, 1971, p. 72.

⁴⁷ Tascovici Radu, *Catehism*, în *Enciclopedia Ortodoxiei Românești*, București, 2010, p. 159.

Catehismului românesc din anul 1544, în *Revista bibliotecilor*, 1970, nr. 6, p. 369-373 cu il.; **Demény Lajos**, *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu – prima tipăritură în limba română cunoscută până azi*, în *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu, 1551-1553*, București, 1971, p. 71-81.

ЧЕТВОРОВА[А]ГОВѢСТІЕ[ЧЕТВЕРОВЕАНГЕЛИЕ], (**Evangheliar slav**), [Sibiu], meșter tipograf Filip Moldoveanul, 22 iunie 1546, în 37 caiete (1⁶, 2⁸-36⁸, 37⁴) = [290]f., fără paginație, în 2⁰ 48, 20-22 rânduri în pagină, în limba slavonă de redacție medio-bulgară, tipar negru și roșu, xilogravuri: Iisus Hristos Pantocrator (f. 6v, c. 11; f. 8v, c. 17), Sf. Evanghelist Marcu (f. 6, c. 11), Sf. Evanghelist Luca (f. 8, c. 17), Sf. Evanghelist Ioan (f. 1, c. 28). Două feluri de viniete, în negru, terminate sus cu o cruce și inițialele **ТГ ХГ НН КА** și altele pătrate, terminate tot în cruce, cu inițiale, dar având în mijlocul vinietei, ca stemă, două săbii încrucișate cu vârfurile în jos, iar de asupra săbiilor o coroană. La sfârșitul celor patru Evanghelii, pe f. 6 a ultimului caiet, sunt reproduse simbolurile evangheliștilor, așezate în rândul de sus Ioan și Matei, iar rândul de jos Luca și Marcu. Sub simboluri, la dimensiuni destul de mari, apare stema Țării Moldovei⁴⁹, capul de bour, având în stânga semiluna. Stema Sibiului apare de patru ori și anume, o dată pe fila 6 a primului caiet, după precuvântarea lui Theofilact, și de trei ori în frontispiciile de la începutul Evangheliilor lui Marcu, Luca și Ioan⁵⁰.

La f. 6v, c. 11 și f. 8v, c. 17, (f. 84, 134, 215⁵¹) chipul Mântuitorului, are lângă genunchiul său drept, imprimată monograma **Ф[илипп]ъ М[олдавѣнин]ъ** (=Filip Moldoveanul).

Numele deplin al tipografului apare în Postfața păstrată la ediția din 1546 a exemplarul de la Ujgorod: „ ... азъ Филиппъ Молдавѣнинъ потрѣдихъ Жѣсѣ вършити книги сѣи. / Написахъ сѣа д[ѣ]ше сп[а]с[ен]и жъ книжъ Четворова[а]говѣстїе (... eu, Filip Moldoveanu m-am trudit a săvârși această carte. Am scris această carte Tetraevanghel ...)⁵².

Cuprinsul lucrării a fost reconstituit după exemplarele de la Sankt Petersburg și Ujgorod:

Pe prima pagină este plasat un frontispiciu care se repetă la pagina unde începe Prefața la Evanghelia după Matei.

⁴⁸ In-folio (*Bibliografia românească veche*, 1508-1830. Ed. De Ioan Bianu și Dan Simonescu, vol. IV. Adnotări și îndreptări, București, 1944, p. 2)

⁴⁹ Demény Lajos, *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu – prima tipăritură în limba română cunoscută până azi*, în *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu, 1551-1553*, București, 1971, p. 82-83.

⁵⁰ Ibidem, p. 83.

⁵¹ Danilov Maria, *Cartea românească veche în colecțiile din Sankt Petersburg*, în *Destin românesc*, Chișinău, An. IV(XV), 2009, nr. 1 (59), p. 103.

⁵² *Bibliografia românească veche*, 1508-1830. Ed. de Ioan Bianu și Dan Simonescu, vol. IV. Adnotări și îndreptări, București, 1944, p. 2, nr. 2.

Fiecare Evanghelie este precedată de un sumar, o prefață și chipul gravat al evanghelistului respectiv.

c.1, f. 1-2: Sumarul la Evanghelia după Matei;

f.3-6: Prefață la Evanghelia după Matei. Pe f. 6 este gravat chipul Evanghelistului Matei cu chipul unui omuleț. Deasupra gravurii tipărit **с.тымаѣ** **ѣѣѣ**, iar mai sus stema (două spade încrucișate cu vârfurile în jos și deasupra o coroană). Pe fila 6v este înfățișat Mântuitorul șezând în tron și binecuvântând cu mâna dreaptă (imaginea se repetă la sfârșitul Prefetei la Evanghelia după Marcu, în caietul 11, f. 6v).

c.2-36: Evanghelia după Matei

Evanghelia după Marcu

Evanghelia după Luca

Evanghelia după Ioan

c.37, f.1-2: Indicații la citirea Evangheliilor;

f. 3: Postfață: „Въсвидѣчїи прѣва[а]гомѣ... въ вѣкы вѣк[жмж]амин. Понеже иже въ Троици ... и азъ Филипъ Молдавѣнинъ потрѣдижѣхъ съвѣршити книги сїи. / Написахъ сїа д[ѣ]ше сп[а]с[ен]и ж книж Четворова[а]овѣстіе ... таможе сеж свѣт[жмж]озарисива[а]годѣтіа аминь.

Въ лѣто СНД | жтж рождества Христова АѢмс крѣгъ Слѣнцѣ кїи въ слѣнеч-нежмж крѣсе недеаное слово ꙗ крѣгъ Аѣнѣ дїи въ лѣновнемъ крѣсе злато число и индиктионъ д, съвѣршихожмж книгасїа месецианюіа кѣднь. (*“Întru totul văzătorul și prea bunului ... în vecii vecilor amin. Pentru că cel în Treime ... eu Filip Moldoveanu m-am trudit a săvârși această carte. Am scris această carte Tetraevanghel, mântuitoare pentru suflet ... acolo deci cu această lumină și faptă bună s-a luminat, amin.*

În anul 7054, de la nașterea lui Hristos 1546, crugul soarelui 28 și în crugul Soarelui litera duminicală 3, crugul Lunei 19 și în crugul Lunii numărul de aur...și idictionul 4, s-a sfârșit această carte, în luna iunie 22 zile”)⁵³.

f. 3v: Chipurile celor patru Evangheliști după cum urmează: **Ioann Matei**

Luca Marcu

sub aceștia stema Țării Moldovei cu bourul și semiluna în partea dreaptă

f. 4: albă⁵⁴.

⁵³ Traducerea după: *Bibliografia românească veche, 1508-1830*. Ed. de Ioan Bianu și Dan Simonescu, vol. IV. Adnotări și îndreptări, București, 1944, p. 2, nr. 2.

⁵⁴ Descrierea exemplarului păstrat la Ujgorod după Каратаев И. П., *Описание славяно-русских книг, напечатанных кирилловскими буквами*. Том первый. С 1491 по 1652 г.г., СПб., 1883, с. 82-83, №. 28; Петров А., *Старопечатные церковные книги в Мукачеве и Ужгороде, в Журнал Министерства Народного Просвещения*, СПб., часть CCLXXV, 1891, май, с. 210-211; *Bibliografia românească veche, 1508-1830*. Ed. de Ioan Bianu și Dan Simonescu, vol. IV. Adnotări și îndreptări, București, 1944, p. 2, nr. 2.

1. Sankt Petersburg, Federația Rusă. Biblioteca Națională a Rusiei (Российская Национальная Библиотека) la cota I.1.5⁵⁵. Exemplar incomplet, 36 caiete (.../1⁴, 2⁸-21⁸, ... /22⁶, ... 23⁸-33⁸, 34⁷... /35⁶, ... 36⁷...) = 285 file, fără început și sfârșit, numerotare manuală târzie a filelor, mai multe file desprinse au fost lipite, iar 8 file lipsă sunt completate prin copii manuscrise din sec. XVIII. Lipsă - f. 1, 6, 167, 174, 270, 271, 278, 286. Pe unele file pete de ceară. Restaurat, copertă în piele, cu gravură aurită. Exemplarul conform etichetei lipite face parte din colecția lui M.P. Pogodin⁵⁶.

Cuprinsul:

Evangelhia după Matei f. *lipsește începutul* - 81;

Evangelhia după Marcu f. 81v-131v;

Evangelhia după Luca f. 132-212v;

Evangelhia după Ioan f. 213-272v;

Indicații la citirea evangheliilor, f. 272-279;

Minei de obște f. 279-285v ... *lipsește sfârșitul*.

Pe marginea de sus a filei 132 cu sumarul Evangheliei după Luca, se află o însemnare din sec. XVII: „Штефанъ|ев|жда|жвож юм|ил|о|жс|жтиюг|ос| п|ода|рь|Зежм|жли|м|жда|ж|ов|жко|жи|ж в|л|ж|жто|жЗРѢ.” (7160 ultima cifră tăiată, ? care putea fi 7, 8 sau 9) (= ? 1659-1661)”, fiind vorba de Ștefăniță Lupu (1659-1661)⁵⁷, ceea ce arată că exemplarul în cauză provine din Moldova.

Se pare primul care a identificat acest exemplar în Biblioteca Publică din Sankt Petersburg a fost bibliograful rus I.P. Karataev⁵⁸.

Exemplar cercetat *de visu*.

Fotocopii:

- **București, Biblioteca Academiei Române.**

Copie fotografică în 4 volume după exemplarul din Biblioteca Națională a Rusiei din Sankt Petersburg, cota II 630838, CRV 6A, Ex. 001, inv. 23-26⁵⁹.

- **Budapesta, Biblioteca Națională a Ungariei.** Copie după exemplarul din Biblioteca Națională a Rusiei din Sankt Petersburg și după cel de la Ujgorod⁶⁰.

⁵⁵ Немировский Е.Л., *Книги кирилловской печати 1491-1550. Каталог*, Москва, 2009, с. 241.

⁵⁶ *Издания кирилловской печати XV-XVI вв. (1491-1600). Каталог книг из собрания ГПБ, Санкт-Петербург*, 1993, с.78-79, № 27.

⁵⁷ Alcătuitorii catalogului datează însemnarea cu anul 7160 (= 1652) (*Издания кирилловской печати XV-XVI вв. (1491-1600). Каталог книг из собрания ГПБ, Санкт-Петербург*, 1993, с. 79.) și îl identifică pe „Штефанъ|ев|д” cu Gheorghe Ștefan (1653 -1658), dar la 1652 domn mai era Vasile Lupu.

⁵⁸ Каратаев И.П. *Описание славяно-русских книг, напечатанных кирилловскими буквами*, 2-е изд. Спб., 1878, с. 185. Idem, *Описание славяно-русских книг, напечатанных кирилловскими буквами*. Том первый. С 1491 по 1652 г.г., Спб., 1883, с. 82-83, №. 28.

⁵⁹ Dumitrescu G., Kövari L., Albu C. *Carte rară*, în *Tezaurul Academiei Române*, vol. 4: Manuscrise, documente istorice, arhive și corespondență, carte rară, București, 2013, p. 309-301.

⁶⁰ *Régi Magyarországi nyomtatványok 1473-1600*, Budapesta, 1971, p.123-124, nr. 66.

Илустраții din Evangheliarul slavon din Biblioteca Națională a Rusiei

Filele 2v-3

Fila 132

Filele 134v-135

2. Ujgorod (Ucraina), Biblioteca Episcopiei, exemplar complet, 289 f. (19,5 x 29,5), coperta în scândură acoperită cu piele cu imprimări, în stare bună, conform descrierii lui V.L.Mikitas⁶¹, astăzi în proces de deteriorare, conform informației oferite de colegii ucraineni, retrocedat recent de Biblioteca Științifică a Universității Naționale din Ujgorod (Научная Библиотека Ужгородского Национального Университета), unde se păstra în fondul de Carte veche la cota УБ 69-Д⁶².

Savantul rus A. Petrov a văzut și a descris acest exemplar prin 1890-1891, pe când se păstra în fosta Biblioteca episcopală din Ungvar (Ujgorod) la cota 88⁶³.

Însemnări: Pe ultima filă o serie de însemnări, dintre care într-una apare numele lui Toma Ciulpan, boier moldovean din sec. al XVII-lea⁶⁴.

⁶¹ Микитасъ В.Л. *Давні рукописи і стародруки. Опис і каталог*. [Государственный Университет, библиотека], Ужгород, 1961, с. 54, 58.

⁶² Немировский Е.Л., *Книги кирилловской печати 1491-1550. Каталог*, Москва, 2009, с. 241.

⁶³ Петров А., *Старопечатные церковные книги в Мукачево и Ужгороде*, в *Журнал Министерства Народного Просвещения*, СПб., Часть CCLXXV, 1891, май, с. 210-211; Петров А., *Статьи об Угорской Руси*, гл.V: *Старопечатные церковные книги в Мукачево и Унгваре*, в *Записки историко-филологического факультета Императорского Санкт-Петербургского Университета*, anexă la fascicula LXXXI, 1906, p. 67.

⁶⁴ Demény Lajos, *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu – prima tipăritură în limba română cunoscută până azi*, în *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu, 1551-1553*, București, 1971, p.84.

Precum admiteau Ioan Bianu și Dan Simonescu în 1944, când se edita vol. IV al BRV⁶⁵, exemplarul de la Ujgorod s-ar fi alăturat la Muzeul Național din Budapesta⁶⁶, informație preluată ulterior și de alți istorici români⁶⁷, care admiteau că ar fi făcut parte odinioară din colecția bibliologului român de origine bănățeană, dr. Iuliu Todorescu (Teodorescu)⁶⁸, stabilit la Budapesta⁶⁹. Investigațiile efectuate de noi în ultima vreme după Catalogul colecției lui Iuliu Todorescu⁷⁰ și Catalogul general al cărții vechi tipărite în spațiul istoric al Ungariei⁷¹ au arătat cu certitudine că exemplarul menționat mai sus al *Evangeliei slavon* (Sibiu, 1546) nu a făcut parte niciodată din colecția lui Iuliu Todorescu, și respectiv, nici din cea a Bibliotecii Naționale a Ungariei. Această din urmă instituție posedă doar copii fotografice după exemplarul de la Sankt Petersburg și după cel de la Ujgorod⁷².

3. Belgrad (Serbia), Muzeul Bisericii Ortodoxe Sârbe (Музей Српске православне цркве). 1 ex. la cota Gr.280⁷³

Bibliografie:

Петров А. Старопечатные церковные книги в Мукачеве и Ужгороде, в *Журнал Министерства Народного Просвещения*, Спб., Часть CCLXXV, 1891, май, с. 210-211; **Петров А.** Статьи об Угорской Руси, гл.V: Старопечатные церковные книги в Мукачеве и Унгваре, в *Записки историко-филологического факультета Императорского Санкт-Петербургского Университета*, anexă la fascicula LXXXI, 1906, p. 66-68; **Bogdan Damian P.** Contribuții la bibliografia românească veche. Tipărituri dintre anii 1546-1762 necunoscute la noi, București, 1938, p. 3-6 (Extras din *Biserica Ortodoxă Română*, 1938, tom. 56, nr. 1-4, p. 55-58; . **Bibliografia românească veche**, 1508-1830. Ed. de Ioan Bianu și Dan Simonescu, vol. IV. Adnotări și îndreptări, București, 1944, p. 2-3; **Mareș Alexandru.** Observații cu privire la Evangelia din Petersburg, în *Limba română*, 1967, nr. 1, p. 65-75; **Demény Lidia.** Xilografurile lui Filip Moldoveanu, în *Studii și cercetări de istoria artei. Seria Artă plastică*, București, 16, 1969, nr. 2, p. 240; **Porumb M.** *Pictura românească din Transilvania*, I, Cluj-Napoca, 1981, p. 71; **Demény**

⁶⁵ *Bibliografia românească veche*, 1508-1830. Ed. de Ioan Bianu și Dan Simonescu, vol. IV. Adnotări și îndreptări, București, 1944, p. 2.

⁶⁶ Întrucât în 1949 Biblioteca Muzeului s-a despărțit de Muzeu, constituind astfel, Biblioteca Națională a Ungariei (**Országos Széchényi Könyvtár**).

⁶⁷ Molin Virgil, *Mențiuni bibliografice – încă două exemplare din Liturghierul de la 1508 și un exemplar din Evangelia macarian (1512)*, în **BOR**, LXXVII, 1959, nr. 2, p. 231-237; Dudaș Florian, *Vechi cărți românești călătoare*, București, 1987, p. 138.

⁶⁸ Iuliu Todorescu – un bibliofil român din Budapesta, în *Almanah. Publicație a Societății culturale a românilor din Budapesta*, Red. Ana Borbély, Budapesta, 1995, p. 54-58.

⁶⁹ Dr. Todoreszku Gyuia és neje Horváth Aranka. *Régi magyar könyvtára*. Össz. Akantisz Viktor, Budapesta, 1922, p. 90. Aducem mulțumiri și pe această cale Máriei Berényi care ne-a ajutat să găsim Catalogul în cauză.

⁷⁰ Ibidem.

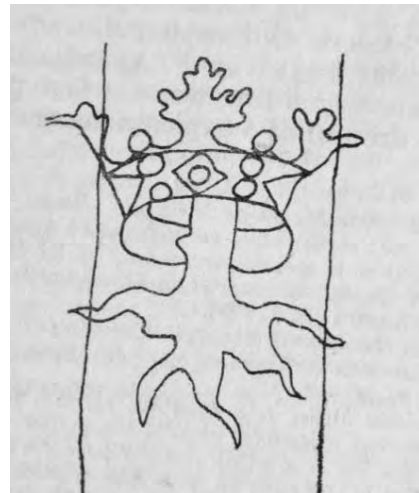
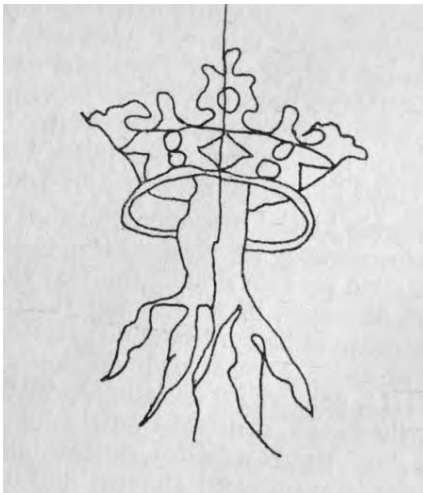
⁷¹ *Régi Magyarországi nyomtatványok 1473-1600*, Budapesta, 1971, 119, nr. 59; p. 123-124, nr. 66; p.152, nr. 99A.

⁷² Ibidem, p. 123-124, nr. 66.

⁷³ Немировский Е. Л., *Славянские издания кирилловского (церковнославянского) шрифта 1491-2000. Инвентарь сохранившихся экземпляров и указатель литературы, том I (1491-1550)*, Москва, 2009, с. 518, nr. 73.

Lajos, Demény Lidia. *Carte, tipar și societate la români în secolul al XVI-lea.* Studii, articole, comunicări, București, 1986, p. 186-187, 273-287, 294-306; **Немировский Е. Л.** *Книги кирилловской печати 1491-1550. Каталог,* Москва, 2009, с. 241.

Четвероевангелие (Evangheliar slavo-român) [Sibiu, Filip Moldoveanu, 1551-1553⁷⁴], în 2° ⁷⁵ (29,6 x 19,3 cm). Exemplar fragmentar caietele ... 2⁸-15⁸, /16/⁵ ... = 117 file nenumerate, câte 22-23 rânduri în pagină⁷⁶. Hârtie de la Brașov (18,9 X 28,8 cm) cu filigran „rădăcina de stejar având coroana deasupra”, din 1551-1553⁷⁷, tipar în două culori (negru și roșu), chinovarul prost. Text în două coloane, dintre care cea din stânga conține textul slavon bisericesc, iar cea din dreapta, textul românesc. Lățimea coloanei din stânga cu textul slavon este, 6,5 cm, iar lățimea coloanei din dreapta cu textul românesc - 6,7 cm. Având în vedere străduința tipăriturii de a culege pe aceeași pagină textul traducerii românești a textului slavon, se întâmplă că adeseori coloana cu textul românesc să fie mai mare cu un rând sau chiar cu două.

Filigranul (Mareș Al. *Filigranele hârtiei întrebuințate în Țările Române în sec. al XVI-lea*, București, 1987, p. XXII).

⁷⁴ Datat greșit cu anul 1580 (*Bibliografia românească veche, 1508-1830.* Ed. De Ioan Bianu și Dan Simonescu, vol. I, București, 1903, p. 80-81, nr. 25, fig. 12).

⁷⁵ *In folio* (Demény Lajos, *O tipăritură slavă-română precocesiană*, în *Studii. Revistă de istorie*, tom 18, 1965, nr. 5, p.1008).

⁷⁶ Prezentate ca fiind 24 rânduri în pagină (*Bibliografia românească veche, 1508-1830.* Ed. de Ioan Bianu și Nerva Hodoș, vol. I (1508-1716), București, 1903, p. 80-81, nr. 25).

⁷⁷ Demény Lajos, *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu – prima tipăritură în limba română cunoscută până azi*, în *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu, 1551-1553*, București, 1971, p. 70.

Litera de rând are o înălțime de 0,4 la 0,6 cm. Dimensiunile inițialelor în textul slavon sunt 4,5 x 2,4 cm. și 4, 0 x 2,0 cm.

Oglinda zațului în cele două coloane este 21,4 x 14,3 cm, în cea mai mare parte a cazurilor, căci de o constantă a zațului nu se poate vorbi. Sunt unele pagini care au o oglindă a zațului mai lungă, altele mai scurtă, în funcție de numărul rândurilor pe pagină⁷⁸.

S-a păstrat doar Evanghelia după Matei, fără început și sfârșit. Caracterele literelor seamănă cu desenul literelor *Evangheliei* tipărită în 1546 de Filip Moldoveanu, dar mult mai neglijente.

1. Sankt Petersburg, Federația Rusă, Biblioteca Națională a Rusiei (Российская Национальная Библиотека), la cota I.3.9⁷⁹. Exemplar incomplet, numerotare târzie, f. 9-122, 124-126 = 117 file, numerotare manuală târzie a filelor păstrate cu textul *Evangheliei* după Matei, îi lipsește începutul (primul caiet cu 8 file) și sfârșitul (f. 123, 127-128), în total, include 16 caiete, fiecare caiet a câte 8 file, din ultimul, al 16-lea, lipsesc f. 3,7 și 8. Legătură și copertă nouă de carton din a doua jumătate a sec. al XIX-lea. Exemplar cercetat *de visu*, semnalat pentru prima dată în raportul Bibliotecii publice din Petersburg pe anul 1858⁸⁰. I. Karataev pentru prima dată publică un fragment din textul *Evangheliarului slavo-român*⁸¹.

Însemnări:

Pe f. 23-24 (f.7, c. 4), câmpul de jos, cu colțuri rupte, însemnare din iunie 1640 de posesor din Transilvania: „—И|ажнжпїсїа|въ|лѣжтж[о]зр̄мнж=·:·ж ожтж рожде/[ства Хрис]тж|Жва, ах̄м ж=·:·:ж въ днї Ракоци Ге[оргіе] // въ постѣ С[ва]тїи[п]о[жс]ж[то]лѣПетрии[ава]лѣ” (“Ioan a scris aceasta în anii 7148, iar de la nașterea lui Cristos 1640, în zilele lui Rákóczi Gheorghie (1630-1648) în postul Sfinților Apostoli Petru și Pavel”).

2. Alba Iulia (România), Biblioteca Batthyaneum.

Fragment, 2 file⁸², care reprezintă foile 36-37 din tipăritură (file identificate

⁷⁸ Demény Lajos, *O tipăritură slavă-română precocesiană*, în *Studii. Revistă de istorie*, tom 18, 1965, nr. 5, p.1008.

⁷⁹ Каратаев И. П., *Описание славяно-русских книг, напечатанных кирилловскими буквами*. СПб., 1883, с. 205; Demény Lajos, *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu – prima tipăritură în limba română cunoscută până azi*, în *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu, 1551-1553*, București, 1971, p.23.

⁸⁰ Demény Lajos, *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu – prima tipăritură în limba română cunoscută până azi*, în *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu, 1551-1553*, București, 1971, p. 23.

⁸¹ Каратаев И. П., *Описание славяно-русских книг, напечатанных кирилловскими буквами*. СПб., 1883, с. 205.

⁸² Mârza Eva, Drechiciu Doina, *Cartea românească veche în județul Alba, secolele XVI-XVII. Catalog*, Alba Iulia, 1989, p. 57, nr. I; Гусева А.А., *Издания кириллического шрифта второй половине XVI века. Сводный каталог*, Москва, 2003, Кн. I, с. 25, № 1.

Ilustrații din Evangheliarul slavon din Biblioteca Națională a Rusiei

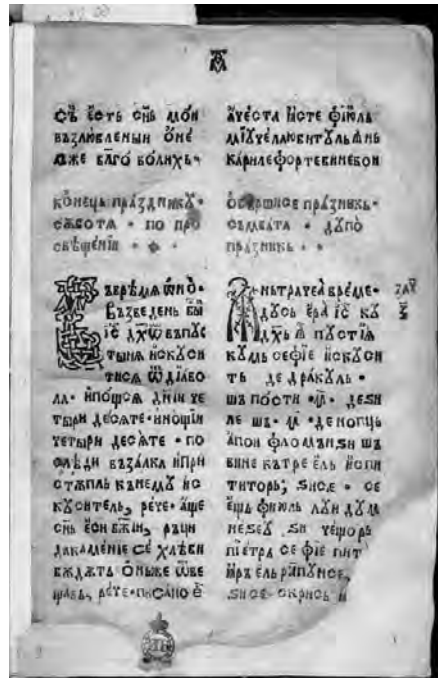

Foto f. 1

Filele f. 23v-24

Fila 59v

după exemplarul din Sankt Petersburg), care au fost aplicate în locul forțașului pe coperta inferioară a *Triodionului*, Blaj, 1771, aparținând colecției de carte veche a bisericii din satului Oiejdea, jud. Alba⁸³. S-a păstrat în colecția de carte românească veche a Episcopiei Ortodoxe Române din Alba Iulia, nr. inv. 2212⁸⁴.

Fotocopii:

- Mircofilm și o Fotocopie la **București, Biblioteca Academiei Române**, după exemplarul din Sankt Petersburg⁸⁵.
- Fotocopie la **Budapesta, Biblioteca Națională a Ungariei**, după exemplarul din Biblioteca Națională a Rusiei din Sankt Petersburg⁸⁶.

⁸³ Mârza Eva, Drechiciu Doina, *Cartea românească veche în județul Alba, secolele XVI-XVII. Catalog*, Alba Iulia, 1989, p. 57, nr. I; Mircea Păcurariu. *Moldoveanul Filip*, în *Enciclopedia Ortodoxiei Românești*, București, 2010, p. 410.

⁸⁴ Mârza Eva, Drechiciu Doina, *Cartea românească veche în județul Alba, secolele XVI-XVII. Catalog*, Alba Iulia, 1989, p. 57, nr. I.

⁸⁵ Demény Lajos. *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu – prima tipăritură în limba română cunoscută până azi*, în *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu, 1551-1553*, București, 1971, p. 29, și nota 44.

⁸⁶ *Régi Magyarországi nyomtatványok 1473-1600*, Budapesta, 1971, p.152, nr. 99A.

N Ediție facsimil:

Evangheliarul slavo-roman de la Sibiu 1551-1553. Studiul introductiv filologic de acad. Emil Petrovici. Studiul introductiv istoric de L. Demény, București: Ed. Acad. RS România 1971, p. 121-354.

Bibliografie:

Ундольский В.М. *Очерки славяно-русской библиографии*, Москва, 1871, с. 14, № 82; **Каратаев И.П.** *Описание славяно-русских книг, напечатанных кирилловскими буквами*. СПб., 1883, с. 205; **Bogdan I.** *O Evanghelie slavo-română cu traducere română din secolul al XVI-lea*, în *Convorbiri Literare*, 26, 1891, p. 33-40; *Bibliografia românească veche, 1508-1830*. Ed. de Ioan Bianu și Nerva Hodos, vol. I. 1508-1716, București, 1903, p.80-81; **Huttmann A., Binder P.** *Prima carte tipărită în română*, în *Călăuza bibliotecarului*, 1965, nr. 2, p. 94-96, nr. 25; **Demény L.** *O tipăritură slavo-română precoresiană*, în *Studii. Revistă de istorie*, București, 18, 1965, nr. 5, p. 1001-1038; **Demény L.** *Prima tipăritură în română*, în *Magazin Istoric*, I, 1967, nr. 9, p. 64-68; **Petrovici Emil.** *Observații asupra grafiei și limbii textului românesc al Evangheliarului slavo-român d4 la Sibiu*, în *Evangheliarul slavo-roman de la Sibiu 1551-1553*. Studiul introductiv filologic de acad. Emil Petrovici. Studiul introductiv istoric de L. Demény, București: Ed. Acad. RS Romania 1971, p. 9-21; **Demény Lajos.** *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu – prima tipăritură în limba română cunoscută până azi*, în *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu, 1551-1553*, București, 1971, p. 22-118; **Mârza Eva.** *Un fragment din Evangheliarul slavo-român de la Sibiu (1551-1553)*, în *Limba Română*, București, 1978, nr. 2, p. 173-175; **Demény Lajos, Demény Lidia.** *Carte, tipar și societate la români în secolul al XVI-lea*. Studii, articole, comunicări, București, 1986, p. 61-62, 77, 186-187, 255. *Издания кирилловской печати XV-XVI вв. (1491-1600). Каталог книг из собрания ГПБ, Санкт-Петербург*, 1993, с.86, № 31; **Гусева А. А.** *Издания кириллического шрифта второй половине XVI века. Сводный каталог*, Москва, 2003, Кн. I, с. 25, № 1; **Simona Ailenii.** *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu. Stadiul cercetării*, în *Analele Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași*. Secțiunea III. Lingvistică, LX, 2014, p. 33.

Alina Felea*

SURSELE DOCUMENTARE DIN ȚARA MOLDOVEI DESPRE HOLTEI (SEC. AL XVII-LEA – ÎNCEPUTUL SEC. AL XIX-LEA)

This article, written on the basis of the collection of published documents, refers to the bachelor's status in the 17th century - the beginning of 19th century. The article presents the categories of the bachelor from Moldova in the 17th century- the beginning of 19th century, the terms under which they are identified in the documents, some obligations etc.

Keywords: Moldova, bachelor, the 17th century, the beginning of 19th century, documents

Problemele familiei, căsătoriei și divorțului din Țara Moldovei sunt abordate tot mai frecvent în cercetările istorice. În această categorie de tematici se include și cel referitor la statutul tinerilor până la căsătorie. În sursele documentare din sec. al XVII-lea – începutul sec. al XIX-lea din Țara Moldovei, tinerii și tinerele considerați apti pentru a întemeia o familie erau numiți respectiv *holtei* și *fată mare*.

În cercetarea de față ne vom referi la prezentarea și reflectarea statutului de holtei din Țara Moldovei în sursele sec. al XVII-lea - începutul sec. al XIX-lea. De remarcat este faptul că izvoarele documentare cu referire la această problemă sunt puține la număr. Sursele selectate și analizate în prezenta cercetare au fost culese din valoroasele colecții de documente, alcătuite și coordonate de reputabili istorici Nicolae Iorga, Gheorghe Ghibănescu, Iacov Antonovici, Teodor Balan, Aurel Sava, Ioan Caproșu, Demir Dragnev, Larisa Svetlicinâi, Constantin Clit etc., însumând *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, *Surete și izvoade (documente slavo-române)*, *Documente bârlădene*, *Documente bucovinene*, *Documente privitoare la târgul și ținutul Lăpușnei*, *Documente privitoare la istoria*

* Alina Felea, doctor în istorie, cercetător științific coordonator, Institutul de Istorie.

orașului Iași, *Documenta Romaniae Historica*, *Documente privitoare la istoria Țării Moldovei la începutul secolului al XIX-lea (1801-1806)* continuare la colecția *Moldova în epoca feudalismului*¹.

Holtei erau considerați toți bărbații tineri necăsătoriți, indiferent de categoria lor socială. Documentul din 29 iulie 1775, întocmit de Ioniță Praja, feciorul Lupului Praja și al Aniței, prin care face danie bisericii domnești un loc de dugheană din Bârlad, care s-a numit Crâșma Pascului, prezintă clar definiția celui care se considera holtei: „Ioniță Praje sin Lupul Praje ... din târgul Bârladului...m-am socotit eu singur întru sine-mi, fiind om cu capul holteiu, neavând cununie în viața me (sublinierea noastră - A.F.)”². Sintagma *om cu capul holteiu* desemna un bărbat matur necăsătorit.

În documente holteii sunt remarcați în legătură cu diverse situații cotidiene: înaintarea jalobelor, întocmirea diatelor, constatarea decesului etc. „Sămion holtei, din satul Bahmute, de la ținut Orhei” este pomenit la 28 octombrie 1790, când împreună cu fratele său înaintează o jaloabă în Divan, rugând să fie așezat în rândul mazililor³. În diata becerului⁴ Simion Velsa din 3 decembrie 1740 se relatează că a avut cinci feciori dintre care „Ioniță au murit holteiu”⁵. Lui Sandul Bașotă, fratele lui Pătrașco Bașotă, fost mare stolnic, și al lui Toader Bașotă, fost postelnic, „i s-au tâmplat moarte în Țara Leșească, fiind holtei”, astfel că frații lui l-au comădat⁶. Despre Ștefan, fratele „jăc(niceriului) Ioniță Iamandi”, care „Ștefanu au murit holteiu” se pomeneste la 17 iunie 1735 într-un proces al lui Iordachi, feciorul medelnicerului Constantin Vârnavu și nepotul lui Ioniță⁷.

Statutul de holtei putea fi pomenit de persoană mult mai târziu, în legătură

¹ *Studii și documente cu privire la istoria românilor*. Vol.6. Partea a II-a. Cărți domnești, zapise și răvașe. Tipărite în întregime sau ca regeste și întovărășite cu note explicative de N. Iorga, București, 1904 (în continuare *Studii*); *Surete și izvoade (documente slavo-române)*, publicate de Gh. Ghibănescu, vol.8, Iași, 1913 (în continuare *Surete*); *Documente bârlădene*. Vol.V. Diverse, de Iacov Antonovici, Huși, 1926; *Documente bucovinene*, de Teodor Balan. Vol. 1 (1507-1653), Cernăuți, 1933; *Documente privitoare la târgul și ținutul Lăpușnei*, publ. de Aurel V. Sava, București, 1937, (în continuare *Documente Lăpușna*); *Documente privitoare la istoria orașului Iași*. Vol.9. *Acte interne (1791-1795)*(în continuare *Documente Iași*) editate de Ioan Caproșu, Iași, 2007; *Documenta Romaniae Historica*. A. Moldova (în continuare *DRH*), vol. XVIII (1623-1625), volum întocmit de I. Caproșu și V. Constantinov, București, 2006; *Documente privitoare la istoria Țării Moldovei la începutul secolului al XIX-lea (1801-1806)* continuare la colecția *Moldova în epoca feudalismului*. Vol.XII, volum realizat de Larisa Svetlicinai, Demir Dragnev și Eugenia Bociarov. Chișinău, 2012; *Documente hușene*. Volumul III. Volum întocmit de Costin Clit, Iași, Editura PIM, 2015 și alte volume din aceste colecții.

² *Documente bucovinene*, vol.1, p. 14.

³ *Documente privitoare la istoria Țării Moldovei în secolul al XVIII-lea (1787-1800)*. *Moldova în epoca feudalismului*, vol.XI, coord. Demir Dragnev, membr. cor. al AȘM, Valentin Constantinov, dr. în istorie, Chișinău, 2008, nr.34, p. 77.

⁴ Boier de rang inferior însărcinat cu supravegherea bucătăriei domnești.

⁵ *Documente bârlădene*, vol.V, p. 304.

⁶ *Studii*, vol.5. Cărți domnești, zapise și răvașe, partea I, București, 1905, p. 51.

⁷ *Studii*, vol.16, București, 1909, p. 406.

cu anumite evenimente. Astfel, scriind un răspuns referitor la o danie de moșie, care chipurile ar fi fost făcută de un „Ghervasie călugăr”, Radu Racoviță remarcă faptul că acest Ghervasie „mi-au fost prisăcariul la vremile trecute cându eram tânăr holteiu”⁸. Gavril Vartic, sătrar, la 7 octombrie 1793, mărturisește că „în vreme ce au fost el holteiu, de când și până atunci au fost trecuți ca 40 ani” a deținut moșia Prodănești, „cumpărată cu anul de la med(elnice)r Carpu”⁹. Despre perioada de holteire a lui Ștefan băcalul amintește Safta, văduva lui, la 20 februarie 1795, în contextul unui proces de vânzare-cumpărare a unei vii, care „vie cu livadă la capite, ce-mi iaste rămasă și mie de la răposatul soțul meu Ștefan băcalul, ce o au avut-o din holtiie”¹⁰.

Holteii erau amintiți și în contextul unor dispoziții domnești de cercetare a populației. Astfel, în 1746, Nicolae Mavrocordat, domn al Țării Moldovei, dă carte domnească episcopului Ierotei, pe care îl împuternicește să facă cercetarea călugărilor, călugărițelor, preoților și diaconilor mireni, feciorilor holtei și a fetelor mari: „să fie volnic cu carte(a) domni(e)i miale a cerca în eparhiile sfinți(e)i sale, pentru călugări, și călugărițe, și pentru preoți și diaconi mirenești, și pentru ficio-ri holtei sau fetele lor mare, și tot clirosul besearicii carei sintu necăsătoriți(i)”¹¹. La începutul sec. al XIX-lea, în listele celor prezenți la Sfânta Împărtășanie se specifica statutul persoanelor, astfel că în vedomostea satului Cruglic din ținutul Hotin în listă se întâlnește „Ioan Gnatiuc holtei”¹².

În contextul examinării situației unor tineri fugari dintr-un sat al Mănăstirii Sf. Sava, la 3 noiembrie 1623, se menționează despre „vecini holtei”¹³. În 1724, în contextul unui proces de dovedire a statutului de vecin, se amintește de „Tănase Păriu, holteiu” care era la Hălăucești¹⁴.

„Ciobanii holtei” sunt remarcați în *Condica lui Constantin Mavrocordat*, în contextul plății goștinei: „și ciobanii holtei vor da und(e) vor plăti stăpânii”¹⁵.

Mai multe documente de vânzare-cumpărare, danie, împărțire a averii etc. relatează despre „țigani holtei”. Astfel, în 1627, printre țiganii aflați în proprietate este menționat „Puțil holteiu”¹⁶, la 6 mai 1752, în izvodul de țigani ai domniței Anița a lui T. Paladi sunt pomeniți „Dadoi cu un ficior holteiu, ... Vasile holteiu, ... Irina Postoroncea cu 2 feciori holtei”¹⁷, în 1737-1738, în izvodul de țigani de pe Toma Cantacuzino, împărțiți cu Mihai vodă, se amintește de „Ursului țig(anului)

⁸ Surete, vol.8, Iași, 1913, p. 360.

⁹ Documente privitoare la istoria Țării Moldovei în secolul al XVIII-lea, vol. XI, nr.245, p. 185

¹⁰ Documente Iași, vol.9, p. 303, nr. 328.

¹¹ Documente hușene, vol.3, p. 132, nr. 130.

¹² Surete, Documente basarabene. vol.11. Iași, 1922.

¹³ DRH, A. Moldova. vol. XVIII (1623-1625), volum întocmit de I. Caproșu și V. Constantinov, București, 2006, p. 163, nr. 118.

¹⁴ Studii, vol. 5, p. 54.

¹⁵ Condica Lui Constantin Mavrocordat, în Studii, vol.6, p. 225, p. 279.

¹⁶ DRH, vol. XIX (1626-1628), volum întocmit de H. Chircă, București, 1969, p. 248, nr. 186

¹⁷ Surete, v.24. Pomârla (studiu genealogic și istoric), Iași, 1929, p. 39, 62, 66.

holteiu”¹⁸. Țiganii holtei puteau fi dați zestre¹⁹, dați pentru datorii²⁰, făcuți danie, precum la 3 iulie 1772 a fost „Vasile, feciorul lui Dumitrașco Țig(an)...holtei”²¹, făcuți schimb – dipă 1700 Nicolae Costin face schimb cu văru-său „amu datu văru-meu unu Țiganu holteiu, anume Toaderu”²², în 1793 făcuți schimb cu Episcopia Hușilor „Lupul, herariul, cu fimeia lui Marie, și ficiorii lor, Manolachi, holtei, Mi-halachi, holtei, Buțe, holtei, Ioanu, holtei.”²³; împărțiți între moștenitori, precum „Toader Chifane, holtei” revenit unuia dintre moștenitorii lui Miron Hâncu la 20 iulie 1763²⁴. Despre Țiganii holtei se pomenește în dispoziția domnului Țării Moldovei Constantin Racoviță emisă la 11 ianuarie 1757 pentru Țiganii Mitropoliei: „să fie scutiți de giudzi domnești și de giudzi boierești, și despre starostii de Țigani de Focșani, și dispre carei strângu leu de Țigan căsar și câte giumate de leu de holteiu”²⁵.

Condica lui Constantin Mavrocordat oferă posibilitatea de a face o categorisire a holteilor. Astfel, conform *Condicii*, holteii se împărțeau în *holtei de vârstă* și *holtei copilandrici (care nu sânt de vârstă)*²⁶. *Holteii de vârstă* mai puteau fi numiți *holtei întregi*²⁷ sau *holtei cu mustăți*²⁸. În *Condica lui Constantin Mavrocordat* se specifică, pentru funcționarii domnești, că la dări „holtei numai pe cei cu mustaț(ă) îi socotiți”²⁹ și la birul străinilor, inclusiv: „și holtei s-or socoti numai cei cu mustăți”³⁰. Holteii de vârstă, la rândul lor, se împărțeau în: holtei de vârstă, ce are casă și este fără de părinți și holtei de vârstă ce are casă cu părinți³¹. Aceștia din urmă se diferențiau în cei ce „șed în cas(ă) cu tată-său” și cei „cu mame”³².

Aceste categorii de holtei se deosebeau prin dările plătite: „holteii de vârstă, ce ar(e) casă și est(e) făr de părinți, ca un casnic să-ș cisluiască; și să plătească pe cât(e) capete îl va agiunge cislă satului; holteii de vârstă, ce ar(e) părinți și șed în cas(ă) cu tată-său, să nu fie volnici a-i pun(e) la cislă satului”³³, acei „cu mami și cu casă, acie nu să vor socoti holtei, ce ca un casnic va da birul lui”³⁴. Mai târziu, în situația celor cu părinți intervin schimbări, ei fiind impuși să plătească: „Holteii cei cu părinți și cei ce nu vor ave casele lor osăbite, acie vor da câte 50 par(a)le la

¹⁸ *Studii*, vol.16, p. 326

¹⁹ *Surete*, vol.7, Iași, 1912, p. 25

²⁰ *Ibidem*, p. 30.

²¹ *Surete*, vol.10 (Documente cu privire la familia Râșcanu), Iași, 1915, p. 166.

²² *Studii*, vol.16, p. 302.

²³ *Documente hușene*, vol.3, p. 270, nr. 301.

²⁴ *Documente Lăpușna*, p. 207.

²⁵ *Studii*, vol.5, p. 109

²⁶ *Condica lui Mavrocordat*, în *Studii*, vol.6, p. 321, 323.

²⁷ *Ibidem*, p. 323.

²⁸ *Ibidem*, p. 321.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ *Ibidem*, p. 216.

³² *Ibidem*, p. 216, 331.

³³ *Ibidem*, p. 216

³⁴ *Ibidem*, p. 331

sfert”³⁵. Pentru rupta de pe octombrie 1742, holteii trebuiau să plătească la fel ca și cei casnici: „Așădzare ruptii ce s-au scos la octombrie, câte 105 paral(e) de om căsar și de holtei tij”³⁶. În unele cazuri prevederile privind holteii erau încălcate de locuitorii satului, iar ei sau părinții lor se plâneau la domnie. Astfel, un sătean se plângea că „i-au pus un fecior cap de cislă”, iar altul că „fiindu holte(i), nu l-ar fi cislundu țărani după poroncă gospod, câte 2 zloți, ce l-ar fi puindu capu bun, ca un casnic”³⁷.

În unele cazuri holteii fie erau scutiți de dări, fie plateau mai puțin. Așa se întâmplă cu locuitorii din Câmpulung Rusc, care din motivul că „vă megieșiți cu ungurii, și cu leșii, și traiul vostru fiind mai greu decât la alți locuitori ... și fiind și ca chip de straja locului la partea aceea ... holteii vi-i lăsăm să nu dea nimic”³⁸. La 25 noiembrie 1792, Alexandru Constantin Moruzi voievod confirmă privilegiile negustorilor pământeni din Iași, specificând că „ficioii lor, cum și calfele ce slujesc la dughenile lor, fiind holtei, iară să nu să supere cu dare de bir ce să rămâie pentru slujba caselor sale”³⁹. La 30 septembrie 1793, Mihail Constantin Suțu reconfirmă privilegiile negustorilor pământeni din Iași și remarcă: „Fecioii lor, cum și calfele ce slujesc la dughenele lor, fiind holtei, să nu fie supărați a plăti bir, asemenea și argații lor ce vor fi holtei, să nu fie supărați cu dare de bir”⁴⁰.

Pentru unii străini, stabiliți cu traiul în Moldova, se menționa că holteii „cei ce vor fi de vârstă, cu mustați, acie vor da, iar copilandrii, cii care n-au mustați, acia nu vor da nemica, nici să vor număra”, „Nu va mai da nici văcărit, nici cuniț(ă) și alte ce era mai înainte”⁴¹. Sintagma „holtei cu cap”, cu referință la tinerii străini, este remarcată la 14 octombrie 1801, vorbindu-se despre oamenii ce puteau să fie aduși în slujba schitului Curăturile din ținutul Soroca⁴².

Fiecare holtei în vârstă era obligat să dispună de *pecete de holtei*. Astfel, în *Condica lui Constantin Mavrocordat* se menționează că holteii de vârstă trebuie „să-și ia pecete și să intre în foe domniască de cislă”⁴³. Holteii copilandrici nu trebuiau să aibă pecete: „ș(i) holtei carii nu sânt de vârstă, cine li va da pec(e)ti, li va plăti ban(i) îndoit”⁴⁴. Pecetele puteau fi albe „nescrie”, pentru care se lua un leu, sau roșii, „atâta căsașilor, cât și holteilor”⁴⁵.

La 25 februarie 1742, visteria de Iași scrie zlotașilor de la Vaslui despre pecetele holteilor la Vaslui⁴⁶. S-a menționat de asemenea că „s-au scris 18 cărți

³⁵ *Ibidem*, p. 331

³⁶ *Ibidem*, p. 310.

³⁷ *Ibidem*, p. 394.

³⁸ *Ibidem*, p. 323

³⁹ *Documente Iași*, vol.9, p. 113, nr. 122.

⁴⁰ *Ibidem*, p.195, nr. 217.

⁴¹ *Condica lui Mavrocordat*, în *Studii*, vol.6, p. 321.

⁴² *Documente privitoare la istoria Țării Moldovei la începutul secolului al XIX-lea*, vol.XII, p. 79, nr. 41

⁴³ *Condica lui Mavrocordat*, în *Studii*, vol.6, p. 215.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 216.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 403

⁴⁶ *Ibidem*, p. 190.

pe la ținuturi pentru darea căsașilor și a holteilor. 105 parale de pecete căsașul, 55 parale de pecete holteiu⁴⁷. În decembrie 1742 se scrie că „pecețal(e) s-au trimis cu scăderia: 100 paral(e) căsaariul și 50 paral(e) holteiu⁴⁸. Deci, este vizibil că pecețile holteilor erau mai ieftine. Aceste peceți erau obligatorii: „Pecetele pe fiecare față sunt obligatorii⁴⁹. În același timp, dregătorii domnești erau preîntâmpinați să facă cercetare cu atenție asupra statutului bărbatului, deoarece se întâlneau cazuri de fraudă, în scopul eschivării de plata dărilor: „însă dumneavoastră pre să vă deschideți ochii mai cercând, căci poate mulți cu oarecare gând de meșteșug, căsar(i) fiind, s-or fi răspunsu holtei și numai acelora ce or dovedi holtei, să le schimbați pecet(i)le⁵⁰. Această situație se vede că era una frecventă, deoarece și în noiembrie 1742, când se emite hotărârea, „să se dea pecete de 105 parale de căsaș și 55 parale holteiu”, iar „holteii cu părinți numai 20 de parale”, se menționa „neîmblând cu meștersugur(i), să eșiți cum căsarii, așe și holteii, să vă luați pecet pe feț(e)l(e) voastre; căci după atâta milă ce-am făcut Domnie Me cu voi, meșters(u)gur(i) nici de cum nu vom suferi; și să facă cercătur(ă) cu mare tărie⁵¹. Prezența peceților era o responsabilitate a colectivității, astfel că în cazul lipsei acestora sau al fraudei erau pedepsiți toți: „unde vom afla om fără de pecet(e) sau ș(i)cu pecete nescris(ă) pe feț(e), vornicul satului ș(i) den cei mai bătrâni săten(i) s-aor pedepsi și pecet(e) va plăti îndoită⁵². Totodată se vede că se acsundea și prezența holteilor; căci dregătorii sunt atenționați: „Pentru holteii aflați de ei vor lua câte 1 leu și banii drepti ai peceții, fără a li cere șfertul întâiu și banii steagului⁵³.

Cuvântul *holtei* a influențat și crearea numelor de familie. Astfel, în 1607 este pomenită Măricuța Holtei⁵⁴, iar la 25 aprilie 1635 se întâlnește un Ionașco Holteiu, care vinde o moșie⁵⁵ și care este pomenit și în 1638⁵⁶.

În concluzie menționăm că în sursele documentare din sec. al XVII-lea- începutul sec. al XIX-lea, bărbații maturi necăsătoriți din Țara Moldovei sunt calificați cu sintagmele „holtei cu capul”, „holtei de vârstă”, „holtei cu mustăți”, iar tinerii nevârstnici - „holtei copilandrici”. Aceste atribute se aplicau pentru toți holteii, indiferent de categoria socială din care făceau parte. Holteii în vârstă dispuneau obligatoriu de pecete de holtei.

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 403

⁴⁹ *Ibidem*, p. 190.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 332.

⁵¹ *Ibidem*, p. 399

⁵² *Ibidem*, p. 399.

⁵³ *Ibidem*, p. 331.

⁵⁴ *Surete*, vol. 9. Documente basarabene, Iași, 1914, p. 77.

⁵⁵ *DRH. A. Moldova*, vol. 23 (1635-1636), volum întocmit de Leon Șimanschi, Nistor Ciocan, Georgeta Ignat și Dumitru Agache, București, 1996, p. 136.

⁵⁶ *DRH. A. Moldova*, vol. 24 (1637-1638), volum întocmit de C. Cihodaru și I. Caproșu, Constantin Burac, București, 1998, p. 356.

Valentin Tomuleț*

ASPECTE COMPARATIVE ALE EVOLUȚIEI BASARABIEI ȘI NOVOROSIEI.

Privire generală asupra situației demografice, sociale și economice (anii '30-'50 ai secolului al XIX-lea)

In the present study, based on a rich and varied documentary material found from various archive funds from the Russian Federation, Ukraine and the Republic of Moldova, the author takes a general look at the demographic, social and economic situation of Bessarabia compared to the three Gubernyas of Novorossia - Herson, Taurida and Ekaterinoslav.

The archive data show an obvious trend of population growth in Bessarabia and the three gubernyas of Novorossia, although this trend, for some gubernyas, is not constant. If for the region of Bessarabia and gubernyas of Ekaterinoslav and Taurida, this tendency is positive and evident for the entire period of time, then for the Herson gubernya this trend, for the year 1854, is negative, the diminution being related to the disaster caused to the population by the Crimean war. The increase in the population of the Taurida gubernya, directly involved in the Crimean War events, which naturally should had a negative evolution, was due to the immigration from the Russian internal gubernyas of the serf peasants, who hoped to escape from the serfdom by participating in the war.

The rhythms of population growth in Bessarabia, the three gubernyas of Novorossia, depended on multiple factors, the natural ones being the colonization with Transdanubian colonists, Germans, etc. and emigrants from Russian internal gubernyas.

From a social and economic point of view, both Bessarabia and the gubernyas of Novorossia, where serfdom did not exist or had a weaker influence, where the products from held the character of commodities, as agricultural farms, both of landowners and peasants, involved in the market relations, attesting a the large number of guild merchants, especially of the first two guilds, who maintained close ties with the foreign markets through the ports on the Black Sea coast, the Azov Sea, on the Danube, the place of Bessarabia being quite important, especially in the export of cereals.

Keywords: Bessarabia, Novorossia, Russian Empire, social categories, demography, economy, commercial bourgeoisie.

* **Valentin Tomuleț**, doctor habilitat în istorie, profesor universitar, cercetător științific principal, Institutul de Istorie.

Formularea problemei

După anexarea în 1812 a Basarabiei la Imperiul Rus, autoritățile imperiale au sesizat necesitatea unei evidențe riguroase a populației și a resurselor de care dispunea provincia proaspăt anexată. În instrucțiunile amiralului P.V. Ciceagov, comandantul-șef al armatei ruse de la Dunăre, adresate, la 23 iulie 1812, guvernatorului civil Scarlat Sturdza privind organizarea teritoriului dintre Prut și Nistru, se sublinia necesitatea efectuării evaluări riguroase în Basarabia pentru a o putea guverna cât mai eficient¹. Astfel, studiul dinamicii populației, situației ei economice și sociale, în baza statisticii populației, prezintă un mare interes. În plus, subiectele legate de studiul dinamicii populației și schimbărilor în structura socială în baza datelor statistice, adunate de administrația imperială rusă cu diferite scopuri și ocazii pe parcursul secolului al XIX-lea prezintă un interes deosebit, deoarece ne permit să urmărim schimbările de ordin demografic și social care au avut loc în această perioadă pe teritoriul Basarabiei sub dominație țaristă.

Profesorul George Erdeli, de la Universitatea din București, scrie în prefața lucrării lui Constantin Vert, *Geografia populației. Teorie și metodologie*: „Experiența a demonstrat că problemele demografice sunt probleme fundamentale ale istoriei societății umane, ale civilizației umane. Cele mai de seamă manifestări și realizări în toate domeniile de activitate (economic, social, politic, cultural) își găsesc una dintre explicațiile principale în populație. De densitatea populației depinde în bună parte bogăția națiunii, puterea ei, realizările sociale și culturale, civilizația sa în ultimă instanță”².

Pentru a pătrunde mai ușor în esența problemei, să facem, la început, o caracteristică succintă a situației generale a Basarabiei în anii '30-'50 ai secolului al XIX-lea.

Caracteristica generală a perioadei

În istoria Basarabiei, anii '30-'50 ai secolului al XIX-lea sunt perioada marilor schimbări structurale ce au condus la anularea particularităților locale în sistemul administrativ și judiciar: lichidarea în 1828 a autonomiei limitate și provizorii acordate Basarabiei, suprimarea la 26 septembrie 1830 a cordonului vamal de la Nistru și transferarea lui la Prut și Dunăre, unificarea vamală, începând cu 1831, a Basarabiei cu guberniile interne ruse, includerea regiunii anexate în sistemul economic și politic imperial, aplicarea prin Regulamentul din 26 septembrie 1830 a reformei ghilldelor și instituirea Administrației Speciale a orașului Ismail etc.

Deși Basarabia continua să dețină statutul de *regiune* (область), situația ei se asemena mai mult cu cea de gubernie rusească. Pe parcursul anilor '20-'30 ai secolului al XIX-lea, Basarabia a pierdut din particularitățile locale în sistemul administrativ, din circulație au fost scoase monedele străine, care au fost înlo-

¹ Arhiva Istorică de Stat din Rusia (AISR), F. 19, inv. 3, d. 125, f. 50-54 verso.

² Constantin Vert, *Geografia populației. Teorie și metodologie*, Timișoara, 2001, p. 6.

cuite cu asignatul rusesc, deși, unele din ele, au continuat să circule și în această perioadă, dar în cantități mult mai mici. Populația se adaptează într-o anumită măsură cu sistemul nou de guvernare, deși protestele și revoltele continuă și în această perioadă. La 1 mai 1818, prin rescriptul imperial din 29 aprilie 1818, emis pe numele lui A.N. Bahmetev, în regiune a fost suprimată instituția scutelnicii³. Administrația regională, ca în perioada precedentă, continuă să fie subordonată direct guvernatorului general al Novorosiei și Basarabiei, cu reședința la Odesa⁴, iar în viața politică un rol tot mai mare îi revine general-maiorului P.I. Fiodorov, care deține funcția de guvernator general al Novorosiei și Basarabiei sau are loc așa-numita „epocă a lui Fiodorov”⁵, începută în anii ’30. Cu o anumită intensitate, funcționau majoritatea instituțiilor regionale.

Regimul de administrare al Basarabiei de către general-maiorul P.I. Fiodorov devine tot mai pronunțat la sfârșitul anului 1844, când M.S. Voronțov este numit comandant suprem al trupelor ruse din Caucaz și guvernator al Caucazului, iar P.I. Fiodorov este împuternicit cu funcția de guvernator general al Novorosiei și Basarabiei, administrând Basarabia de la Odesa⁶.

P.I. Fiodorov se implică tot mai activ în viața politică și de administrare a provinciei, autoritatea lui răsfângându-se asupra tuturor sferelor administrației, în mâinile lui fiind concentrată atât puterea militară, cât și cea civilă. Cum constată A. Nakko, P.I. Fiodorov se bucura de întreaga putere politică și administrativă de care putea beneficia guvernatorul general al Novorosiei și Basarabiei⁷. P.I. Fiodorov guverna Basarabia ca parte integrantă a Imperiului Rus, puțin îl interesau particularitățile locale care se mai păstrau în anumite domenii, din contra, a depus eforturi substanțiale pentru integrarea regiunii în sistemul economic și administrativ imperial.

La mijlocul anilor ’40 ai secolului al XIX-lea (1845) întreaga suprafață a Basarabiei număra 4121993 de desetine 963 $\frac{1}{2}$ de stânjeni pătrați de pământ. În provincie erau înregistrate 8 orașe, 2 porturi, un orașel, 4 oboare, 23 de târguri, 18 slobozii, 897 de sate, 191 de sățișoare, 10 stanițe ce aparțineau statului, 113 colonii și 38 de cătune. În plus, în Basarabia funcționau 257 de biserici din piatră, 661 de biserici din lemn, 23 de mănăstiri și 12 capele. Din acest număr 19 biserici erau luterane, 5 – romano-catolice și 4 biserici armenesti⁸.

³ Arhiva Națională a Republicii Moldova (ANRM), F. 2, inv. 1, d. 596, f. 768; F. 3, inv. 1, d. 8, f. 2.

⁴ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 1197, f. 5-5 verso.

⁵ Mai detaliat despre semnificația „epocii lui Fiodorov” a se vedea în: Valentin Tomuleț, *Basarabia în epoca modernă (1812-1918) (Instituții, regulamente, termeni)*. Ediția III-a, revăzută și adăugită, Iași, 2014, p. 296-297.

⁶ Алексей Накко, *Бессарабская область со времени присоединения ея к России по Букарестскому миру 1812-го года. В историческом, экономическом и статистическом отношениях*, (manuscris), Кишинев, 1879, л. 156 verso (manuscrisul lucrării se păstrează în fondul de manuscrise al bibliotecii Universității de Stat din Odesa).

⁷ *Ibidem*, f. 148-148 verso.

⁸ AISR, F. 1281, inv. 4, d. 72, f. 79, 81.

La sfârșitul anilor '40 ai secolului al XIX-lea (1849) situația puțin ce se schimbă: în Basarabia erau înregistrate 8 orașe, 2 porturi, 1 orășel, 4 oboare, 23 de târguri, 18 slobozii, 898 de sate, 192 de sățișoare, 10 stanițe ce aparțineau statului, 113 colonii și 38 de cătune⁹.

Pentru categoriile de bază ale populației, în special pentru cele de jos, din mediul rural, evenimentul principal din anii '30 ai secolului al XIX-lea a fost legat de punerea în aplicare a *Regulamentului despre țărani din 24 ianuarie 1834*, prin care țarismul căuta se reglementeze relațiile tensionate dintre țărani și moșieri. Regulamentul stipula că după expirarea termenului de 2 ani de la data publicării lui, dar nu mai târziu de 23 aprilie 1836, proprietarii funciari din Basarabia erau obligați să încheie cu țăranii care trăiau pe pământurile lor sau cu cei care ulterior se vor așeza pe aceste pământuri contracte scrise (pe un termen de la 3 la 20 de ani), în care se vor indica prestațiile pe care țăranii erau obligați să le îndeplinească pentru folosirea pământului. În contract erau stipulate: suprafața pământului și loturile suplimentare care erau puse la dispoziția țăranilor; îndatoririle țăranilor pentru pământul și loturile suplimentare acordate de moșier; termenul de acțiune a condițiilor stipulate în contract. Regulamentul stipula că îndatoririle țăranilor față de moșieri puteau fi îndeplinite reieșind din înțelegerea benevolă: în bani, în produse agricole sau în alt tip de produse, fie în zile-muncă etc.¹⁰.

Însă aplicarea în practică a acestui regulament s-a ciocnit de mari dificultăți. Ca rezultat, peste 10 ani, țarismul implementează *Contractul normal din 1846* – contract care urma să reglementeze relațiile dintre proprietarii funciari și țăranii în cazul în care între ei nu au fost încheiate înțelegeri „benevole” în baza Regulamentului din 24 ianuarie 1834¹¹. Contractul normal din 1846 avea similitudini cu Regulamentul din guberniile interne ruse din 1803 privind „agricultorii liberi”, care păstra caracterul voluntar al eliberării șerbilor și al asigurării lor cu pământ¹², cu proiectele și regulamentele precedente adoptate special pentru Basarabia¹³, precum și cu Regulamentul organic din Principatele Române din 1832¹⁴.

Însă, nesoluționarea problemei contribuie la aceea că la 26 mai 1839 Senatul Guvernant, în baza cererii din 25 martie 1838, prezentate ministrului de Interne de guvernatorul general al Novorosiei și Basarabiei, M.S. Voronțov, privind prelungirea cu încă trei ani, începând cu 1 ianuarie 1840, a termenului de încheiere a contractelor între proprietarii funciari și țăranii privind folosirea pământului, a confirmat propunerea Consiliului de Stat potrivit căreia în cazul în care țăranii nu vor încheia asemenea contracte, ei vor fi impuși să îndeplinească prestațiile

⁹ AISR, F. 1281, inv. 5, d. 54, f. 81.

¹⁰ Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). Собр. II, т. IX, отд. первое, 1834, №6739, СПб., 1835, с. 75-79.

¹¹ Regulamentul integral *a se vedea*: ANRM, F. 134, inv. 1, d. 71, f. 33-44; ПСЗРИ. Собр. II, т. XXI, 1846, отд. первое, № 19881, СПб., 1847, с. 404-410.

¹² Nicholas V. Riasanovsky, *O istorie a Rusiei*, Iași, 2001, p. 319.

¹³ Ne referim la proiectele regulamentelor din 1819, 1825 și la Regulamentul despre țărani din 1834.

¹⁴ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 3426, f. 6.

în baza unui contract normal, alcătuit special de către guvern¹⁵. Cărmuirea Regională a pregătit proiectul regulamentului și în 1841 îl prezintă Administrației Regionale, pentru a fi discutat la ședința Adunării Nobililor. Ulterior, acest regulament a fost discutat de instituțiile abilitate din Sankt Petersburg.

Categoriile sociale de bază ale populației rurale din Basarabia, cum putem constata din raportul datat cu anul 1842 al guvernatorului militar al Basarabiei, prezentat instituțiilor imperiale, „erau țăranii de stat și agricultorii liberi. Ultimii se împart în răzeși, care dețin în proprietate loturi de pământ, și țărani așezați pe pământurile moșierești. Dintre aceștia, răzeșii se consideră cei mai înstăriți, urmați de țăranii de stat. Caracterul limitat al unor gospodării țărănești urmează a fi căutat parțial în modul tradițional, lipsit de griji, de administrare a gospodăriei, dar mai mult în faptul că în Basarabia multe moșii aparțin mănăstirilor închinată și moșierilor care locuiesc în Moldova, al căror pământ este dat în arendă, în marea lor majoritate, unor persoane la nimereală și fără moralitate (mulți dintre ei fiind armeni și evrei – V.T.)”¹⁶.

Același izvor atestă că „locuitorii băștinași se deosebesc de rușii veniți în Basarabia prin aceea că consumă mai puține băuturi alcoolice”¹⁷. Dintre locuitorii provinciei, mulți din stările sociale privilegiate știu a citi în limbile moldovenească și greacă, dar țăranii sunt foarte puțini știutori de carte¹⁸. Nobilii își trimiteau copiii să facă studii la liceele din Chișinău și Odesa și la pensioane¹⁹ particulare, iar negustorii și mic-burghezii²⁰ – la școlile lan-

¹⁵ ПСЗРИ. Собр. II, т. XIV, 1839, отд. первое, № 12293, СПб., 1830, с. 404.

¹⁶ AISR, F. 1263, inv. 630, d. 1555, f. 658.

¹⁷ *Ibidem*, f. 656.

¹⁸ *Ibidem*, f. 654.

¹⁹ La 30 noiembrie 1835, pe lângă Liceul de Băieți din Chișinău este deschis Pensionul de Nobili, unde își făceau studiile 30 de elevi. Director al Pensionului a fost numit Teleșov. Printre discipline figura și limba română (Алексей Накко, *Бессарабская область со времени присоединения ее к России по Бухарестскому миру 1812-го года. В историческом, экономическом и статистическом отношениях*, п. 151 об.-152). Conform deciziei Comitetului de Miniștri din 30 iulie 1846, la insistența Ministerului Învățământului Public, la Pensionul Liceului din Chișinău își puteau face studiile și copiii negustorilor de ghilda întâi și ai negustorilor de ghilda a doua (ПСЗРИ. Собр. II, т. XXI, отд. второе, 1846, № 20269, СПб., 1847, с. 156).

²⁰ **Mic-burghezi** – categorie socială formată în cea mai mare parte din mici producători și mici comercianți (cunoscuți în Țările Române ca *târgoveți*), care era răspândită [în Rusia] sub denumirea generică *meșcane* (rus. *мещане*) și care formau al treilea grup social (după intelectualitate și negustori) în care era împărțită populația urbană din Rusia. Mic-burghezii constituiau un grup social ierarhic inferior din cadrul populației urbane, instituit în Basarabia conform Regulamentului organizării administrative a Basarabiei din 29 aprilie 1818, supus impozitului pe cap de locuitor (capitației), prestațiilor și recrutării; aveau dreptul să se angajeze în calitate de salariați, să practice meșteșugăritul și comerțul cu amănuntul (Valentin Tomuleț, *Basarabia în epoca modernă (1812-1918), (Instituții, regulamente, termeni)*. Ediția III-a, revăzută și adăugită, Iași, 2014, p. 395-396). Alexandru Boldur numește simplu această categorie socială *burghezi* (Alexandru Boldur, *Autonomia Basarabiei sub stăpânirea rusească*, Chișinău, 1929, p. 51). În documentele de epocă termenul *meșceanin* era identic cu termenul *târgoveț* (Paul Mihail, Zamfira Mihail, *Acte în limba română tipărite în Basarabia. I. 1812-1830*, București,

casteriene²¹. Spre exemplu, în 1843, în Basarabia funcționau un liceu de băieți și Seminarul Teologic din Chișinău, 5 pensioane particulare (unul pentru băieți și 4 pentru fete), o școală pentru copiii funcționarilor de birou, 5 școli județene și 8 școli lancasteriene și o școală evreiască. În plus, în satele ce aparțineau statului funcționau 55 de școli, iar în colonii – 79 de școli. În total, în Basarabia, în 1843 își făceau studiile 6000 de elevi²².

Pe parcursul anilor '40 ai secolului al XIX-lea, administrația imperială a încercat să uniformizeze diferite categorii sociale și fiscale, în special mazilii și ruptașii, care beneficiau de un statut preferențial. Mazilii, care constituiau o categorie socială distinctă, beneficiau de anumite privilegii, iar administrația imperială nu-i agreea și a făcut tot posibilul pentru a-i suprima. Această măsură a coincis cu politica imperială rusă de a unifica organizarea administrativă și socială în provincia anexată. Procesul s-a produs prin înlăturarea treptată a mazililor din diferite funcții administrative și gospodărești și subminarea prestigiului lor social. Cu timpul, drepturile mazililor au fost limitate, ei fiind impuși să îndeplinească prestațiile locale și să achite diferite taxe de rând cu țăranii birnici. Ca urmare, unii mazili, pentru neprezentarea la timp a documentelor ce atestau proveniența lor sau pentru diferite încălcări, au fost transferați în categoria țăranilor, alții, ruinându-se, s-au dizolvat în categoriile sociale înrudite ale țăranimii. În pofida acestui fapt, mazilii au continuat să-și păstreze, și după suprimarea ca categorie socială, identitatea și trăsăturile distincte de ordin social și spiritual.

Dacă mazilii aveau o componentă socială și etnică mai compactă și națională, atunci componenta ruptașilor era destul de diversă și pestriță, incluzând elemente autohtone și străine, strămutate de peste hotare în Moldova, din mediul țăranesc, dar și din mediul urban autohton, care nu au fost înscrise în categoriile privilegiate ale societății, nu aveau un loc de trai permanent și nu erau înscrși în categoria birnicilor, beneficiau de unele privilegii în baza cărților de danie emise de domnii Moldovei.

Conform statutului juridic, ruptașii ce constituiau o categorie fiscală, se împărțeau în trei categorii: *ruptașii propriu-ziși*, *ruptașii de câmară* și *ruptașii de vis-tierie (ruptele)*, care, din punct de vedere economic și social, puțin se deosebeau

1993, p. 35, 38, 53, 121, 143, 171, 172, 186, 212, 221, 228, 267, 281, 285). Dar, analogia este una pur convențională, deoarece ea se referă la perioada medievală (prin *orășeni* și *târgoveți* se subînțelege locuitorii orașelor și târgurilor) și nu la cea modernă, în care se afla Basarabia la acel moment. (A se vedea, spre exemplu: *Dicționarul explicativ al limbii române*. Ediția a II-a, București, 1996, p. 120; Ioan Oprea, Carmen-Gabriela Pamfil, Rodica Radu, Victoria Zăstroiu, *Noul dicționar universal al limbii române*. Ediția a doua, București-Chișinău, 2007, p. 179). După aplicarea la 26 septembrie 1830 a Regulamentului ghilladelor, stările sociale burgheze din Basarabia au fost legiferate juridic și includeau negustorii de trei gilde (burghezia comercială), *mica burghezie* (мещане), țăranimea comercială de patru categorii și vânzătorii de două clase (ANRM, F. 6, inv. 2, d. 370, f. 93 verso-94).

²¹ AISR, F. 1263, inv. 606, d. 1638, a. 1843, f. 303.

²² *Ibidem*, f. 310.

unii de alții. Deși, spre deosebire de alte categorii de țărani, ruptașii beneficiau, la început, de anumite privilegii, ei, totuși, nu constituiau o categorie privilegiată, similară altor stări privilegiate, pe care ar fi putut conta țarismul, cum s-a încercat să se afirme în istoriografia sovietică. Pe parcurs, chiar și acele neînsemnate privilegii de care beneficiau (scutirea de prestațiile locale și pedepsele corporale fără sentința judecătii) au fost anulate. Ca rezultat, majoritatea din ei s-au ruinat și au căzut în dependență față de moșieri și de stat.

Dar și în asemenea condiții, prin Regulamentul despre drepturile de avere ale locuitorilor Basarabiei din 10 martie 1847, mazilii și ruptașii au fost lichidați ca stare socială și fiscală și incluși în categoria *odnodvorților ruși*, ceea ce a afectat serios statutul social și juridic al acestor categorii sociale/fiscale de populație.

Majoritatea absolută a *odnodvorților* trăiau pe pământurile deținute în posesie. Se observă și tendința de micșorare a numărului de *odnodvorți* care trăiau pe pământurile statului și orășenești și creșterea, deși neesențială, a celor care dețineau pământuri în posesie. Datele statistice de epocă denotă că majoritatea *odnodvorților* locuiau în mediul rural. Numărul *odnodvorților* care locuiau în mediul urban era în descreștere și constituia un număr destul de mic din numărul total al populației²³.

Intervin schimbări și în viața economică. Continuă să se adâncească procesul de raionare economică. Tot mai multe gospodării moșierești și țărânești se orientează la cerințele pieței. Asupra ritmului dezvoltării comerțului Basarabiei cu Sublima Poartă și statele europene prin porturile Ismail și Reni a exercitat o oarecare influență raionarea economică a Basarabiei. Județele de centru și de nord – Chișinău, Orhei, Iași și Hotin – aveau ca piețe de desfacere a mărfurilor pe căi terestre, prin vâmile și posturile vamale de la Prut (Sculeni, Leova și Noua Suliță), Moldova și Imperiul Austriac; județele Soroca, Bender și, parțial, Akkerman (pe căile de trecere de la Nistru) – Odesa, iar prin porturile Ismail și Reni exportau doar o parte a județelor Akkerman și Cahul, coloniile bulgare și germane, situate în apropierea acestor porturi. Volumul și varietatea comerțului depindeau de mulți factori, atât de ordin intern, cât și de ordin extern.

A. Skalkovski scria în această privință că „oricât de mare ar fi fost în străinătate cererea la pâinea din Ismail, negustorii nu puteau trimite mai mult decât singuri primeau, dar de primit nu era ce și nu era de unde. Guberniile apusene (ucrainene – V.T.) și chiar o parte a regiunii Basarabia se grăbeau să-și exporte mărfurile în Odesa (care deținea statutul de port franc – V.T.), unde le vindeau mai rapid și la prețuri mai convenabile”²⁴.

²³ Despre istoria acestor categorii sociale a se vedea mai detaliat: Valentin Tomuleț, *Statutul și fiscalitatea mazililor, ruptașilor și odnodvorților din Basarabia sub regim de dominație țaristă (1812-1871)*. În: Promemoria. Revista Institutului de Istorie Socială, vol. IV, nr. 5-6, Chișinău, 2013, p. 9-51.

²⁴ А.А. Скалковский, *Измайльское Градоначальство в 1847 году*. În: Журнал Министерства внутренних дел (ЖМВД), СПб., 1849, ч. 25, с. 420.

Faptul că exportul mărfurilor din Basarabia, în fond al cerealelor, avea ca punct de destinație Imperiul Otoman este atestat de datele statistice din raportul șefului de poliție din Ismail prezentat în 1841, care comunică că în 1840, în portul Ismail au sosit 165 de vase cu balast, inclusiv 158 din posesiunile otomane, 4 din porturile ruse și câte un vas din Franța, Italia și Malta, iar cu mărfuri – 25 de vase, dintre care 23 din Constantinopol și 2 din Italia²⁵. Valoarea mărfurilor exportate în 1840 prin portul Ismail a constituit 668418 rub., iar a celor importate – 349540 rub. argint (inclusiv a monedelor)²⁶.

Totuși, trebuie să precizăm că, deși izvoarele atestă că cea mai mare parte a mărfurilor exportate și importate prin porturile Ismail și Reni sunt înregistrate ca plecând sau venind de la Constantinopol, aceasta nu înseamnă că toate mărfurile exportate aveau ca ultimă destinație acest oraș sau că toate mărfurile importate erau de proveniență turcească. Constantinopolul era numai una din etapele sau popasurile care legau porturile Ismail și Reni de porturile Occidentului.

Un partener comercial important al Basarabiei era Imperiul Habsburgic. În raportul statistic anual al guvernatorului Basarabiei pentru anul 1850, prezentat instituțiilor imperiale, se menționa că „vitele cornute constituie articolul principal al exportului peste hotare a Basarabiei și această ramură economică în sine merită un sprijin și o atenție deosebită. Creșterea animalelor în Basarabia în general, cu atât mai mult în partea ei de sud și de stepă, era avuția principală a locuitorilor băștinași și acum când mulți dintre proprietarii funciari au început să cultive cereale, tinzând, în permanență, să dezvolte această ramură a agriculturii, micșorând numărul crescătorilor de animale de rasă, vitele vor mai constitui încă multă vreme o sursă importantă de venit, în special pentru populația rurală, reieșind atât din situația geografică a țării, cât și din condițiile favorabile de asigurare cu hrană a animalelor. În anii precedenți, capitalul comercial de la vânzarea vitelor atingea în Basarabia cifra de 1000000 de ruble argint, iar harnaua obținea un venit de 25000 de ruble argint”²⁷.

Tot în această perioadă intervin anumite schimbări în modul de viață și în mentalitatea nobilimii basarabene. A. Nakko scria în această privință la 1879: „Viața laică s-a născut, la început, la Chișinău, de unde s-a răspândit ulterior și în provincie. În anii '40 ai secolului al XIX-lea noțiunile de conviețuire, viața de societate, viață confortabilă, adresare laică, purtare demnă, s-au răspândit într-atât, încât stările înstărite din mediul urban și cel rural, care până acum locuiau în case mici și incomode, cu două-trei sau, rareori, cu patru odăi, au început acum să-și construiască case mari din piatră, cu holuri mari și săli spațioase. Imitând prin comportamentul său societatea europeană, ei organizau baluri și adunări, la care se întrunea întreaga societate laică orășenească și toți moșierii din vecinătate.

²⁵ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 2591, p. II, f. 397 verso-398.

²⁶ *Ibidem*, f. 398. Suma mărfurilor exportate și importate în 1840 este mai mică în comparație cu anii '30, explicația fiind că în 1839, în urma reformei financiare, în circulație a fost pusă rubla de argint, egalată cu 3,5 ruble asiginate.

²⁷ AISR, F. 19, inv. 3, d.956, f. 106-106 verso.

Frecventând adunările laice din mediul urban și cel rural, nu se mai putea rămâne în mediul de altădată. De aceea, chiar și acei care cel mai puțin erau predispuși de a face careva schimbări în modul de viață, vrând-nevrând, au fost nevoiți să se alinieze oamenilor înaintați. Despre maniere frumoase și modul de a se prezenta respectabil „în sălile cu parchet” nici nu se putea vorbi la acea perioadă. Dimpotrivă, se observă tendința de imitație nereușită a manierelor, totul era puțin caraghios. Dar altfel nici nu putea fi în acel timp. Cert este faptul că societatea basarabeană tindea spre o viață nouă, schimbându-și permanent situația materială și moravurile, pe care le-a moștenit din secolul trecut”²⁸.

În anii '30-'40 ai secolului al XIX-lea, tot mai des au început a se întruni cluburi de seară (*вечерние клубы*) orășenești, numite convențional *adunări nobiliare*, unde se întruneau pentru distracții moșierii din Basarabia. Primele cluburi de seară la Chișinău au fost organizate în 1835, odată cu construirea în grădina publică a unui club de seară orășenesc. Vizitarea clubului de seară atât de către bărbați, cât și de doamne a devenit o distracție din cele mai plăcute la mijlocul secolului al XIX-lea. La început, societatea laică nu era numeroasă și era alcătuită doar din familii nobiliare, din care cauză și cluburile de seară orășenești din Chișinău au început a fi numite „adunări dvorenești” sau „adunări nobiliare”.

După clubul de seară din Chișinău, adunări nobiliare s-au deschis și în alte orașe, la început la Hotin – în 1843, iar mai târziu și la Sculeni – în 1846. Clubul din Sculeni întrunea o adunare destul de numeroasă, la care veneau nu doar moșierii locali, dar și oaspeți din Moldova de peste Prut²⁹.

Pe linia renașterii naționale s-au înregistrat la Chișinău, între 1845 și 1848, mai multe tentative ale unor boieri români de a publica ziarul „Românul”. Tipografia Eparhială din Chișinău a reînceput din 1853 să imprime broșuri și cărți bisericești în limba română³⁰.

Nivelul de dezvoltare economică, bunăstarea și starea moral-psihologică a diferitor categorii sociale influențau direct procesele demografice din Basarabia, în general, și cele din diferite județe, în particular.

Privire generală asupra evoluției demografice, sociale și economice a Basarabiei și a guberniilor Herson, Taurida și Ekaterinoslv în anii '30-'50 ai secolului al XIX-lea

Pentru a ne imagina care era situația Basarabiei în această perioadă, să comparăm situația demografică, socială și economică (punând accent pe comerț) a regiunii cu cea din cele trei gubernii din Novorosia – Herson, Taurida și Ekaterinoslav.

²⁸ Алексей Накко, *Бессарабская область со времени присоединения ея к России по Букарестскому миру 1812-го года. В историческом, экономическом и статистическом отношениях*, п. 227-227 об.

²⁹ *Ibidem*, f. 227 verso.

³⁰ *Istoria României. Compendiu*. Ediția a II-a, revăzută și adăugită. Coordonatori Ioan-Aurel Pop, Ioan Bolovan, Cluj-Napoca, 2007, p. 581.

Din punct de vedere administrativ, Novorosia (*Новороссия*) exista din timpul domniei Ecaterinei a II-a, în anii 1764-1775, alături de Velikorosia și Malorosia. Termenul de Novorosia, concomitent cu Cernomoria, îl întâlnim în izvoarele de arhivă începând cu 1797, când, prin decretul imperial din 12 decembrie 1796³¹, Pavel I restabilește gubernia Novorosia, cu centrul în Ekaterinoslav (pe timpul lui Pavel I – în Novorosiisk). Ea a existat până în 1802, când a fost împărțită în trei gubernii – Nikolaev, Ekaterinoslav și Taurida. În 1803 gubernia Nikolaev este redenumită în gubernia Herson, Cernomoria constituind un județ al guberniei Taurida. Basarabia a intrat în componența Novorosiei, cum constată autorul statisticii din 1822, odată cu numirea în 1820 în funcția de rezident plenipotențiar al Basarabiei a generalului I.N. Inzov³².

Datele privind dinamica populației (de ambele sexe) a Novorosiei, regiunii Basarabia, administrațiilor speciale ale orașelor Odesa, Taganrog și Kerçi-Enikale conform raportului președintelui Comitetului Principal de Statistică din Novorosia, A.A. Skalkovski, prezentat guvernatorului general al Novorosiei și Basarabiei la 23 octombrie 1856, sunt sistematizate în Tabelul 1.

Tabelul 1

Dinamica populației (de ambele sexe) a Novorosiei, regiunii Basarabia, administrațiilor speciale ale orașelor Odesa, Taganrog și Kerçi-Enikale, conform statisticii din 1856*

Guberniile**	Anii							
	1823		1837		1848		1854	
	În total	În %	În total	În %	În total	În %	În total	În %
Herson	524284	27,5	656383	23,6	996447	28,6	973600	26,4
Ekaterinoslav	597525	31,3	783403	28,2	879817	25,3	925234	25,1
Taurida	423784	22,2	494061	17,8	567496	16,3	635540	17,2
Basarabia***	275000	14,4	712710	25,6	853584	24,5	966953	26,3
Adm. Spec. a or. Odesa	33947	1,8	58378	2,1	87729	2,5	78902	2,1
Adm. Spec. a or. Taganrog	51720	2,7	67221	2,4	82966	2,4	91101	2,5
Adm. Spec. a or. Kerçi-Enikale	1315	0,1	7600	0,3	12680	0,4	15041	0,4
Numărul total****	1907575	100,0	2779756	100,0	3480719	100,0	3686361	100,0
În %, față de 1823*****	100,0		113,2		141,8		150,2	

* Arhiva de stat din regiunea Odesa (ASRO), F. 3, inv. 1, d. 50, a. 1856-1861, f. 5 verso.

** Basarabia deținea statutul de regiune.

*** Inclusiv Administrația Specială a orașului Ismail.

**** Autorul raportului consideră că numărul locuitorilor Basarabiei pentru anul 1823 include doar populația de sex masculin, acesta urmând a fi considerat 550000 (22,4%) de locuitori, iar pentru întreaga Novorosie – 2454575 (100%) de locuitori.

***** Drept etalon al comparației pentru anul 1823 a fost luată cifra corectă de 2454575 de locuitori.

³¹ ПСЗПИ. Собр. I, т. XXIV, 1796-1798, № 17634, СПб., 1830, с. 229-230.

³² ASRO, F. 3, inv. 1, d. 50, a. 1856-1861, f. 5.

Datele prezentate în Tabelul 1 atestă o tendință de creștere a numărului populației, deși această tendință, pentru unele gubernii, nu este constantă. Spre exemplu, dacă pentru guberniile Ekaterinoslav și Taurida și regiunea Basarabia această tendință este una pozitivă, creșterea fiind evidentă, atunci pentru gubernia Herson această tendință, pentru anul 1854, este negativă, constituind minus 22847 de locuitori față de 1848, diminuarea fiind legată de evenimentele militare care s-au produs în această perioadă și dezastrul cauzat populației de Războiul Crimeii. Creșterea numărului populației din gubernia Taurida, implicată direct în evenimentele legate de Războiul Crimeii s-a datorat imigrației masive a țăranilor iobagi din guberniile interne ruse, care sperau să scape de pogoara iobăgiei participând în război. Ponderea Basarabiei constituia 550000 (22,4%) de locuitori în 1823, 712710 (25,6%) – în 1837, 853584 (24,5%) – în 1848 și 966953 (26,3%) de locuitori – în 1854. Însă, ponderea Basarabiei ar fi mai mică dacă populația din administrațiile speciale ale orașelor Odesa, Taganrog și Kerçi-Enikale ar fi inclusă în numărul populației din guberniile Herson, Taurida și Ekaterinoslav.

Izvoarele de arhivă conțin și informații despre cele trei gubernii din Novorossia și regiunea Basarabia, cu indicarea numărului de orașe și târguri, a numărului de case – informații necesare administrației imperiale în scopuri militare în cazul unui eventual război ruso-turc, care și a avut loc în anii 1853-1856. (Vezi Tabelul 2).

Tabelul 2

Suprafața Novorosiei, regiunii Basarabia, administrațiilor speciale ale orașelor Odesa, Taganrog și Kerçi-Enikale, numărul de orașe, târguri și case conform datelor statistice din 1856*

Guberniile**	Suprafața în 1850		Orașe și târguri	Raportul, în %	Numărul de case		
	Desetine	Raportul, în %			Anii		
					1851	1852	1853
Herson	5373260	25,4	19	27,1	9209	10010	10239
Ekaterinoslav	5245890	24,8	9	12,9	8528	8683	8725
Taurida	5575600	26,3	21	30,0	14557	14822	14686
Basarabia***	4142080	19,6	15	21,4	14091	14184	14176
Ad. Spec. a or. Odesa	42628	0,2	1	1,4	4549	4586	4630
Ad. Spec. a or. Taganrog	769720	3,6	3	4,3	4740	4755	4819
Ad. Spec. a or. Kerçi- Enikale	13000	0,1	2	2,9	1628	1646	1693
Numărul total****	21162178	100,0	70	100,0	57302	58686	58968

* ASRO, F. 3, inv. 1, d. 50, a. 1856-1861, f. 7, 8.

** Basarabia deținea statutul de regiune.

*** Inclusiv Administrația Specială a orașului Ismail.

**** Izvorul indică o suprafață totală de 21158085 de desetine.

În 1850, populația rurală din Novorosia și Basarabia locuia în 70 de orașe și târguri, 295 de colonii, 6399 de sate și 15 stanițe căzăcești³³. Suprafața totală de pământ în cele trei gubernii ale Novorosiei și regiunea Basarabia (împreună cu administrațiile speciale ale orașelor Odesa, Taganrog și Kerçi-Enikale) constituia 21162178 desetine de pământ, Basarabiei revenindu-i doar 4142080 (19,6%) de desetine. Celor trei gubernii le revenea o suprafață de 17020098 (80,4%) de desetine, inclusiv: guberniei Herson – 5373260 (25,4%) de desetine, Ekaterinoslav – 5245890 (24,8%) și guberniei Taurida – 5575600 (26,3%). Dacă am include și suprafața administrațiilor speciale ale orașelor Odesa, Taganrog și Kerçi-Enikale, ponderea celor trei gubernii din Novorosia ar fi și mai mare.

În pofida acestui fapt, Basarabia avea 15 (21,4%) orașe și târguri și în medie cca 14150 de case sau cca 24,3% din numărul total de case, gubernia Herson împreună cu Administrația Specială a orașului Odesa – 20 (28,6%) de orașe și târguri și cca 13074 de case, gubernia Ekaterinoslav împreună cu Administrația Specială a orașului Taganrog – 12 (17,1%) orașe și târguri și cca 13417 case și gubernia Taurida împreună cu Administrația Specială a orașului Kerçi-Enikale – 23 (32,9%) de orașe și târguri și cca 16310 case. După numărul total de case, Basarabia depășea guberniile Herson și Ekaterinoslav, cedând doar guberniei Taurida. Aceste date au servit ca sursă importantă pentru încartiruirea soldaților ruși în casele basarabenilor în anii Războiului Crimeii³⁴.

Asupra proceselor demografice din regiune a influențat mult și politica de colonizare, Basarabiei revenindu-i un loc deosebit în această politică imediat după anexarea ei la Rusia³⁵. Nu întâmplător coloniștii transdanubieni, germani etc. se întâlnesc aproape în toate orașele, târgurile și județele Basarabiei. Cele relatate pot fi confirmate de numărul coloniștilor înregistrați de Comitetul Principal de Statistică din Novorosia în cele trei gubernii ale Novorosiei și regiunea Basarabia, datat cu anul 1857 (Vezi Tabelul 3).

³³ ASRO, F. 3, inv. 1, d. 50, a. 1856-1861, f. 8.

³⁴ *A se consulta*, în acest sens: Valentin Tomuleț, Natalia Timohina, *Unele aspecte privind prestațiile extraordinare impuse populației Basarabiei în timpul războiului ruso-turc din anii 1828-1829 și războiului din Crimeea (1853-1856)*. În: Tyragetia. Muzeul Național de Istorie a Moldovei. Anuar XIII, Chișinău, 2004, p. 124-130.

³⁵ În această perioadă au avut loc două etape importante în procesul de colonizare a sudului Rusiei: 1. **1829-1830** – strămutarea coloniștilor transdanubieni după războiul ruso-turc din 1828-1829, când are loc cea mai masivă strămutare a bulgarilor (cca 140-150 de mii) în Rusia (în Basarabia și Crimeea) din ținuturile bulgare Sliven și Iambol; 2. **1853-1856** – strămutarea a peste 7 mii de coloniști transdanubieni în anii Războiului Crimeii; de menționat că, din diferite motive, cca 6 mii s-au întors în Bulgaria (Valentin Tomuleț, *Basarabia în epoca modernă (1812-1918)*, (Instituții, regulamente, termeni). Ediția III-a, revăzută și adăugită, Iași, 2014, p. 190).

Tabelul 3

**Numărul coloniștilor transdanubieni, germani și evrei
din Novorosia și Basarabia conform statisticii din 1857***

Gubernii, regiuni	Componenta etnică	Coloniști prezenți în statistica din 1857			
		Sexul		Numărul total	Raportul, în %
		Masculin	Feminin		
Herson	Bulgari**	5641	5422	11063	16,7
	Germani	20419	19602	40021	60,2
	Evrei	8139	7217	15356	23,1
Numărul total		34199	32241	66440	26,0
Ekaterinoslav	Germani	11487	11245	22732	69,6
	Evrei	5461	4470	9931	30,4
Numărul total		16948	15715	32663	12,8
Taurida	Bulgari**	1184	1062	2246	5,8
	Evrei	18811	17819	36630	94,2
Numărul total		19995	18881	38876	15,2
Basarabia***	Bulgari**	49225	46018	95243	80,9
	Germani	11443	11063	22506	19,1
Numărul total****		60668	57081	117749	46,0
Numărul total		131810	123918	255728	100,0

* ASRO, F. 1, inv. 1, d. 50, a. 1856-1861, f. 76 verso-77.

** Corect, coloniști transdanubieni.

*** Basarabia deținea statut de regiune. Lipsesc informațiile pentru coloniștii evrei.

**** Conform prevederilor Tratatului de la Paris, 24397 de coloniști de sex masculin și 22784 de coloniști de sex feminin care locuiau pe teritoriile de sud ale Basarabiei retrocedate Principatului Moldovei au trecut în supușenia Principatului.

Datele de arhivă atestă că în cele trei gubernii din Novorosia și regiunea Basarabia erau înregistrate 295 de colonii, inclusiv: 92 (31,2%) – în gubernia Taurida, 68 (23,1%) – în gubernia Ekaterinoslav, 67 (22,7%) – în gubernia Herson și 68 (23,1%) – în Basarabia. Din datele Tabelului 3 constatăm că cei mai mulți coloniști erau în Basarabia. Din numărul total de 255728 de persoane de ambele sexe, 117749 (46%) de persoane locuiau în Basarabia, 66440 (26%) – în gubernia Herson, 38876 (15,2%) – în gubernia Taurida și 9931 (12,8%) – în gubernia Ekaterinoslav. În Basarabia, cel mai mare număr de coloniști erau coloniști transdanubieni – 95243 de persoane sau 80,9%, iar coloniști germani – 22506 de persoane sau 19,1% și aceasta în lipsa datelor pentru coloniștii evrei³⁶. În gubernia Herson erau 40021 (60,2%) de colo-

³⁶ *Colonie evreiască* – termen care semnifică un grup de oameni de etnie evreiască, așezați în mediul rural și încadrați în muncile agricole. Conform unei statistici a populației evreiești din anii 1847-1848, în Basarabia erau înregistrate 10 colonii: în județul Iași, plasa Ghiliceni – colonia Valea lui Vlad (382 persoane); în județul Iași, plasa Slobozia – colonia Alexândreni (358 persoane); în județul Hotin, plasa Securen – colonia Vișneva (Lomacineț) (188

niști germani, 15356 (23,1%) de coloniști evrei³⁷ și 11063 (16,7%) de coloniști transdanubieni; în gubernia Taurida erau 36630 (94,2%) de coloniști evrei și 2246 (5,8%) de coloniști transdanubieni; și în gubernia Ekaterinoslav – 22732 (69,6%) de coloniști germani și 9931 (30,4) de coloniști evrei. După încheierea Războiului Crimeii, conform prevederilor Tratatului de la Paris, 47169 (49,5%) de coloniști transdanubieni și 12 coloniști germani (0,05%) au devenit supuși ai Principatului Moldovei, deoarece terenurile pe care le posedau făceau parte din teritoriul din sudul Basarabiei retrocedat Principatului Moldovei.

Un anumit interes prezintă locul Basarabiei în sistemul social și economic al Novorosiei, în special în diversitatea formelor de comerț și numărul burgheziei comerciale încadrate în aceste activități.

Creșterea numărului burgheziei comerciale în regiune către 1856 era atât de semnificativă, încât în cadrul celor 9 gubernii ucrainene (Vezi Tabelul 4) Basarabia, după mărimea capitalului comercial al negustorilor primelor două ghilde, se afla pe locul patru, iar după numărul negustorilor de gilda a treia – pe locul cinci.

Datele Tabelului 4 demonstrează că majoritatea negustorilor primelor două ghilde, în fond alogeni – evrei, greci și armeni, activau în acele gubernii, unde dreptul de șerbie nu exista sau avea o influență minimală, unde gospodăria agricolă purta un caracter marfar, iar negustorii aveau legături strânse cu piețele externe prin intermediul porturilor de pe litoralul Mării Negre, Mării Azov, de pe Dunăre. În această categorie intrau guberniile Herson, Taurida, Kiev și regiunea Basarabia.

persoane); în județul Soroca, plasa Otaci – colonia Merișovca (Tumanova) (250 persoane și 6 persoane de altă etnie); în plasa Târnova – colonia Briceva (471 persoane); în plasa Bădiceni – colonia Zgurița (396 persoane); în plasa Ocolina – colonia Dumbrăveni (426 persoane); în plasa Florești – colonia Mărculești (297 persoane); în plasa Văscăuți – colonia Vertiujeni (167 persoane) și colonia Liublin (212 persoane) (Valentin Tomuleț, *Basarabia în epoca modernă (1812-1918) (Instituții, regulamente, termeni). Ediția a III-a, revăzută și adăugită*, Iași, 2014, p. 172, 178). Către 1857 în Basarabia erau deja 13 colonii evreiești: în județele Hotin (1), Soroca (6), Iași (2), Orhei (2), Chișinău (1) și Bender (1) (Valentin Tomuleț, *Burghezia evreiască din Basarabia sub raport indeletrnicitar (În baza datelor statistice inedite din 1858)*. În: *Analele Științifice ale Universității de Stat din Moldova. Seria „Științe socio-umane”*, Chișinău, 1998, p. 74). Din numărul evreilor-agricultori doar 521 de persoane (5,1%) dețineau loturi pe pământurile statului, restul erau posesori de loturi și beneficiau de privilegii, fiind în fond concesionari în județele Soroca (4657 persoane), Bender (1389), Iași (1378), Orhei (1062), Chișinău (644), Hotin (345) și Akkerman (184 persoane) (ANRM, F. 134, inv. 3, d. 156, f. 199 verso-200).

³⁷ Primele colonii au fost instituite în gubernia Herson în 1807 (С.Я. Боровой, *Еврейская земледельческая колонизация в старой России*, М., 1928, с. 140).

Tabelul 4

Dinamica numerică a burgheziei comerciale din Ucraina și Basarabia la 1856*

Guberniile	Numărul certificatelor comerciale eliberate negustorilor de gildă			Numărul total	
	I	II	III	Negustori	Raportul, în %
Herson	113	169	2712	2994	22,9
Kiev	26	54	1685	1765	13,5
Podolia	4	18	1638	1660	12,7
Ekaterinoslav	14	20	1223	1257	9,6
Taurida	78	87	924	1089	8,3
Volinia	8	13	822	843	6,5
Cernigov	3	22	814	839	6,4
Poltava	8	21	795	824	6,3
Harkov	8	20	753	781	6,0
Basarabia**	21	45	952	1018	7,7
Numărul total	283	469	12318	13070	100,0
Raportul, în %	2,2	3,6	94,2	100,0	-

* Статистические таблицы Российской империи за 1856 г., СПб., 1858, с. 201.

** Basarabia deținea statut de regiune.

Alături de aceste considerente, locul deosebit care îi revenea Basarabiei în capitalurile comerciale ale negustorilor primelor două gilde se mai lămurește și prin diversitatea formelor de comerț, în care, în anii '50 ai secolului al XIX-lea, un rol important îi revenea comerțului permanent, comerțul de iarmaroc sau cel sezonier cedând treptat pozițiile.

O dovadă elocventă a acestui fapt sunt datele însumate în Tabelului 5, ce reflectă comerțul interior realizat la iarmaroacele din Basarabia și Novorosia la mijlocul anilor '50 ai secolului al XIX-lea.

Tabelul 5

Comerțul interior realizat în Novorosia și Basarabia în 1855*

Guberniile	Numărul de orașe și iarmaroace				Valoarea mărfurilor prezentate (în rub. argint)	Raportul, în %
	Orașe	În %	Iarmaroace	În %		
Herson	59	26,2	121	22,4	4972500	25,3
Ekaterinoslav	129	57,3	328	60,9	10282510	52,4
Taurida	27	12,0	62	11,5	3780900	19,3
Basarabia**	10	4,5	28	5,2	591770	3,0
Numărul și valoarea totală	225	100,0	539	100,0	19627680	100,0

* Коммерческая газета, 1855, №56, 17 мая.

** Basarabia deținea statut de regiune.

Datele Tabelului 5 atestă că Basarabia avea cel mai mic număr de orașe și iarmaroace, iar valoarea mărfurilor prezente la iarmaroace era cea mai mică. După valoarea mărfurilor prezentate la iarmaroace, gubernia Ekaterinoslav se situa pe primul loc, urmată de guberniile Herson și Taurida, care dispuneau de importante porturi maritime pe litoralul Mării Negre, care beneficiau de deferite înlesniri, inclusiv de porturi ce dețineau statutul de **porto-franco** (port liber). Autoritățile regionale menționau la 1855 că „din fostele iarmaroace numai iarmaroacele din Chișinău, Akkerman și Ismail și-au păstrat caracterul lor de altădată. Numărul redus de iarmaroace din Basarabia și scăderea anuală a valorii circuitului de mărfuri dovedește inutilitatea lor în regiune, unde la nord și sud erau multe piețe pentru comerțul permanent, negustorii având posibilitatea de a-și exporta mărfurile peste hotare prin Odesa, Reni și Ismail – pe cale maritimă și pe Dunăre, prin Noua Suliță, Sculeni, Leova, Lipcani – pe cale terestră”³⁸. Aceasta mai demonstrează nivelul avansat de dezvoltare în regiune a relațiilor marfare, încadrarea în relațiile de piață a multor gospodării moșierești și țărănești.

Prezintă interes locul Basarabiei în exportul de mărfuri (în special cereale) prin portul-franc Odesa în anii '40-'50 ai secolului al XIX-lea.

După suprimarea la 26 septembrie 1830 a cordonului vamal de la Nistru, Basarabia este inclusă în sistemul pieței interne ruse, revenindu-i, alături de gubernii ucrainene – Podolia, Kiev și Herson, un loc important în furnizarea cerealelor pe piețele din Europa prin portul Odesa. Creșterea exportului de cereale din Basarabia și guberniile ucrainene a fost legată, în fond, de mărirea în anii '40-'50 ai secolului al XIX-lea a suprafețelor însămânțate cu cereale și atragerea gospodăriilor țărănești și moșierești în relațiile de piață. Guvernatorul general al Novorosiiei și Basarabiei menționa în 1859: „[...] succese în acest domeniu, îndeosebi, a obținut Basarabia, care până în 1840 aproape că nu avuse semănături de toamnă, iar acum vinde pentru a fi exportate peste hotare până la 500 de mii cetverturi³⁹ de grâu de toamnă și județul Alexandrovsk din gubernia Ekaterinoslav”⁴⁰.

În prezent, este dificil de a stabili exportul de cereale în anii '30-'50 ai sec. al XIX-lea în guberniile interne ruse și ucrainene, deoarece după suprimarea cordonului vamal de la Nistru, mărfurile nu se mai înregistrau. Cu atât mai mult, nu este ușor de a determina și cantitatea de cereale exportate din Basarabia prin

³⁸ *Коммерческая газета*, 1855, №58, 21 мая.

³⁹ **Cetverti** (четверть) – veche măsură de capacitate utilizată în Rusia, de regulă, pentru cereale, egală cu: *secara* – 8 puduri 34 funți; *grâul de toamnă* – 9 puduri 25 funți; *grâul de primăvară* – 9 puduri 7 funți; *ovăzul* – 5 puduri 25 funți; *meiul* – 7 puduri 17 funți; *mazărea* – 10 puduri și *porumbul* – 5 puduri. 1 pud este egal cu 16,38 kilograme (Энциклопедический словарь / Издатели Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон, СПб., 1903, Т. XXXVIII^{-а}, с. 736). La începutul secolului al XIX-lea în Moldova un cetverti era egal cu 7,5 puduri pentru făină, crupe și orz și cu 8 puduri pentru ovăz (ANRM, F. 1, inv. 1, d. 8, f. 518-518 verso). Forma de plural *cetverturi* este preluată din: Gh.Bulgar, Gh.Constantinescu-Dobridor, *Dicționar de arhaisme și regionalisme*, București, 2002, p. 97.

⁴⁰ ASRO, F.1, inv.16, cert.1227, d. 29, a. 1859, F. 9-9 verso

portul Odesa, deoarece orașul era aprovizionat prin cinci puncte orășenești. A. Skalkovski, care a studiat această problemă, scria că până la sfârșitul anilor '40, furnizorii principali de cereale în Odesa erau guberniile Podolia, Kiev și o parte a guberniei Herson, din 1840 în acest comerț s-a impus și Basarabia de Sud, iar din anii '50 – și alte păți ale regiunii, ce exportau, îndeosebi, porumb⁴¹.

Materialele de arhivă cercetate și cele depistate din diferite izvoare și lucrări monografice publicate ne-au permis să depistăm cu aproximație volumul exportului de cereale din Basarabia prin portul Odesa în anii '40-'50 ai secolului al XIX-lea (Tabelul 6).

Tabelul 6

**Volumul exportului de cereale prin porturile Mării Negre și Mării Azov
și ponderea Basarabiei în exportul cerealelor (în cetverturi) prin Odesa
în anii 1847-1859 ***

Anul	Volumul valoric al exportului	Raportul, în %	Exportul din Odesa	Raportul, în %	Inclusiv din Basarabia**	Raportul, în %	Ponderea Basarabiei, în %
1847	5579000	12,2	3240774	12,6	1072941	9,9	33,1
1848	3035600	6,7	2020762	7,9	869380	8,0	43,0
1849	2238600	4,9	1644021	6,4	503989	4,6	30,7
1850	2488400	5,5	1445901	5,6	791375	7,3	54,7
1851	2479950	5,4	1274710	5,0	975206	9,0	76,5
1852	5014200	11,0	2585738	10,0	1865841	17,2	72,2
1853	6812950	14,9	3808469	14,8	2103210	19,4	55,2
1856	3378297	7,4	1168144	4,5	640731	5,9	54,9
1857	3936660	8,6	2485663	9,7	582771	5,4	23,4
1858	4877269	10,7	2896046	11,3	735357	6,8	25,4
1859	5732272	12,6	3154945	12,3	717751	6,6	22,8
Valoarea totală	45573198	100,0	25725173	100,0	10858552	100,0	-

* ASRO, F. 1, inv. 16, d. 1227, a. 1859, f. 35; inv. 248, d. 1580, a. 1855, f. 119; AISR, F. 19, inv. 3, d. 953, f. 104-108; d. 953, f. 104-108; d. 954, f. 130-131 verso; d. 956, f. 168 verso-171; d. 957, f. 169; d. 958, f. 215-216; d. 960, f. 250 verso; Н.Сокальский, *Несколько слов о значении железных дорог для Одесской торговли*. În: Одесский вестник, 1857, №46; Ф.Захариевич, *Хлебная торговля в черноморских и азовских портах Южной России*. În: ЖМВД, 1854, ч. IV, с.17; С.А. Панфилов, *Некоторые данные о товарности зернового хозяйства Бессарабии в 40-60-х гг. XIX в.* În: Ученные Записки Кишиневского Университета (ист.), Кишинев, 1971, с. 412.

Datele Tabelului 6 confirmă faptul că în anii 1847-1858, din Basarabia se exportau prin portul Odesa peste hotare anual, în medie, aproximativ 1mln. cetver-

⁴¹ А.Скальковский, *Записки о торговых и промышленных силах Одессы*, СПб., 1865, с.72.

turi de cereale (de la 0,5 mln. cetverturi în 1849 până la 2 mln. în 1852 și 1853), ce constituia 23-77% din tot exportul de cereale prin acest port. Însă aceste date reflectă doar exportul cerealelor din județele de nord și de centru ale Basarabiei peste frontiera terestră, dar multe cereale se transportau din județele de sud prin debarcaderele și trecătoarele de la Nistru⁴².

Începând cu anii '40 ai secolului al XIX-lea, un loc deosebit în exportul de cereale în Odesa îi revine porumbului, solicitat pe piețele din Europa Apuseană. În 1848, conform datelor organelor locale „[...] întreaga cantitate de porumb, care a fost exportată din porturile noastre peste hotare, a fost produsă exclusiv în Basarabia”⁴³.

Exportul porumbului din Basarabia în Odesa a crescut îndeosebi la începutul anilor '50. Șeful districtului vamal Odesa la finele anului 1852 scria că „printre cerealele exportate în anul trecut se evidențiază porumbul. Exportul acestui produs folositor peste hotare, care în anii precedenți era neînsemnat, a început din 1849 treptat să crească și în 1851 a constituit deja 136461 cetverturi, iar în anul trecut a atins cifra de 313383 cetverturi la un preț de 1594324 ruble. Întreaga cantitate de porumb exportată a fost furnizată aproape exclusiv de Basarabia, unde e puțin probabil să fi fost o recoltă neobișnuit de bogată, ca în anul 1852”⁴⁴.

În anul următor, 1853, Basarabia a exportat în Odesa 348,6 mii cetverturi de porumb la un preț de 1,8 mil. ruble⁴⁵. Șeful districtului vamal Odesa afirma că „[...] porumbul va deveni cu timpul unul din cele mai importante articole de export din Odesa”⁴⁶.

La sfârșitul anilor '50 - începutul anilor '60 ai secolului al XIX-lea Basarabia rămânea furnizorul de bază al porumbului în Odesa, din simplu motiv că el era cultivat numai în Basarabia și în așezările de pe malul Nistrului ale guberniei Herson⁴⁷.

Un loc important în comerțul regiunilor de sud ale Imperiului Rus în anii '30-'50 ai secolului al XIX-lea îi revenea sării. Exportul ei a crescut esențial, în special, după suprimarea, la începutul anului 1831, a cordonului vamal de la Nistru și unificarea vamală a Basarabiei cu Rusia⁴⁸.

O reprezentare clară despre aceste gen al comerțului basarabean ne prezintă datele despre exportul sării prin Akkerman – Ovidiopol. Spre exemplu, în 1833 din Basarabia au fost exportate 82,5 mii puduri, în următorii doi ani – cca 600 mii puduri; în anii 1833-1838 exportul a crescut până la 2,5 milioane puduri anual; după micșorarea exportului până la 1 milion și 738 de mii puduri în anii 1838-

⁴² O parte din grâne erau exportate în Odesa prin Maiaki și Ovidiopol, iar altă parte prin Akkerman.

⁴³ *Журнал Министерства Внутренних Дел*, 1848, ч. 23, с. 48.

⁴⁴ AISR, F. 19, inv. 3, d. 995, f. 170 verso.

⁴⁵ AISR, F. 19, inv. 3, d. 958, f. 216.

⁴⁶ AISR, F. 19, inv. 3, d. 957, f. 170 verso.

⁴⁷ AISR, F. 19, inv. 3, d. 958, f. 216.

⁴⁸ AISR, F. 19, inv. 3, d. 957, f. 170 verso.

1840, a urmat de o crește fabuloasă, până la 2 milioane de puduri, în anii '40. În- treaga cantitate a exportului de sare din Basarabia în anii 1839-1850 a constituit cca 35 milioane de puduri⁴⁹.

Pentru a determina locul și însemnătatea exportului de sare din Basarabia în sistemul comerțului din Novorosia, vom contrapune datele despre exportul sării în alte gubernii ale Rusiei prin două direcții de bază: din Basarabie prin Akkerman – Ovidiopol și din Crimeea (gubernia Taurida) – prin portul Kerchi (vezi Tabelul 7)⁵⁰.

Tabelul 7

Exportul sării din Basarabia și Crimeea în diferite gubernii ucrainene și ruse prin porturile Ovidiopol și Kerchi în anii 1833-1855 (în puduri)*

Anii	Prin Ovidiopol din Basarabia	Raportul, în %	Din Crimeea			
			Valoarea totală	Raportul, în %	Inclusiv	
					În alte porturi ale Mării Azov	În alte porturi ale Mării Negre
1833	82495	0,2	1175399	7,6	1066369	109030
1834	592270	1,7	1151940	7,4	1020550	131390
1835	575475	1,6	775625	5,0	753500	22125
1836	2509444	7,2	1143117	7,4	1102517	40600
1837	2136422	6,1	1431775	9,2	1397410	34365
1838	2792411	8,0	1199895	7,7	1015560	184335
1839	1029869	2,9	1054180	6,8	1013910	40270
1840	738490	2,1	310715	2,0	294515	16200
1841	2272072	6,5	382014	2,5	376404	5610
1842	1873882	5,4	405645	2,6	399005	6640
1843	2089618	6,0	400415	2,6	388135	12280
1844	2593762	7,4	167625	1,1	163400	4225
1845	2974950	8,5	393775	2,5	362685	31090
1846	2674182	7,7	995560	6,4	863290	132270
1847	2473054	7,1	1159120	7,5	1087700	71420
1848	2458153	7,0	1368445	8,8	1188355	180090
1849	2721750	7,8	933865	6,0	800150	133715
1850	2360792	6,8	1054330	6,8	981235	73095
Valoarea totală	34949091	100,0	15503440	100,0	14274690	1228750

* AISR, F. 19, inv. 3, d. 957, f. 194 verso-195; F. 560, inv. 3, d. 883, f. 21-21 verso.

⁴⁹ ASRO, F. 1, inv. 16, d. 1227, a. 1859, f. 34 verso.

⁵⁰ Până la anexarea Basarabiei la Imperiul Rus sarea extrasă din lacurile saline era exportată în Odesa prin punctul vamal Maiaki (AISR, F. 14209, inv. 165, d. 30, certificat 30, f. 2).

Datele Tabelului 7 confirmă că sarea din Basarabia, care după calitate era mai superioară celei din Crimeea, se bucura de o mare cerere pe piețele din Ucraina, în special în anii '40. Exportul ei a atins cifra de 3 milioane (1845) și depășea cu mult exportul sării din Crimeea prin portul Kerchi, care în anii 1833-1850 a constituit 15,5 milioane și nu a depășit niciodată cifra de 1,4 milioane pe an. Prin urmare, se observă tendința de micșorare a exportului de sare din Crimeea de creșterea exportului de sare din Basarabia.

Din depozitele din Akkerman, sarea era exportată de regulă în Odesa⁵¹. În 1838 a fost instituită navigația navală între Akkerman și Ovidiopol, galerele și vasele cu pânze transportau sarea din Akkerman în Ovidiopol – pe malul opus al limanului Nistru⁵², iar de aici cu transport hipomobil în Odesa.

În anii '40 ai secolului al XIX-lea sarea din Basarabia, alături de sarea din Crimeea, „[...] la cererea birourilor de peste hotare, era transportată în diferite orașe ale Europei, în special în porturile de pe litoralul de nord al Mării Mediteraneane și golfurile ei, cu precădere în Triest, Livorno, Genua și Marsel, iar unele cantități – în porturile de nord ale Franței, în Anglia și Belgia”⁵³.

Rezervele de sare în lacurile saline din Basarabia erau destul de mari. În pofida creșterii exportului de sare în guberniile ucrainene și ruse și extinderii pieței de desfacere în interiorul Basarabiei, în 1846 rezervele de sare constituiau 11182000 puduri⁵⁴, iar în 1850 – 9421038 puduri. Dar, în timpul unui uragan de pe Marea Neagră care s-a declanșat la 1 și 2 februarie 1850, valurile mari au rupt fâșia de nisip ce separa salinele de mare și le-au inundat, ținându-le în contact direct cu marea până în luna octombrie. În urma acestei inundații s-au pierdut mai mult de 4850000 puduri de sare din anii precedenți⁵⁵. Ca rezultat, salinele din sudul Basarabiei și-au pierdut însemnătatea.

Concluzii

În concluzie finală, constatăm că statistica rusească din anii '30-'50 ai secolului al XIX-lea, utilizată în acest studiu, ne oferă informații importante, deși nu totdeauna exacte și complete și conțin doar indici estimativi, dar care ne dau posibilitatea de a urmări și a determina anumite tendințe în evoluția proceselor de ordin demografic, social și economic care au avut loc în Basarabia și cele trei gubernii din Novorosia – Herson, Taurida și Ekaterinoslav.

⁵¹ ЖМВД, 1846, ч. 16, с. 88.

⁵² Я.С. Просул, И.Г. Будак, *Очерки истории народного хозяйства Бессарабии (1812-1861)*, Кишинев, 1967, с. 313.

⁵³ *Военно-статистическое обозрение Российской империи издаваемое по Высочайшему повелению при 1-ом отделении Департамента Генерального Штаба*. Т. XI, Ч. I. Херсонская губерния, СПб., 1849, с. 159.

⁵⁴ И.Ф. Штукенбург, *Статистические труды. Статья XXVIII. Описание Бессарабской 1812-1828 области*, СПб., 1859, с. 14-15.

⁵⁵ А.А. Скальковский, *Опыт статистического описания Новороссийского края*. Ч. II, Одесса, 1853, с. 498.

Datele de arhivă atestă o tendință evidentă de creștere a numărului populației în Basarabia și cele trei gubernii din Novorosia, deși această tendință, pentru unele gubernii, nu este constantă. Dacă pentru regiunea Basarabia și guberniile Ekaterinoslav și Taurida această tendință este una pozitivă și evidentă pentru întreaga perioadă de timp, atunci pentru gubernia Herson această tendință, pentru anul 1854, este una negativă, diminuarea fiind legată de dezastrul cauzat populației de războiul Crimeei. Creșterea numărului populației pentru gubernia Taurida, implicată direct în evenimentele legate de războiul Crimeei și care, în mod natural, urma să ateste o evoluție negativă, s-a datorat imigrației țăranilor iobagi din guberniile interne ruse, care sperau să scape de povara iobăgiei prin participarea în război.

Ritmurile de creștere a numărului populației în Basarabia cele trei gubernii din Novorosia au depins de multipli factori, din cei favorizanți fiind cel natural, colonizarea cu coloniști transdanubieni, germani etc. și emigranți din guberniile interne ruse.

Din punct de vedere social și economic atât Basarabia, cât și guberniile din Novorosia, unde dreptul de șerbie nu a existat sau avea o influență mai slabă, unde gospodăriile agricole, atât moșierești, cât și țăărănești, purtau un caracter marfar, s-au antrenat în relațiile de piață ce atestă numărul mare de negustori de ghildă, în special de prime două ghilde, care întrețineau legături strânse cu piețele externe prin intermediul porturilor de pe litoralul Mării Negre, Mării Azov, de pe Dunăre, locul Basarabiei fiind destul de important, în special în exportul de cereale.

Andrei Emilciuc*

LACURILE SĂRATE ȘI EXTRAȚIA SĂRII ÎN BASARABIA (1812-1850)

In Russian Empire salt extraction constituted a state monopoly which was strictly regulated by Salt Law of 1781 (including following complements to it). After the annexation of Bessarabia to Russian Empire in 1812, it was decided to keep on granting salt extraction to concessioners. The Local government set up in 1819 in province an Administration of Saline Lakes, not provisioned by the general law, and thus limited in powers. Efficient organization of the process of salt extracting by private entrepreneurs determined a high competitiveness of the salt extracted from lakes of the province in terms of price, considering the fact that the salt trade was free of restrictions. Thus, the salt from Bessarabia was able to create a substantial competition to the salt extracted in the Crimea, from which Russian government levied a very high tax. Committee of Ministers responded by imposing custom duties on salt exports from Bessarabia to territories lying over the Dniester, and since 1830 took over the whole local industry and wholesale trade with salt. Thus, by ukase of 26 May 1830, Emperor Nicholas I approved the submission of Bessarabian saline lakes to fully legally established Administration of Saline Lakes and private manufacturers were urged to evacuate the already extracted salt deposited near the lakes. The extraction of salt was afterwards strictly regulated in terms of quantity and price. The salt extraction flourished, but the lack of serious investments, especially required for natural disaster prevention, culminated with the total flooding of the lakes in 1850, which put an end to salt industry in Bessarabia.

Keywords: Bessarabia, salt, salt lakes, entrepreneurs, taxes, state monopoly.

În Moldova medievală, extracția sării era administrată de Cămara ocnelor, dar către a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, datorită abuzurilor ofițerilor săi, extracția de sare a început să fie dată în concesiune¹. La acea

* **Andrei Emilciuc**, doctor în istorie, cercetător științific superior, Institutul de Istorie.

¹ D. Ichim, *Exploatarea sării în Moldova medievală*, În: V. Cavrug și A. Chiricescu (ed.), *Sarea, timpul și Omul*, Sfântu Gheorghe, Angustia, 2006, p. 129.

vreme, lacurile sărate din partea de sud-est a Moldovei, în regiunea numită apoi Basarabia, dar de asemenea cunoscută sub numele de Bugeac, se afla sub controlul administrației raialelor turcești Chilia, Akkerman și Ismail, fiind deținute de proprietari otomani. Potrivit anumitor autori, sarea din aceste lacuri era extrasă în cantități mici sau chiar deloc². Totuși, istoricii care au cercetat subiectul mai aprofundat, au estimat că, la sfârșitul secolului al XVI-II-lea - începutul secolului al XIX-lea, pe acest teritoriu erau extrase aproximativ 500.000 de puduri³ de sare, ceea ce reprezenta circa 1/3 din totalul sării produse în întreaga Moldova⁴.

Deja pe parcursul războiului ruso-turc din 1806-1812, după ocuparea Principatelor Române de către trupele ruse, lacurile sărate din Bugeac au atras atenția administrației țariste. În 1807, datorită îmbunătățirilor făcute de Stratos Kalfa, din proprie inițiativă, producția de sare a ajuns la 100.000 de chile⁵, dar următorii doi ani nu au adus niciun randament. Lacurile au fost date în concesiune, iar importul de sare extrasă din ele în Rusia a fost permis fără taxe vamale. În 1810, concesionarii i-au plătit lui Stratos Kalfa să efectueze noi îmbunătățiri la lacurile sărate, pe lacurile Hadji-Ibraim și Karaciauș fiind construite diguri cu canale de evacuare. Ca rezultat, producția de sare a atins 200.000 de chile, iar în anii 1811 și 1812 s-a ridicat la câte 100.000 de chile. În anul 1810, aproximativ 10.000 de muncitori au fost prinși la extracția de sare, fiind plătiți cu 2,5 lei⁶ pe zi, sezonul de extracție durând patru luni⁷.

Fiecare antreprenor achita o taxă moderată de 4 parale pentru fiecare chilă de sare extrasă, 40 de parale pe un car cu o pereche de boi care transporta sare de la lacurile sărate și 3 parale pentru conțopistul care ducea evidența. Din aceste taxe fusese acumulate 25.000 de lei în 1810, 15.000 de lei în 1811 și 7.000 de lei în 1812, prețul unei chile de sare în această perioadă alcătuiind 5 lei⁸. Necesită a fi menționat faptul că la începutul secolului al XIX-lea, industria sării din Imperiul Rus era strict reglementată și taxată în mod excesiv prin legea din 1781 (inclusiv

² В.И. Жуков, *Города Бессарабии 1812-1861 годов. Очерки социально-экономического развития*. Кишинев, Картя Молдовеняскэ, 1964, с. 299.

³ *Pud* (rusă: пуд) este o veche unitate de măsură rusească de greutate, care se diviza în 40 de *funturi* și era egală cu aproximativ 16,38 kilograme.

⁴ М.П. Мунтян, *Экономическое развитие дореформенной Бессарабии, Ученые записки Кишиневского университета* т. 117 (ист.), 1971, с. 231.

⁵ *Chilă* este o unitate de măsură folosită în Țările Române care avea diferite valori în diferite locuri. În documentele de arhivă o *chilă* de sare din Basarabia era egală cu 18 *puduri* rusești.

⁶ Leu (*pl. Lei*) – un nume generic pentru monedele de argint care circulau în Țările Române, pe baza thalerului olandez al secolului al XVII-lea (Lowenthaler), cu un leu pe spate. În articol, este vorba de monede otomane de argint, împărțite în 40 de parale, care aveau o rată de schimb de 60 de copeici de cupru.

⁷ П.П. Свинин, *Естественное описание Бессарабской Области*, în *Отечественные записки* №1, 1818, с. 182.

⁸ *Ibidem*, p. 184.

amendamentele la aceasta⁹, astfel încât extracția sării în Bugeac era avantajată față de alte regiuni.)

Ca urmare a războiului, prin Tratatul de Pace de la București din 16/28 mai 1812, teritoriul dintre Prut și Nistru a fost anexat la Imperiul Rus, iar numele de Basarabia a fost extins în mod abuziv și impropriu asupra întregii provincii. Guvernul rus a organizat zece expediții științifice pentru cercetarea lacurilor sărate existente în partea de sud a provinciei, printre care menționăm expediția geologică a academicianului G.M. Ghelmerson, expediția lui Eikhfeld, expediția Amiralității Mării Negre. În 1815, guvernul rus îl detașează în provincie pe călătorul, geograful și scriitorul P.P. Svinin, care mai târziu a publicat pe paginile revistei *Otechestvennye Zapiski*, al cărui editor a fost, o descriere de ansamblu a condițiilor naturale ale teritoriului Basarabiei. În ceea ce privește lacurile sărate, el menționa că nouă dintre ele erau foarte potrivite pentru extracția de sare, toate fiind conectate printr-un canal de 30 de verste¹⁰ lungime și 10 verste lățime. Potrivit opiniei sale, calitatea sării era complet similară celei din Crimeea¹¹. Mult mai târziu, în descrierea geografică a Novorosiei și Basarabiei, istoricul și statisticianul A.A. Skalkovski a descris 14 lacuri sărate în întreaga regiune de sud a Basarabiei: Cahul, Ialpug, Safian, Katlabug, Kitai, Sasîk, Șagani (Ciagan), Alibei-Ulu, Sariar, Karaciauș, Altigol, Hadjidere, Burnas, Ezerian¹².

Cu toate acestea, numai la lacurile numite Alibei (cu o linie de țărm de 44 km) și Șagani (cu o linie de țărm de 38 km), acoperind o suprafață de aproximativ 300 de verste pătrate, separate de mare printr-un banc natural de nisip de 33 km în lungime, extracția de sare a căpătat o scară industrială¹³. Lacul Sasîk (Kunduk) producea, de asemenea, un strat bun de sare, estimat la 5-10 milioane de puduri pe an, dar extracția de sare din acesta nu era efectuată oficial. Teritoriu extracțiilor de sare ocupa peste 72.000 desetine, iar alte 9.000 desetine¹⁴ au fost alocate pe parcursul perioadei abordate, în scopul de a găzdui lucrătorii permanenți și sezonieri, precum și pentru pășunatul unui număr mare de animale de tracțiune folosite la transportarea sării¹⁵.

⁹ Е.Ф. Зябловский, *Российская статистика*, издание второе, часть I. Санкт-Петербург, Тип. И. Глазунова, 1842. с. 94.

¹⁰ *Verstă* – veche unitate de măsură rusească, egală cu 1.0668 kilometri. O verstă pătrată este egală cu 1,13806224 kilometri pătrați. 1 *verstă* este definită ca fiind alcătuită din 500 de stânjeni.

¹¹ П.П. Свинин, *op.cit.*, p. 136, 185.

¹² А.А. Скалковский, *Опыт статистического описания Новороссийском Края*, часть I: *География, Этнография и Народонаселение Новороссийского края*, Одесса, Тип. Л. Нитче, 1853, с. 157-158.

¹³ Я.С. Гроссул, И.Г. Будаков, *Очерки истории народного хозяйства Бессарабии (1812-1861)*, Кишинев, Картя молдовеняскэ, 1967, с. 48; М.П. Мунтян, *op. cit.*, p. 234.

¹⁴ Desetină (rusă: Десятина) este o veche măsură de suprafață folosită în Rusia țaristă. O desetină este egală cu 2400 stînjeni pătrați, ce reprezintă aproximativ echivalentul a 1,09 ha, 10.925 de metri pătrați sau 2.702 de acri.

¹⁵ Я.С. Гроссул, И.Г. Будаков, *op.cit.*, p. 300.

Procesul de extracție era destul de simplu. Lucrătorii intrau în apele neadânci ale lacurilor și zdrobeau depunerile de sare sedimentate pe fundul acestora. Bolovanii de sare era luați apoi cu furcile și așezați pe țărm în movile. Uscându-se la soare acestea formau o masă integră. Sezonul de extracție a sării începea la 1 august și dura, dacă vremea permitea, până în noiembrie. Potrivit unui contemporan, A. Skalkovski, muncitorii, veneau cu familiile, carele și bovinele lor, și se stabileau, în zona meșteșugului, de regulă, încă până la începutul sezonului de extracție a sării¹⁶.

Deja în 1813, șeful vămilor provizorii ale Basarabiei, L.S. Baikov, raporta superiorilor că sarea extrasă din lacurile sărate din preajma Akkermanului constituia una dintre principalele ramuri ale industriei interne și că o mare cantitate de sare era exportată în guberniile vecine¹⁷. Probabil, de aceea, rezidentul imperial din Basarabia, A.N. Bahmetev, numit în funcție în 1816, a manifestat o atenție sporită pentru extragerea de sare în Basarabia. La 9 martie 1818, el a solicitat departamentului I al guvernului provincial de a ține în evidență strictă lacurile sărate din preajma Akkermanului¹⁸. La 29 mai 1818, el a numit un inspector pentru lacurile sărate, care făceau parte la acel moment din ținutul Bender¹⁹. Administrația provincială a permis utilizarea lemnului din pădurile de stat pentru necesitățile de amenajare a lacurilor²⁰.

Au fost realizate, de asemenea, o serie de lucrări pentru amenajarea lacurilor. Aceste lucrări au fost contractate de către antreprenorul din Akkerman Stratos Kalfa, mai sus menționat, care a convenit, în baza unui contract cu administrația provincială, să îmbunătățească situația lacurilor sărate și a reușit să aducă cele mai multe dintre ele într-o stare foarte bună. Prin urmare, la 22 iunie 1818, A.N. Bahmetev a cerut guvernului provincial din Basarabia ca, pe lângă plata a 12.000 de lei stipulată prin contract, să i se acorde lui Stratos Kalfa suplimentar 4000 de lei, iar ulterior, la finisarea lucrărilor, încă 4000 de lei²¹.

Cu toate acestea, în ciuda eforturilor depuse de Stratos Kalfa, din raportul inspectorului de stat al Basarabiei, adresat lui A.N. Bahmetev, despre situația lacurilor sărate din provincie, aflăm că barajul de protecție dintre lacurile Altîn-Ghiol și Karaciauș necesita a fi reparat, pentru a se putea beneficia de recolta care promitea a fi ridicată în acel an. În acest scop, la 10 iulie 1818, rezidentul imperial a cerut guvernului provincial al Basarabiei să aloce încă 1.000 de ruble²².

¹⁶ A.A. Скальковский, *Соляная промышленность в Новороссийском Крае (1715-1847)*, статья II. *Журнал Министерства Внутренних Дел*, 1849, т. 25, с. 197–218, 207.

¹⁷ V. Tomuleț, *Politica comercial-vamală a țarismului în Basarabia și influența ei asupra constituirii burgheziei comerciale (1812-1868)*, Ediția a II-a, revăzută și adăugită. Iași, TipoMoldova, p. 140.

¹⁸ ANRM, F. 17, inv. 1, d. 114, f. 72.

¹⁹ ANRM, F. 17, inv. 1, d. 114, f. 141.

²⁰ ANRM, F. 17, inv. 1, d. 119, f. 253.

²¹ ANRM, F. 17, inv. 1, d. 119, f. 956-956 verso.

²² ANRM, F. 17, inv. 1, d. 117, f. 19-19 verso.

Pentru a facilita exportul de sare în guberniile de peste Nistru, A.N. Bahmetev s-a adresat la 19 iunie 1818 guvernatorului militar de Herson, contele A.F. Langeron²³, cu câteva propuneri importante. El indica că lacurile sărate din Basarabia erau bine amenajate, arătându-se sigur că vara va aduce o recoltă bogată. El propunea a reduce impozitul local, perceput de pe fiecare pud de sare expedită în județele interne ale Basarabiei și de a scuti de taxele vamale sarea exportată peste Nistru. De asemenea, el insista ca industriașilor și comercianților de sare să li se permită să plătească impozitele în sare, cerând guvernatorului militar de Herson să informeze toți funcționarii și locuitorii aflați sub jurisdicția sa cu privire la eventualele decizii pozitive asupra propunerilor sale²⁴.

În virtutea faptului că condițiile meteorologice s-au schimbat, la 25 iulie 1818, A.N. Bahmetev a cerut guvernului provincial, pentru a nu afecta investițiile făcute în acel an și ca urmare de a-i proteja de faliment pe industriașii de sare, de a le permite să achite taxa de 2,5 copeici de pe fiecare pud de sare extrasă la comercializarea ei, iar în schimb aceștia să fie obligați să livreze 1/10 din cantitatea de sare extrasă pentru necesitățile statului²⁵.

În a doua jumătate a anului 1818, extracția de sare a fost instituționalizată, prin înființarea în Basarabia a Administrației lacurilor sărate. Guvernul rus a înființat organe speciale de administrare a lacurilor sărate în tot imperiul, conform Regulamentului cu privire la sare din 5 august 1818, care nu făcea referire în niciun fel la Basarabia. În consecință, nu suntem siguri în baza căror reglementări funcționa instituția în cauză în provincie, deoarece aceasta beneficia formal de o autonomie instituțională²⁶. Înființarea unui astfel de organism a fost, probabil, o inițiativă a rezidentului imperial A.N. Bahmetev, un dușman declarat al menținerii legilor țării, pe care era dornic să le înlocuiască cu norme și instituții rusești. Drept argument, vom menționa că, potrivit raportului din 13 noiembrie 1818, adresat rezidentului imperial de către Consiliul Suprem al Basarabiei, din acumulările fiscale ale provinciei a fost construit un edificiu pentru Administrația lacurilor sărate din Basarabia²⁷. Chiar dacă Administrația lacurilor sărate din Basarabia nu a fost o entitate imperială și atribuțiile sale nu au fost recunoscute cu certitudine dincolo de granițele provinciei, trebuie, totuși, să recunoaștem că instituționalizarea industriei sării în Basarabia a avut un efect pozitiv asupra dezvoltării domeniului. Într-unul din rapoartele ulterioare ale guvernatorului Basarabiei adresat guvernatorului general interimar al Odesei, datat 8 iunie 1882, se va sublinia faptul că o dezvoltare corectă a extracției de sare din lacurile sărate din sudul Basarabiei a început în special începând din anul 1819²⁸.

²³ Rebotezat în rusă Alexandr Fedorovici, nobil francez al cărui nume real era Louis Alexandre Andrault de Langeron.

²⁴ ANRM, F. 17, inv. 1, d. 119, f. 924 verso - 925.

²⁵ ANRM, F. 17, inv. 1, d. 117, f. 77.

²⁶ *Полное собрание законов Российской империи* (în continuare ПСЗРИ) (Собр. I), том XXXV, 1818, СПб., 1830 №27448, c.374-375.

²⁷ ANRM, F. 17, inv. 1, d. 199, f. 263.

²⁸ ANRM, F. 241 inv. 1, d. 43, f. 3.

Oficialii Administrației lacurilor sărate din Basarabia și-au luat atribuțiile la cel mai serios mod și planificau nici mai mult, nici mai puțin decât de a lega de lacuri muncitori șerbi, așa cum se întâmpla la salinile din guberniile Saratov și Orenburg, făcând abstracție de faptul că șerbia nu fusese extinsă în Basarabia. O primă încercare în acest sens a directorului Administrației lacurilor sărate a fost respinsă de guvernul provincial, prin decizia lui A.N. Bahmetev din 14 septembrie 1818²⁹. Ulterior, câștigând sprijinul succesorului lui A.N. Bahmetev, generalul I.N. Inzov, oficialii Administrației lacurilor sărate din Basarabia au încercat din nou, în 1822, să obțină o astfel de permisiune din partea guvernului imperial, dar răspunsul contelei I.A. Kapodistrias, ministrul afacerilor interne, a tăiat sec din ambiția respectivă, afirmând că împăratul nu are intenția de a limita libertatea locuitorilor provinciei³⁰.

În încercarea de a recupera investițiile, guvernul provincial a majorat în 1819 taxa pentru extracția sării în provincie la 8 lei pentru fiecare chilă (sau 35 de copeici de pud), dar acest lucru a avut un efect advers. Ca urmare, la 1 septembrie 1820, Consiliul provincial al Basarabiei a decis să reducă taxa pentru extracția sării de la 8 la 3 lei pentru fiecare chilă³¹. Această măsură a atras la lacurile sărate mulți antreprenori și comercianți din diferite regiuni ale Basarabiei, guberniile Herson, Kiev și Podolia³². În consecință, administrația lacurilor sărate a raportat că în 1821 au fost extrase și comercializate cantități de sare de două ori mai mari decât în anii precedenți³³. Drept replică, ministrul de Finanțe, contele D.A. Guriev, a propus Comitetului de Miniștri să supună sarea importată din Basarabia în guberniile ruse, unei taxe vamale de 40 copeici de fiecare pud, o propunere aprobată la 12 octombrie 1820. Totuși, la 4 ianuarie 1821, împăratul rus a cerut ministrului comerțului să clarifice protestul rezidentului imperial al Basarabiei I.N. Inzov împotriva deciziei în cauză. I.N. Inzov a susținut că au fost luate măsuri de îmbunătățire a situației industriei sării în Basarabia și, prin urmare, implementarea acestei decizii trebuia amânată până la realizarea planului respectiv. Argumentându-și poziția, I.N. Inzov afirma că, în 1819, când taxa pentru dreptul de extracție a sării era de 8 lei pentru o chilă, venitul statului a alcătuit 89.800 de ruble asiguate, o sumă care abia putea acoperi cheltuielile suportate pentru repararea barajelor dintre lacuri și mare. În 1820, când taxa a fost redusă la 3 lei per chilă (13 copeici asiguate de pud), veniturile au ajuns la 169.380 ruble asiguate. Totuși, ministrul nu a fost de acord cu argumentele lui I.N. Inzov, răspunsul său fiind acela că, în 1820, statul a suferit pierderi ca urmare a admiterii fără taxe a importului de sare din Basarabia în sumă de 800.000 de ruble asiguate, vânzarea sării din Crimeea diminuându-se cu 1.2 milioane puduri³⁴.

²⁹ ANRM, F. 17, inv. 1, d. 117, f. 151.

³⁰ М.П. Мунтян, *op. cit.*, p. 235

³¹ ANRM, F. 3, inv. 4, d. 128, f. 44 verso.

³² ANRM, F. 5, inv. 1, d. 132, f. 312 verso.

³³ ANRM, F. 5, inv. 1, d. 132, f. 312 verso.

³⁴ V. Tomuleț, *Politica comercial-vamală a țarismului în Basarabia (1812-1830). Documente inedite din arhivele Rusiei, Ucrainei și Republicii Moldova*, Chișinău, CE USM, 2002, p. 213-214.

Guvernul rus a continuat, totuși, să piardă venituri substanțiale, deoarece sarea din Basarabia se vindea la prețuri mult mai mici decât cea din Crimeea. În consecință, la 30 septembrie 1821, executivul a decis să majoreze taxa vamală pentru sarea transportată peste râul Nistru, la 60 copeici asiguate de pe fiecare pud³⁵. Un grup de negustori din Odesa a protestat împotriva acestei decizii, susținând că ei au pregătit rezerve mari de sare, pe care nu mai sunt în stare a le vinde, din cauza prețului ridicat. Dar Comitetul de Miniștri a refuzat categoric să le accepte pretențiile, admitând doar posibilitatea ca negustorii să achite taxele vamale cu întârziere, după ce sarea era vândută³⁶. Chiar dacă taxa pe sarea produsă în Crimeea a fost în cele din urmă redusă substanțial, iar prețul ei a scăzut de la 95 la 15 copeici asiguate, prin decizia Comitetului de Miniștri din 25 februarie 1824, exportul sării din Basarabia în guberniile de peste Nistru a continuat să fie admis în baza vechii taxe protecționiste³⁷.

Mai multe lacuri saline din Bugeac erau încă date în concesiune unor industriași privați, fie locali, fie din guberniile vecine. Această practică a durat până în 1823, producând un venit anual redus pentru haznaua statului de până la 35 mii de ruble asiguate pe an. În consecință, autoritățile provinciale au decis să renunțe complet la practica concesiunii lacurilor sărate. Administrația lacurilor sărate a făcut un apel către antreprenorii din provincie și din afara ei, invitându-i să practice extracția sării, stabilind o taxă redusă de patru copeici asiguate per pud de sare extrasă și cinci copeici per pud de sare comercializată. Acest lucru a determinat o creștere bruscă a volumului de sare extrasă, rezervele sale ajungând în 1827 la zece milioane de puduri, dintre care aproximativ 9,2 milioane erau deținute de industriași privați. În plus, nu toată sarea extrasă era introdusă în evidențele Administrației lacurilor sărate, deoarece mulți țărani din satele din apropierea lacurilor, extrăgeau fără permisiune sare, pe care o comercializau la piețele din apropiere³⁸. Pe parcursul anilor 1820-1825, volumul de sare exportat în guberniile de peste Nistru s-a ridicat la 6.028.476 puduri, ceea ce înseamnă în medie 1.004.746 de puduri pe an³⁹.

Perioada de autonomie relativă a Basarabiei în cadrul Imperiului Rus s-a încheiat în 1828. Un șir de acte legislative au fost adoptate în 1830, având menirea să elimine orice avantaje economice ale provinciei, în vederea unificării vamale cu restul Imperiului. Industria extracției sării a fost, de asemenea, vizată. Astfel, în conformitate cu Regulamentul din 26 mai 1830, extracția de sare a fost complet luată sub controlul statului, urmând ca prețul la sare să fie stabilit de stat ca și în restul Imperiului. Administrația lacurilor sărate din Basarabia a fost înființată

³⁵ ПСЗРИ (Собр. I), том XXXVIII, 1822-1823, СПб., 1830, №28861, с. 4.

³⁶ ПСЗРИ (Собр. I), том XXXVIII, 1822-1823, СПб., 1830, №29579, с. 1164

³⁷ ПСЗРИ (Собр. I), том XXXIX, 1824, СПб., 1830, № 29812, с. 164-166.

³⁸ М.П. Мунтян, *op. cit.*, p. 236.

³⁹ V. Tomuleț, *Politica comercial-vamală a țarismului în Basarabia și influența ei asupra constituirii burgheziei comerciale (1812-1868)*, Ediția a II-a, revăzută și adăugită. Iași, TipoMoldova, p. 135.

oficial și plenipotențiar, iar producția de sare a fost astfel adusă în totalitate în cadrul competențelor sale.

Regulamentul preciza că Administrația lacurilor sărate extrage sare la dispoziția Departamentului pentru afacerile miniere și sare, urmând a asigura o rezervă de sare pentru trei ani, în funcție de consumul din anul precedent. Prețul sării din Basarabia urma să fie publicat în fiecare an, în lista generală de prețuri la sare din imperiu. Prețul includea, alături de taxa de stat, și toate costurile de producție, cele necesare pentru întreținerea lacurilor sărate și salariul angajaților Administrației lacurilor sărate. Pentru cumpărători au fost instituite două puncte de acces: primul la lacul Șagan, prin conducta care lega lacul cu lacul Sasîcul Mic, celălalt prin barajul dintre lacurile Alibei și Kurdol. Drept măsură împotriva furtului de sare din lacuri, Administrației lacurilor sărate din Basarabia i s-a prescris să instituie straja călare. Sarea urma să fie extrasă numai din lacurile în care aceasta se producea de cea mai bună calitate (și anume Șagani și Alibei); celelalte lacuri urmând a fi protejate pentru prevenirea extracției ilegale. Lucrătorii urmau să fie angajați numai în arteluri, care urmau a se constitui din minim zece persoane, inclusiv un lider. Sarea urma să fie depozitată de muncitori în movile, în jurul căreia urma a fi săpat un șanț. Movelele urmau a fi acoperite în mod corespunzător cu stuf, pregătit anticipat, din contul veniturilor Administrației lacurilor sărate. Movelele trebuiau să aibă o formă corectă cu vârful în formă prismatică imitând un acoperiș. Muncitorii urmau să fie plătiți parțial în avans, primind restul sumei convenite după ce lucrările erau finisate. În cazul în care sarea, datorită vremii nefavorabile, nu se sedimenta, avansul nu se returna, însă în anul următor muncitorii erau obligați a îndeplini contractul, fără nicio taxă suplimentară. Toate movelele urmau să fie numerotate și înregistrate în Registrul Movelelor, inclusiv anul de extracție, lungimea și lățimea prin partea de sus, cantitatea de sare într-un stângen cub⁴⁰. Industriașii privați își puteau vinde rezervele de sare la prețul dorit, dar trebuiau să plătească impozitul de stat de 60 de copeici asignate pentru fiecare pud de sare scoasă din zona lacurilor. Acestora li s-a permis să-și transporte sarea extrasă anterior și depozitată lângă lacuri fără limită de timp⁴¹.

Deschiderea oficială a Administrației lacurilor sărate din Basarabia a avut loc la 1 octombrie 1830⁴², iar personalul său număra 56 de angajați, inclusiv directorul, cu un salariu total de 12.000 de ruble argint pe an. Cu excepția a zece angajați, care se aflau în subordinea Camerei Administrației Fiscale din Basarabia și care îndeplineau sarcini contabile, ceilalți erau direct subordonați directorului Administrației lacurilor sărate⁴³. Pe de altă parte, impozitul de stat pe sare a fost

⁴⁰ *Stângen* este o unitate rusească învechită de lungime, definită ca fiind de 1/500 *dintr-o verstă*, care se împărțea la rândul său în trei *arșini* și reprezintă echivalentul a 2,1336 metri.

⁴¹ ПСЗРИ (Собр. II), том V, 1830, отделение 1, СПб., 1831, №3678, с. 468-474.

⁴² ПСЗРИ (Собр. II), том V, 1830, отделение 2, СПб., 1831, №4097, с. 376.

⁴³ ПСЗРИ (Собр. II), том V, 1830, отделение 1, СПб., 1831, №3678, Штаты и Табели, с. 227.

introdus în Basarabia cu două luni mai târziu, de la 1 decembrie 1830⁴⁴, prețul sării de stat fiind stabilit la 66 de copeici asiginate⁴⁵.

Prevederile Regulamentului din 26 mai 1830 au creat aparent un spațiu favorabil pentru abuzuri. Mai multe denunțuri au fost făcute în 1835, care au fost investigate îndeaproape de un procuror expedit de Ministerul de Finanțe. Cinci-sprezece oficiali au fost puși sub acuzație, și anume: trei oficiali de rang înalt ai Ministerului Finanțelor din Sankt Petersburg – consilierul de curte⁴⁶ Moiseev, consilierul de curte Pavlinov, consilierul titular De-Lafonten, consilierul administrației lacurilor sărate asesorul de colegiu Ivanov, trezorierii consilierul titular Kopeikin și nobilul Balș, ofițerul de poliție al lacului Alibei Reimer și alții. De asemenea, opt antreprenori au fost suspectați de acțiuni frauduloase: târgovețul din Bălți Zelzer, locuitorii din Akkerman Artem Mogordicev și Ovanes Popov, negustorul din Balta Volf Golden, negustorul din Kremenciug Fiodor Smirnov, locuitorul din Chișinău Mendel Reidel, negustorul din Akkerman Vasili Spiridonov, negustorul din Dubăsari Izrail Vaks⁴⁷. Ca urmare a investigațiilor, care au finalizat în 1838, paisprezece persoane au fost găsite vinovate pe diferite capete de acuzare, inclusiv foștii administratori ai lacurilor sărate Dubetki și Reimer, ofițerii de poliție Mihailov, Jakovski, Boțianovski, ofițerul secund de poliție Radionov, consilierii Administrației lacurilor sărate Romașko, Peters și Gorepkov, controloarii de la punctele de acces Borodavkin, Iașinski, Melgunov, Volohov și Jarkovski⁴⁸.

Fostul director al Administrației lacurilor sărate, consilierul de stat Dubetki (1835-1836), care nu s-a numărat printre cei suspectați la început, a fost găsit vinovat că a vândut 500.000 puduri de sare la un preț sub cel stabilit de lege fostului angajat Romașko, în august și septembrie 1835, pentru o sumă totală de 250.000 de ruble, adică cu 50 de copeici asiginate pentru un pud⁴⁹. De asemenea, Dubetki a fost găsit vinovat că în 1835 a extras 4,2 milioane de puduri de sare, chiar dacă a primit ordinul să pregătească pentru rezervele de stat doar 3 milioane de puduri. Diferența nu a fost înregistrată în registrele contabile⁵⁰, astfel încât acesta a reușit să vândă 200.000 de puduri de sare fără perceperea taxei de stat, la un preț de numai 15-20 copeici asiginate per pud⁵¹. Dubetki a susținut în apărarea sa că sarea în cauză era de proastă calitate, mai mult procurorii au calculat greșit cantitatea de sare, datorită faptului că au considerat congruente unghiurile ascuțite ale movilelor. El afirma că nimeni nu a măsurat unghiurile de bază ale movilelor și a

⁴⁴ ПСЗРИ (Собр. II), том V, 1830, отделение 2, СПб., 1831, № 4049, с. 237.

⁴⁵ ПСЗРИ (Собр. II), том V, 1830, отделение 2, СПб., 1831, №4196, с. 511.

⁴⁶ Conform Tabelului de ranguri, introdus de Petru cel Mare în 1722. Rangurile menționate în text reprezintă: *consilier de stat* – rang civil de clasa V; *consilier de curte* – rang civil de clasa VII; *consilier titular* – rang civil de clasa IX.

⁴⁷ ANRM, F. 241, inv. 1, d. 11, f. 166-167.

⁴⁸ ANRM, F. 241, inv. 1, d. 11, f. 185-185 verso.

⁴⁹ ANRM, F. 241, inv. 1, d. 17, f. 1.

⁵⁰ ANRM, F. 241, inv. 1, d. 17, f. 6.

⁵¹ ANRM, F. 241, inv. 1, d. 17, f. 11.

dat un exemplu cu un colț al unui proprietar privat, grecul Papa Panaiot. Potrivit calculelor, s-a constatat că movila acestuia din urmă avea 5.452 arșini cubi⁵² de sare, care presupunând fiecare arșin cub fiind egal cu 26,5 puduri, reprezenta o cantitate de 144.491 puduri, în timp ce în baza calcului matematic, pe baza dateelor înregistrate, ar fi trebuit să aibă un volum de 5427,5 arșini cubi, sau 143.715 puduri⁵³. După cum se vede din lucrările investigate, lungimea movilelor varia de la 30 la peste 145 arșini (~ 21-103m), în timp ce lungimea deasupra vârfului era aproape constant de aproximativ 20 de arșini⁵⁴. Acest lucru avea o menire practică, deoarece permitea o estimare aproximativă a cantității de sare fără cântărire, dar presupunea, de asemenea, o marjă de eroare.

Un alt punct de acuzație a fost legat de obligația Administrației lacurilor sărate de a pregăti stuful necesar pentru acoperirea movilelor. După cum s-a constatat, în anul 1836 volumul de stuf folosit pentru acoperirea a 51 de movile, situate în apropierea cartierelor de extracție Șagan și Alibei, a fost estimat la 5.663 de stânjeni pătrați sau 944 de stânjeni cubi, cu o grosime medie a acoperișului de opt verșocuri⁵⁵. În acel an, prin contract de la târgoveții Haim Glatștein și Leiba Doibani, au fost cumpărați circa 1.300 de stânjeni cubi de stuf, la un preț mediu de 15,3 ruble, incluzând costul transportului. Suma totală plătită de Administrația lacurilor sărate a fost de 19,9 mii de ruble, dar aceasta a alocat în acel an pentru scopul în cauză 27 mii de ruble, astfel încât soarta restului sumei era neclară⁵⁶.

De asemenea, un punct de rechizitoriu a fost faptul că funcționarii Administrației lacurilor sărate au permis comercializarea de sare în cantități mai mici de 50 de puduri pe factură, ceea ce era interzis. Treizeci de astfel de cazuri au fost constatate în registrele contabile pentru perioada 1834-1837 referitoare la sarea de stat și șaisprezece referitoare la sarea privată⁵⁷. Dincolo de aceasta, procurorii au aflat că movilele private rămase au fost, de asemenea, o sursă de abuz. O serie de investigații au fost făcute cu privire la cantitățile exportate în fiecare an și dacă rămășițele corespundeau cu ceea ce ar fi trebuit, sau movilele erau încă completate cu sare extrasă în mod fraudulos. Conform măsurărilor efectuate de obermeisterul Deihman, situația de la 1 ianuarie 1838 indica 211.664 puduri de sare lipsă, cu un deficit imens în movilele de sare produsă anterior anului 1833. A fost descoperit un exces de sare, în valoare de 120.000 de puduri în movilele de stat cu anii de producție 1835-1836 și 34.000 puduri în movilele private cu anul de producție 1834. În plus, au fost vândute în mod fraudulos în 1837 din movilele

⁵² *Arșin* - veche unitate de măsură rusească de lungime: 1 *arșin* = 1/3 *stânjeni* = 16 *verșocuri* = 0,7112 metri.

⁵³ ANRM, F. 241, inv. 1, d. 16, f. 691.

⁵⁴ ANRM, F. 241, inv. 1, d. 9, f. 40-42 verso.

⁵⁵ ANRM, F. 241, inv. 1, d. 9, f. 40-42 verso.

⁵⁶ ANRM, F. 241, inv. 1, d. 9, f. 18 verso-19.

⁵⁷ ANRM, F. 241, inv. 1, d. 14, f. 70-72.

de stat 22.000 de puduri de sare cu anul de producție 1835 și 55.000 de puduri din movilele private cu anul de producție 1834⁵⁸.

Pentru a elimina aceste abuzuri, la 6 aprilie 1837, după aprobarea de către împăratul Nicolae I a Regulamentului privind organizarea industriei sării în Basarabia, industriașilor privați li s-a acordat o perioadă de doi ani pentru a-și evacua sarea depozitată lângă lacurile sărate. În cele din urmă, pe 18 octombrie 1838, Comitetul de Miniștri a decis că sarea proprietarilor privați, care nu a fost evacuată în conformitate cu dispozițiile ucazului din 6 aprilie 1837, urma a fi cumpărată de stat, la costul de producție de 5 copeici asiguate per pud, cu condiția ca industriașii să poată prezenta documentele privind extracția acesteia⁵⁹.

Trebuie menționat faptul că regulamentul menționat din 6 aprilie 1837, conținea și o serie de alte prevederi privind organizarea industriei sării în Basarabia⁶⁰. În primul rând, satul Tuzla, reședința Administrației lacurilor sărate din Basarabia, a fost transformat într-un oraș. Ofițerul de poliție din Tuzla a primit o serie de instrucțiuni pentru a nu împiedica activitatea căraușilor și antreprenorilor de sare, care treceau prin oraș în drum spre lacurile sărate. Orice încălcare a legii pe teritoriul lacurilor sărate intra în jurisdicția sa, însă doar la cererea Administrației lacurilor sărate și cu participarea delegaților săi. Excepția făceau cazurile penale sau cele legate de vânzarea ilegală de sare sau băuturi alcoolice, pe care le putea investiga după propria decizie, cu informarea obligatorie a Administrației Lacurilor sărate, dar la fel cu participarea delegaților săi. Instrucțiunile includeau, de asemenea, obligația de a asigura în Tuzla comercializarea alimentelor și a apei la prețuri rezonabile, astfel încât căraușii și muncitorii de sare să nu simtă nicio lipsă. În plus, în atribuțiile acestuia a fost inclusă distribuirea parcelelor pentru ridicarea caselor în Tuzla, dar, din nou, cu permisiunea prealabilă a Administrației lacurilor sărate⁶¹.

O serie de alte propuneri sunt menționate în preambulul regulamentului. Locotenent-generalul E.V. Karneev, șeful Departamentului pentru afacerile miniere și sare, a sugerat interzicerea comercializării directe a sării din lacuri pentru a preveni abuzurile cunoscute. În opinia sa, era mai oportun ca sarea exportată peste Nistru să fie vândută la Ovidiopol, în timp ce sarea destinată consumului intern al provinciei – la Akkerman. Ministrul Finanțelor a propus, de asemenea, drept alternative localitățile Maiaki și Palanca. Cu toate acestea, contele M.S. Voronțov, guvernatorul general al Novorosiei și Basarabiei, a considerat că ideea nu ar avea efectul dorit, ci ar genera costuri excesive, care ar afecta negativ prețul final al sării. Ministrul Finanțelor a acceptat argumentele acestuia. Astfel, principalul amendament aprobat propus de locotenent-generalul E.V. Karneev a constatat în creșterea numărului de paznici pentru lacurile sărate și reducerea numărului de puncte de acces pentru transportul sării de la două la unu, pentru a reduce

⁵⁸ ANRM, F. 241, inv. 1, d. 15, f. 12.

⁵⁹ ПСЗРИ (Собр. II), том XIV, 1839, отделение 2, СПб., 1840, Прибавления, №11651а, с. 20.

⁶⁰ ПСЗРИ (Собр. II), том XII, 1837, отделение 1, СПб., 1838, №10099, с. 209-215.

⁶¹ ПСЗРИ (Собр. II), том XIII, 1838, отделение 2, СПб., 1839, № 11877, с. 432-433.

abuzurile. Pe de altă parte, guvernatorul general al Novorosiei și Basarabiei a fost autorizat să caute modalități de a facilita transportul sării peste Nistru și mijloace pentru construirea depozitelor de sare în afara granițelor porto-franco Odesa, pentru a permite cărașilor care transportau cereale în acest port maritim, să transporte sare în drumul spre casă⁶².

În scurt timp, declarațiile privind necesitatea îmbunătățirii condițiilor de transport a sării peste Nistru au început să fie transpuse în viață. La 29 august 1838, Ministrul Finanțelor a propus Comitetului Miniștrilor să aprobe stabilirea din resursele statului a comunicării cu vapoare între Akkerman și Ovidiopol. Potrivit autorilor acestui proiect, circulația vapoarelor între Akkerman și Ovidiopol avea drept scop stimularea exporturilor de cereale și sare din Basarabia, pentru a contracara concurența în creștere a porturilor dunărene Galați și Brăila. Comerțianții care achiziționau sare din Basarabia primeau dreptul de a construi depozite în afara zonei porto-franco Odesa și de a comercializa sarea în conformitate cu reglementările în vigoare. Astfel de depozite puteau fi construite și din contul statului, dacă se considera oportun. La 4 octombrie 1838, regulamentul, cu privire la legătura navală între Akkerman și Ovidiopol, a fost aprobat de împărat. Aceeași legiuire permitea negustorilor de sare să instituie depozite de sare pe malul drept al limanului Nistrului și chiar lângă Odesa, în afara zonei porto-franco, și să comercializeze sarea în conformitate cu reglementările în vigoare⁶³.

Chiar nefiind incluse în Regulamentul din 1837, sugestiile generalul-locotenentului E.V. Karneev au început a fi puse și ele în aplicare. Împăratul Nicolae I a emis, la 30 martie 1843, un ucaz pentru constituirea în Akkerman a rezervelor de stat de sare. Potrivit prevederilor acestuia, erau alocate 72.000 de ruble pentru construirea în Akkerman a magaziiilor necesare și pentru transportul a 50.000 de puduri de sare. Sarea urma a fi vândută din acestea la prețul de 30 de copeici de argint per pud, ce includeau costul de producție de 2 copeici, costurile de transport și alte cheltuieli în valoare de 3 copeici, precum și impozitul de stat de 25 de copeici⁶⁴. Era permisă înființarea, în caz de necesitate, a rezervelor de stat și la Ovidiopol⁶⁵.

Creșterea producției și a exportului de sare a creat dificultăți angajaților Administrației lacurilor sărate din Basarabia, numărul cărora s-a dovedit a fi insuficient. Potrivit unei petiții semnate la 27 iunie 1844 de 23 de industriași, adresată oficialului Ministerului Finanțelor pentru misiuni speciale, consilierul P. Kremenețki, datorită numărului insuficient de controlori la punctul de acces către lacuri, cărașii așteptau în rând 8-10 zile pentru a se putea încărca cu sare⁶⁶. După

⁶² ПСЗРИ (Собр. II), том XII, 1837, отделение 1. СПб., 1838, №10099, с. 209-215.

⁶³ ПСЗРИ (Собр. II), том XIII, 1838, отделение 2. СПб., 1839, № 11588, с. 185.

⁶⁴ În cele din urmă, prețul a fost fixat la 29 copeici de argint. ПСЗРИ (Собр. II), том XXIII, 1848, отделение 2, СПб., 1849, Штаты и Табели, № 22816, с. 226.

⁶⁵ ПСЗРИ (Собр. II), том XVIII, 1843, отделение 1, СПб., 1844, №16669, с. 181-182.

⁶⁶ ANRM, F. 241, inv. 1, d. 25, f. 1-2.

cum indica oficialul în raportul său din 28 iunie 1844 către Ministrul Finanțelor, F.P. Vrontcenko, rândul era de 12-15 verste de la poarta de acces Alibei. Potrivit observațiilor sale, odată admise în interior, carele se întorceau de obicei în zece sau chiar mai multe zile, chiar dacă distanța față de lacuri era de doar 15 verste. La 5 iunie, lângă lac, s-au adunat aproximativ 5000 de care, în timp ce numărul de bovine a depășit 10.000. Aflarea unui număr atât de mare de bovine în zona lacurilor a epuizat rapid pășunile și a secat puțurile. Datorită acestei situații, cazurile de epizootie au crescut semnificativ. În opinia sa, situația nu se datora insuficienței personalului, ci a randamentului scăzut al funcționarilor de pe lângă lacurile sărate⁶⁷. Ca răspuns, la 20 și 27 iulie 1844, ministrul a cerut Administrației lacurilor sărate din Basarabia să elimine toate întârzierile, impunând încărcarea carelor din mai multe movile simultan, achiziționarea promptă a stufului necesar pentru acoperirea noii recolte de sare, și îndeplinirea imediată a tuturor cererilor legale ale funcționarului pentru misiuni speciale, P. Kremenetki⁶⁸.

Pe de alta parte, este interesant faptul că P. Kremenetki a refuzat propunerea Administrației lacurilor sărate din 2 aprilie 1844, de a permite unui antreprenor privat, în baza celei mai bune oferte, să măsoare fizic sarea în toate cele 207 de movile, așa cum se cerea prin reglementări. Licitația a fost câștigată de antreprenorul din Chilia Leizer Strahilevici, care a solicitat 6,5 ruble de argint pentru fiecare movilă. În schimb, P. Kremenetki a solicitat ca lucrările necesare să fie făcute de gardienii lacurilor sărate, fapt ce avea să-i distragă de slujba lor. Administrația a răspuns că au putut fi delegați doar șase gardieni liberi, dar lucrările nu au putut fi îndeplinite în timp util. Cum riscul lăsării movilelor descoperite creștea, administrația a solicitat permisiunea de a angaja mai mulți lucrători. În cele din urmă, pentru a realiza măsurătorile, Leizer Strahilevici a primit acceptul de a angaja 12 lucrători cu plata a 50 de copeici de argint pe zi pentru fiecare⁶⁹. Necesitatea clară de personal suplimentar, a determinat guvernul de a accepta majorarea statelor administrației. Prin ucazul din 16 octombrie 1846, personalul existent a fost completat cu încă patru membri: un controlor, un șef-adjunct, un arhivar și un oficial pentru misiuni speciale⁷⁰.

Industria sării a atins în anii '40 vârful său de dezvoltare. Extracția medie anuală de sare varia de la 3 până la 6 milioane de puduri, iar în anumiți ani producția a atins chiar 8 milioane de puduri. Într-un sfert de secol, producția de sare a crescut de peste 30 de ori. Dacă în 1819 producția de sare era estimată la 234.510 puduri, apoi în 1820 la 1.393.609 puduri, în 1821 la 3.721.001 puduri, în 1826 la 6.616.347 puduri, în 1835 la 4.003.853 puduri, în 1840 la 5.888.053 puduri, iar în 1844 la 8.308.163 puduri⁷¹.

⁶⁷ ANRM, F. 241, inv. 1, d. 25, f. 3-6 verso.

⁶⁸ ANRM, F. 241, inv. 1, d. 25, f. 7-12.

⁶⁹ ANRM, F. 241, inv. 1, d. 26, f. 1-15.

⁷⁰ ПСЗРИ (Собр. II), том XXI, 1846, отделение 3, СПб., 1847, №20524, с. 149.

⁷¹ ANRM, F. 241, inv. 1, d. 43, f. 3-3 verso.

După cum raporta directorul administrației lacurilor sărate din Basarabia pe 8 decembrie 1842 Departamentului pentru afacerile miniere și sare al Ministerului Finanțelor, calitatea sării era diferită de la un loc la altul și de la un an la altul. În lacul Alibei, de la barajul Hadjider până la Casa Kalfin, calitatea sării era, de obicei, de calitate medie, de la bariera Casei Kalfin până la Lacul Șagani și de acolo până la cordonul sudic, sarea era, de obicei, de bună calitate; de la cordonul sudic până la prăpastia Șagani, vizavi de satul Șagani, sarea era, de obicei, de calitate medie; de acolo până în preajma promontoriului numit Kamciatka, datorită terenului mlăștinos, sarea nu se producea niciodată; la promontoriul Kamciatka a lacului Alibei, sarea se producea de o calitate bună, chiar dacă avea un amestec de cochilii de mare; de la promontoriul Kamciatka la prăpastia din partea de nord-vest a lacului Alibei și până la terasamentul Hadjider – sarea era, de obicei, de calitate medie⁷².

În anii '40, în perioada sezonului de extracție, în producția de sare erau implicați aproximativ 10-12 mii de muncitori, în timp ce numărul cumpărătorilor angroșiști atingea chiar și 700 pe an, dintre care numai 250 erau din Basarabia⁷³. În 1845, de exemplu, în producția de sare au fost angajați 11.970 de muncitori, în timp ce numărul cumpărătorilor angroșiști a fost de 658, dintre care doar 254 din Basarabia⁷⁴. Apropierea lacurilor și dezvoltarea industriei sării au contribuit la apariția în localitățile din apropiere a „meșteșugarilor de sare”, care se angajau să extragă zeci de mii de puduri de sare în fiecare an. Printre muncitorii de sare care activau la lacuri nu erau doar antreprenori, ci și mari grupuri de săteni, care se organizau în arteluri după cum era obligatoriu. Fiecare lider de artel conducea zeci și sute de muncitori în timpul sezonului de extracție⁷⁵.

Este elocvent să menționăm că, în 1844, un grup de locuitori din Tuzla a solicitat Ministerului Finanțelor mai multe contracte de extracție a sării, susținând că acestea erau singurele mijloace de subzistență. De fapt, ei au solicitat dreptul de a extrage până la două milioane de puduri de sare. Ministrul Finanțelor a permis producția suplimentară a unui milion de puduri de sare la cantitatea admisă pentru acel an, de patru milioane de puduri, în scopul de a oferi mai multe contracte solicitanților din Tuzla. Dar, după cum se poate vedea din sursa documentară, majoritatea liderilor de artel care pretindeau că erau locuitori ai Tuzlei, erau antreprenori din Akkerman, care s-au stabilit în acest oraș în căutarea profitului⁷⁶. O idee privind amplexarea contractelor poate fi creată în baza datelor prezentate în Tabelul 1.

⁷² ANRM, F. 241, inv. 1, d. 20, f. 44-45.

⁷³ А.А. Скальковский, *Соляная промышленность в Новороссийском Крае (1715-1847)*, статья II. Журнал Министерства Внутренних Дел, т. 25, 1849, с. 208.

⁷⁴ В.И. Жуков, *op.cit.*, p. 138.

⁷⁵ И.А. Анцупов, *Аграрные отношения на Юге Бессарабии (1812-1870)*, Кишинев, Штиинца, 1978, с. 168, 171.

⁷⁶ ANRM, F. 241, inv. 1, d. 27, f. 1-8.

Tabelul 1

**Lista artelurilor angajate în extracția de sare în baza localității
de reședință a liderilor (1844)**

Nu.	Orășeni				Săteni			
	Liderul Artelului	Localitate	I	II	Liderul Artelului	Localitate	I	II
1	Fyodor Nikitin	Akkerman	1	30000	Afanasi Murzin	Akmangit	1	25000
2	Iosif Kuzmin	Akkerman	1	30000	Demyan Tașmacevski	Akmangit	1	25000
3	Aleksey Karpov	Akkerman	1	30000	Konon Mologa	Akmangit	1	25000
4	Tihon Belyaev	Akkerman	1	30000	Anisim Benderski	Galileshti	1	30000
5	Ilya Chichikov	Akkerman	1	30000	Yakov Kentzle	Gnadenhtal	2	60000
6	Mihail Bobrov	Akkerman	1	30000	Frederick Gotman	Gnadenhtal	2	60000
7	Leonti Smirnov	Akkerman	1	30000	Fridrich Gaibukh	Gnadenhtal	2	60000
8	Klementi Dobrolyubov	Akkerman	2	60000	Artamon Mladențov	Jebrieni	2	60000
9	Fyodor Kotramadi	Akkerman	3	90000	Mihailo Izotcinkov	Jebrieni	2	60000
10	Vasili Lehtevanov	Akkerman	1	30000	Ignat Svidorenko	Kebabcia	2	60000
11	Petr Ivanov	Akkerman	1	30000	Potap Pohilco	Kebabcia	2	60000
12	Stefan Roșyanov	Akkerman	1	30000	Ivan Pauk	Kebabcia	2	60000
13	Pavel Hmelevski	Akkerman	1	30000	Kalenik Taranenko	Kebabcia	2	60000
14	Konstantin Kiryakov	Akkerman	1	30000	Porefirii Gruzyi	Kebabcia	1	30000
15	Miron Derevenko	Akkerman	1	30000	Vasili Pilaev	Konstantinovka	1	25000
16	M. Dudnitski, K. Artyunov	Akkerman	1	30000	Ivan Sacinski	Konstantinovka	1	25000
17	Kiryak Cepcee	Akkerman	1	30000	Diora Popov	Kulevcia	2	60000
18	Gheorghe Panayotov	Akkerman	1	30000	Pavel Dimov	Kulevcia	2	60000
19	Agop Ciamurov	Akkerman	3	80000	Stanka Kuljiev	Kulevcia	2	60000
20	Eremey Eremeev	Akkerman	1	30000	Stamat Atanasiev	Kulevcia	2	60000
21	Sarkiz Tatarov	Akkerman	5	135000	Hariton Zaruba	Mihailovka	1	25000

22	Kirkor Agopov	Akkerman	2	60000	Ivan Afanasiev	Pavlovka	1	30000
23	Toros Vartanov	Akkerman	1	30000	Dmitri Goryapnov	Pavlovka	1	30000
24	Olan Kaymakci Oglu	Akkerman	2	60000	Petr Afanasiev	Pavlovka	2	60000
25	Badem Kyorkov	Akkerman	1	30000	Ivan Kolosov	Pavlovka	2	60000
26	Karabet Vikelgorci	Akkerman	1	30000	Ignat Kolosov	Pavlovka	2	60000
27	Megherdici Avanesov	Akkerman	1	30000	Leon Kolosov	Pavlovka	1	30000
28	Babay Tatekov	Akkerman	1	30000	Emelian Beloborodko	Plahteevka	2	60000
29	Sarkiz Artyunov	Akkerman	1	30000	Semenul Demurin	Plahteevka	2	60000
30	Madros Pastajiev	Akkerman	1	30000	Matvei Vikler	Sarata	2	60000
31	Gachadur Zadikov	Akkerman	1	30000	Vasili Novikov	Sergeevka	1	25000
32	Stepan Lgopov	Akkerman	1	30000	Dmitri Kotkov	Sergeevka	1	25000
33	Yani Kiryakov	Akkerman	1	30000	Grigori Lunkov	Sergeevka	1	30000
34	Harlampi Petrov	Akkerman	1	30000	Ivan Jbankov	Sergeevka	1	30000
35	Iakov Bondarenko	Akkerman	1	30000	A. Filipov, A. Baranov	Sergeevka	2	60000
36	Ivan Ivanov	Akkerman	1	25000	A. Kozelțov, I. Protasov	Sergeevka	2	60000
37	Martin Kuprikov	Akkerman	2	50000	Kuzma Tcelkunov	Sergeevka	1	30000
38	Vasili Brodeskul	Akkerman	2	50000	Aleksey Erohin	Sergeevka	1	30000
39	Hayrabet Megerdișev	Akkerman	1	25000	Vasili Polyakov	Șaba	1	25000
40	Serghei Rysin	Akkerman	1	25000	Mihailo Cebanenko	Șagani	2	60000
41	Hristofor Panayotov	Akkerman	2	50000	Emelian Pronoza	Șagani	1	30000
42	Ovagim Mardaresov	Akkerman	2	50000	Dmitri Nișkanin	Volontirovka	1	25000
43	Ivan Dikedonis	Akkerman	2	50000	Yakov Obuhovski	Volontirovka	1	25000
44	Serghei Luska	Akkerman	2	50000	Filip Bulanyi	Volontirovka	1	25000
45	Hachadur Ohanov	Akkerman	1	25000	Fyodor Ciapki	Volontirovka	1	25000

46	Apel Artyunov	Akkerman	2	50000	Vasili Baranski	Volontirovka	1	25000
47	Kirkor Avanesov	Akkerman	2	50000	Hristofor Somlev	Volontirovka	1	25000
48	Karabet Megerdișev	Akkerman	2	50000	Trofim Bragarenko	Volontirovka	1	25000
49	Karabet Kurdioglo	Akkerman	4	100000	Nastas Dragomir	Volontirovka	1	25000
50	Kirkor Zadikov	Akkerman	1	25000	Semen Pavlovksi	Volontirovka	1	25000
51	Pavlo Șevcenکو	Akkerman	1	25000	Filip Zavalenko	Volontirovka	1	25000
52	Mihailo Zvezdovski	Akkerman	1	25000	Moysei Kociorva	Volontirovka	1	25000
53	Bradul Radionov	Akkerman	1	25000	Sidor Efremov	Volontirovka	1	25000
54	Grigori Lebedev	Akkerman	1	25000	Ivan Prokopovici	Volontirovka	1	25000
55	Sf. Cernomorcenکو	Akkerman	1	25000	Afanasi Alekseev	Volontirovka	1	25000
56	Nikolai Karpenکو	Akkerman	1	25000	Emelian Korobcenکو	Zolokari	1	30000
57	Dmitri Sinyukov	Akkerman	2	50000	Nikita Mihailenko	Zolokari	1	30000
58	Vakula Kazacenko	Akkerman	1	25000	Anton Kalinenکو	Zolokari	1	30000
59	Arhip Zafoenکو	Akkerman	1	25000	Trofim Potanenکو	Zolokari	1	30000
60	Emelian Kovtunenکو	Chișinău	1	25000	-	-	-	-
61	Cioka Filipov	Tuzla	2	50000	-	-	-	-
62	Grigori Ivanov	Tuzla	3	75000	-	-	-	-
63	Pavel Cegornyi	Tuzla	1	25000	-	-	-	-
64	Zahar Kazacenko	Tuzla	1	25000	-	-	-	-
65	Petr Traciuk	Tuzla	1	25000	-	-	-	-
66	Trofim Voronenکو	Tuzla	1	25000	-	-	-	-
67	Ipati Ignatov	Tuzla	1	25000	-	-	-	-
68	Evsey Yarovenکو	Tuzla	1	25000	-	-	-	-
69	Ivan Zaporojciuk	Tuzla	1	25000	-	-	-	-
70	Panaiot Papascutari	Tuzla	2	50000	-	-	-	-
Total			98	2655000			82	2345000

Note: I - Numărul de arteluri conduse, II - cantitatea de sare care urma a fi extrasă (în puduri).
Sursa: ANRM, F. 241, inv. 1, d. 27, f. 9-14.

După cum se vede în Tabelul 1, din cantitatea totală de sare contractată pentru a fi extrasă de 5 milioane puduri, ponderea orășenilor a reprezentat 2.655.000 (53,1%), iar ponderea sătenilor – 2,345,000 (46,9 %). În timp ce aproape toți orășenii erau târgoveți (singura excepție fiind un reprezentant al breslei marinariilor liberi), sătenii aparțineau diferitelor categorii sociale de populație, cum ar fi țărani, coloniști și chiar cazaci dunăreni. De asemenea, aceștia din urmă erau antrenați și în paza lacurilor. Din păcate, nu am putut găsi date similare pentru alți ani, dar pentru mulți săteni, extracția sării a devenit o afacere permanentă de familie. Astfel de cazuri se regăsesc în anii 1820-1840 în satele Șagani, Pavlovka și altele. Unii țărani s-au implicat profund în extracția sării și au început treptat să renunțe la activitățile agricole. În unele sate, țăranii au renunțat complet la agricultură și se ocupau doar de extragerea sării. Pe măsura ce mobilitatea acestei populații a crescut, a început un proces de dezplugărire a țăranilor. Dar nu este posibil a se considera acest proces drept o rupere definitivă a țăranilor cu satul. Majoritatea familiilor și-au păstrat terenurile agricole și s-au angajat în același timp în extracția de sare, investind tot mai mult timp în aceasta din urmă⁷⁷.

Veniturile obținute din extracția de sare erau foarte importante pentru astfel de oameni. În 1841, când lacurile au fost inundate din cauza ploilor abundente, contractanții au solicitat cu promptitudine transferul cantităților de sare contractate în anul 1841 pentru anul 1842, chiar dacă nu au fost plătiți în avans⁷⁸. Desigur, acest fapt impunea disponibilitatea forțelor de muncă necesare pentru realizarea întregului plan de extragere a sării, deoarece în fiecare an aceștia semnavă un nou contract. Este cazul țăranilor din satele Sofievka, Annovka și Marienovka din moșiile contelui Benkendorf, care, prin contractul din 28 august 1841, s-au obligat a extrage 90.000 de puduri de sare. Cum sarea nu s-a produs în acel an, prin contractul din 20 iulie 1842, ei au susținut de a li se permite să extragă 90.000 de puduri negociate în 1841, în plus la cele 200.000 de puduri negociate pentru extracție în acel an⁷⁹. Câțiva alți contractanți care s-au angajat pentru a efectua extracția sării în acel an, în anul următor au solicitat în schimb, de la Administrația lacurilor sărate, să le fie achitat peste plata convenită, o copeică de argint pentru fiecare pud de sare extrasă, pentru a-și reveni din situația dezastruoasă în care se aflau, din cauza lipsei recoltei în anul precedent⁸⁰.

Dezvoltarea extracției de sare a determinat și dezvoltarea „meșteșugului cărăușiei”. Cărăușii de sare proveneau mai ales din localitățile de stat, satele și cătunele coloniștilor. Sarea era transportată în guberniile ucrainene, baltice și poloneze. Orașul Tuzla, situat în centrul lacurilor sărate, era străbătut de mai multe drumuri: spre Chilia, Akkerman, Bender, Tiraspol, Chișinău, prin pasajele râului

⁷⁷ И.А. Анцупов, *op.cit.*, p. 168, 171.

⁷⁸ ANRM, F. 241, inv. 1, d. 20, f.245.

⁷⁹ ANRM, F. 241, inv. 1, d. 20, f.245.

⁸⁰ ANRM, F. 241, inv. 1, d. 20, f.86-88.

Nistru inferior spre Odesa, Nikolaev, Herson, Voznesensk și altele. Zeci de mii de care încărcate cu sare se mișcau în diferite direcții pe drumurile de țară. Însuși caracterul transportării acestei încărcături grele, datorită cererii continue de sare, a stimulat apariția „trenurilor” de care, arteluri de transport, angajate de marii contractori. Aceștia din urmă aveau un număr semnificativ de care proprii, dar nu se puteau descurca fără cărăuși tocmiți⁸¹. În 1845, în transportul de sare au fost implicate 28 mii de cărăuși, cu 57 mii de care⁸², în timp ce în 1846 – 15 mii cărăuși cu 60 mii de care și 120 mii capete de animale de tracțiune⁸³. Dacă un car normal, cu un cal, putea transporta în mediu câte 25 de puduri, atunci unul cu doi cai – 45 puduri, cu trei cai – 55 puduri; în timp ce cu o pereche de boi – 65 puduri, cu două perechi – 120 puduri. De asemenea, se întâlneau care cu mai mult de două perechi de boi, care erau folosite doar în Basarabia, acest transport fiind numit cărăușie⁸⁴.

În fondul Administrației lacurilor sărate din Basarabia al Arhivei Naționale a Republicii Moldova am depistat mai multe contracte între antreprenori și cărăuși, privind transportul de sare în diferite locații. Prevederile sunt foarte asemănătoare de la un contract la altul. Vom exemplifica în baza unui astfel de contract, pentru a înțelege drepturile și obligațiile fiecărei părți. Datat cu 16 decembrie 1845, contractul este semnat în Akkerman între negustorul de ghilda a treia din orașul Kremenetș, gubernia Volînia, Pincas Volf Bronștein și sătenii din Iaroslavka, județul Akkerman, Makar Hodos, Ivan Skalozub, Marko, Avram și Pavel Gubici, Iacob Korid, Denis Tolstoi. Acesta prevedea că nu mai târziu de 23 aprilie 1846, cărăușii se obligau să se prezinte pe propriile 30 care cu o pereche de boi, la lacurile sărate din Basarabia, unde urmau a se încărca fiecare cu 61 de puduri de sare (se adăugau două puduri suplimentare pentru pierderile de transportare). Sarea urma a fi transportată în siguranță în orașul Kremenetș, cât mai curând posibil. De asemenea, contractul preciza că, pentru lipsa a până la cinci puduri de sare din fiecare car, cărăușul trebuia să plătească costul sării pierdute la prețul de achiziționare, iar dacă mai mult de cinci puduri – la prețul de livrare. La destinație, cărăușii nu trebuiau să fie reținuți mai mult de două zile, cu excepția sărbătorilor, a zilelor libere și a zilelor cu vreme nefavorabilă. Pentru orice întârziere, cărăușul trebui să fie plătit cu 30 de copeici de argint pe zi pentru fiecare car. Prețul transportului era stabilit la 15,5 ruble de argint pentru fiecare car, dintre care 13,5 ruble erau fost plătite la semnătură și alte două ruble la preluarea încărcăturii cu sare. Cărăușii se angajau fiecare pentru toți, și toți pentru fiecare. Dacă cărăușii nu erau în măsură să furnizeze numărul convenit de care, nu doar că se obligau să returneze banii încasați, ci și să-i achite lui Bronștein cinci ruble de argint pentru

⁸¹ И.А. Анцупов, *op.cit.*, p. 171.

⁸² В.И. Жуков, *op.cit.*, p. 138.

⁸³ А.А. Скальковский, *Соляная промышленность в Новороссийском Крае (1715-1847)*, статья П. Журнал Министерства Внутренних Дел, т. 25, 1849, с. 210.

⁸⁴ ANRM, F. 241, inv. 1, d. 14, f. 71 verso.

fiecare car lipsă. În caz de eschivare, căraușii răspundeau cu toată proprietatea lor mobilă și imobilă⁸⁵.

În Tabelul 2, prezentăm datele furnizate de A.A. Skalkovsky despre veniturile statului de la vânzarea sării din lacurile din Basarabia, care, după cum scrie acesta, le-a obținut în persoană de la Administrația lacurilor sărate din Basarabia. Deoarece nu am reușit să găsim o astfel de serie în sursele de arhivă, încercăm să calculăm reversiv cantitatea estimativă de sare vândută în fiecare an, între 1831 și 1850, în baza prețului sării, care, după cum am menționat mai sus, era fixat în fiecare an.

Tabelul 2

Veniturile statului din extracția sării din lacurile Basarabiei și cantitatea estimativă a sării vândute în baza prețului de vânzare aprobat de stat (1831-1850)

An	Venituri	Preț	Puduri (est.)	An	Venituri	Preț	Puduri (est.)
1831	30307	0,66	45920	1841	476576	0,23	2072070
1832	23246	0,66	35221	1842	505948	0,27	1873881
1833	466527	0,66	706859	1843	569176	0,27	2108059
1834	846543	0,66	1282641	1844	700315	0,27	2593759
1835	1254105	0,66	1900159	1845	803236	0,27	2974948
1836	1970238	0,7	2814626	1846	722029	0,27	2674181
1837	1931431	0,75	2575241	1847	667724	0,27	2473052
1838	2285607	0,8	2857009	1848	663701	0,27	2458152
1839	820632	0,8	1025790	1849	544673	0,27	2017307
1840	595294	0,8	744118	1850	647413	0,27	2397826
Total	10223930		13987583	Total	6300791		23643236

Notă: Pentru anii 1831-1840 în ruble asiguate, pentru 1841-1850 în ruble de argint. Surse: A.A. Скальковский, Опыт статистического описания Новороссийского Края, часть II: Хозяйственная статистика Новороссийского Края, Одесса, Тип. Францова и Нитче, 1853, с. 497; ПСЗРИ (собрание II), том V, 1830, отделение 2, СПб., 1831, №4196, с. 511; том VI, 1831, отделение 2, СПб., 1832, №4996, с. 278; том VII, 1832, СПб., 1833, №5779, с. 867; том VIII, 1833, отделение 1, СПб., 1834, №6605, с. 716; том IX, 1834, отделение 2, СПб., 1835, №7594, с. 212; том X, 1835, отделение 2, СПб., 1836, №8600, Штаты и Табели, с. 357; том XI, 1836, отделение 2, СПб., 1837, №9814, Штаты и Табели, с. 402; том XII, 1837, отделение 2, СПб., 1838, №10808, Штаты и Табели, с. 262; том XIII, 1838, отделение 2, СПб., 1839, №11892, Штаты и Табели, с. 278; том XIV, 1839, отделение 2, СПб., 1840, №12957, Штаты и Табели, с. 256; том XV, 1840, отделение 2, СПб., 1841, №13998, Штаты и Табели, с. 673; том XVII, 1842, отделение 2, СПб., 1843, №15244, Штаты и Табели, с. 15; том XVIII, 1843, отделение 2, СПб., 1844, №16426, Штаты и Табели, с. 37; том XIX, 1844, отделение 2, СПб., 1845, №17506, Штаты и Табели, с. 3; том XIX, 1844, отделение 2, СПб., 1845, №18556, Штаты и Табели, с. 346; том XXI, 1846, отделение 3, СПб., 1847, №19625, Штаты и Табели, с. 23; том XXII, 1847, отделение 2, СПб., 1848, №20829, Штаты и Табели, с. 21; том XXII, 1847, отделение 2, СПб., 1848, №21784, Штаты и Табели, с. 277; том XXIII, 1848, отделение 2, СПб., 1849, №22816, Штаты и Табели, с. 226; том XXIV, 1849, отделение 2, СПб., 1850, №23744, Штаты и Табели, с. 227.

⁸⁵ ANRM, F. 241, inv. 1, d. 42, f. 38-39.

Utilizarea acestei metode ne permite să determinăm dinamica aproximativă a comerțului cu sare, astfel încât putem observa din ultimul rând al Tabelului 2, că în perioada 1841-1850 se atestă o creștere a vânzărilor de sare cu 9.655.653 puduri, sau 69%, comparativ cu perioada 1831-1840, în timp ce veniturile statului au crescut cu 11.828.839 ruble asigurate⁸⁶, sau 115,7%. Desigur, trebuie luate în calcul cantitățile de sare ale industriașilor privați, extrase până în 1830, pe care aceștia au putut a le vinde liber până în 1838 și din care statul a obținut venituri mai mici. Dar chiar și așa, trebuie admisă o marjă de eroare. Astfel, dacă vom compara datele oficiale disponibile pentru 1846, care indică cantitatea de sare vândută a constituit 2.674.685 puduri⁸⁷, se observă un exces de 1,9%, comparativ cu ceea ce am obținut prin calculul nostru.

O întrebare care apare, este cea de ce la o producție de la 5 până la 8 milioane de puduri de sare pe an, exportul nu a depășit niciodată trei milioane de puduri. Răspunsul este că erau necesare mari rezerve pentru că, în anumiți ani, sarea se producea în cantități mici sau chiar deloc, datorită inundării lacurilor cu apă dulce, cum ar fi în 1825, 1830, 1831, 1837, 1838 și 1841. Legea stipula că trebuia asigurată o rezervă de trei ani, dar trebuie să fie menționat în acest sens, că stocurile medii de sare în a doua jumătate a anilor '40 erau de aproximativ 15 milioane de puduri⁸⁸, care este o cantitate suficientă pentru cel puțin cinci ani de consum normal. Cantitățile mari de rezervă erau necesare deoarece sarea era vitală nu doar pentru oameni, ci și pentru bovine. În unele situații critice, guvernul renunța chiar la taxa de stat. De exemplu, în conformitate cu ucazul din 11 ianuarie 1849, pentru a asigura aprovizionarea cu sare a bovinelor, din cauza recoltei proaste din 1848, a fost permisă vânzarea în Basarabia a unui milion de puduri de sare din rezervele de stat la prețul din opt copeici de argint per pud, dar numai către solicitanții aflați în dificultate, cu prezentarea unui certificat în scris din partea autorităților locale, ce ar fi confirmat că solicitantul necesita sare pentru întreținerea animalelor proprii. Ucazul sa referea și la alte gubernii afectate⁸⁹.

O recoltă slabă poate fi considerată și cea din 1847. În baza raportului din 9 ianuarie 1848, prezentat guvernatorului militar al Basarabiei de către șeful Administrației lacurilor sărate din Basarabia, la începutul anului 1847, rezervele de stat de sare în provincie se ridicau la 14.132.851 puduri. Pe parcursul anului 1847 au fost extrase doar 1.193.898 puduri de sare, astfel, încât cantitatea totală disponibilă s-a ridicat la 15.326.749 puduri. Din rezervele existente de sare, în 1847 au fost achiziționate 2.473.052 puduri, la prețul de 27 de copeici de argint, în timp ce pierderile de stocare s-au ridicat la 431.118 puduri, astfel încât rezerva pentru

⁸⁶ Rata de schimb a rublei de argint a fost stabilită în 1839 la 3,5 ruble asigurate. ПСЗРИ (Собр. II), том XIV, 1839, отделение 1, № 12497, с. 601.

⁸⁷ А.А. Скальковский, *Соляная промышленность в Новороссийском Крае (1715-1847)*, статья II. Журнал Министерства Внутренних Дел, т. 25, 1849, с. 210.

⁸⁸ Я.С. Гроссул, И.Г. Будак, *op.cit.*, p. 300.

⁸⁹ ПСЗРИ (Собр. II), том XXIV, отделение 1, 1849, СПб., 1850, № 22912, с. 31.

1848 era estimată la 12.422.579 puduri⁹⁰. De asemenea, după cum se poate vedea din acest exemplu, datorită unor cauze naturale, depozitarea timp de mulți ani însemna în mod inevitabil pierderi de cantități importante de sare. Era necesară o grijă permanentă față de movilele de sare. În timpul iernii, de exemplu, movilele trebuiau să fie curățate de zăpadă după viscole, pentru a nu fi afectate la topire⁹¹.

În 1850, lacurile sărate din județul Akkerman au fost inundate și devastate complet. În noaptea dintre 1-2 februarie, datorită unei furtuni puternice pe Marea Neagră, malul care separa lacurile de mare a fost rupt de valuri, iar lacurile au intrat în contact direct cu marea, o situație care a durat până în octombrie. Aproximativ 4,85 milioane de puduri de sare din movile au fost pierdute, iar recoltele pe cel puțin trei ani au fost compromise complet⁹². Depozitul de sare din Akkerman nu era suficient de mare pentru a păstra cantități enorme de sare, putând doar să ofere spațiu pentru 100.000 de puduri de sare. Astfel, sarea extrasă continua în mare parte să fie depozitată în aer liber, în apropierea lacurilor, fapt care s-a dovedit a fi o eroare critică. În scurt timp, Comitetul Miniștrilor a decis să închidă depozitul de sare din Akkerman, ca fiind inutil și să disponibilizeze personalul⁹³.

Ca urmare a situației critice în această privință, la 7 aprilie 1851, Departamentul pentru afacerile miniere și sare, la ordinul ministrului finanțelor, contele F.P. Vroncenko, adresat Administrației Lacurilor sărate din Basarabia, a solicitat un raport cu privire la stocurile de sare necesare pentru consumul populației din provincie. Potrivit raportului, prezentat ca răspuns, stocurile se ridicau la numai 660.000 de puduri, în timp ce necesitatea anuală era estimată la 2,5 milioane de puduri. În aceste condiții, oficialii ruși au sugerat să acopere deficitul din rezervele de sare din Crimeea, care constau în februarie 1851 din peste 18 milioane de puduri, în timp ce consumul anual al teritoriilor aferente ajungea la 8,5 milioane de puduri⁹⁴. De asemenea, Departamentul pentru afacerile miniere și sare a ordonat Administrației lacurilor sărate din Basarabia „... să intre în corespondență cu șefii guberniilor, în care era exportată sarea din Basarabia, astfel încât antreprenorii implicați în comerțul cu sare din Basarabia, din lipsa acesteia, să fie îndrumați să achiziționeze sare din rezervele din Crimeea, și nu cele din Basarabia”⁹⁵.

Cu toate acestea, în opinia consilierului Administrației lacurilor sărate din Basarabia, A.F. Șnabel, catastrofa din 1850 a avut efecte pozitive asupra lacurilor, deoarece acestea erau aproape epuizate la acel moment. Toate eforturile de a le amenaja legătura cu apa de mare nu au avut succes și lacurile secau lent. Din

⁹⁰ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 5044, f. 11-13.

⁹¹ ANRM, F. 241, inv. 1, d. 16, f. 692.

⁹² A.A. Скальковский, *Опыт статистического описания Новороссийского Края*, часть II: *Хозяйственная статистика Новороссийского Края*, Одесса, Тип. Францова и Нитче, 1853, с. 498.

⁹³ ПСЗРИ (Собр. II), том XXVII, 1852, раздел 1, № 26125, с. 228.

⁹⁴ ANRM F. 2 inv. 1, d. 5632, f. 2.

⁹⁵ Я.С. Гроссул, И.Г. Будак, *op.cit.*, p. 300.

1854 el se aștepta la noi recolte de sare⁹⁶. Între timp, guvernul rus a fost obligat, la 24 februarie 1853, să diminueze, până la 1 februarie 1854, taxele de import la sare, prin toate vămile de pe uscat din Basarabia, de la 40 de copeici de argint per pud, așa cum se prevedea în Tariful normal din 1850, la 27 copeici de argint per pud⁹⁷. Izbucnirea Războiului Crimei a întârziat restaurarea industriei sării în Basarabia⁹⁸. Din cauza lipsei acute de sare în provincie, taxa redusă de import a fost la început prelungită, prin ucazul 5 ianuarie 1854⁹⁹, apoi, prin ucazul din 25 decembrie 1855, a fost redusă la 19 copeici de argint, până la 1 ianuarie 1857, prin toate posturile vamale de pe uscat și dunărene ale Basarabiei și, de asemenea, prin vama portului Odesa din apropiere¹⁰⁰.

După război, partea din sudul Basarabiei, unde se aflau lacurile sărate, a fost ruptă din componența Rusiei prin Tratatul de pace de la Paris din 18/30 martie 1856. Datorită acestei situații, taxa redusă la importul de sare străină în Basarabia, de 27 copeici de argint, a fost permisă și pentru anul 1857¹⁰¹, și, în scurt timp, consilierul de stat Novoselski a primit ordinul să organizeze urgent extracția de sare din limanurile Kuyalnik și Hadjibei, situate lângă orașul Odesa¹⁰². În 1882, după ce în 1878 Imperiul Rus și-a întors teritoriile pierdute în 1856, guvernatorul Basarabiei va pleda pentru restaurarea industriei sării în gubernie, susținând că renașterea acesteia nu va distruge industria sării din Odesa, dezvăluind astfel impedimentul principal în calea revenirii acesteia¹⁰³.

În baza surselor publicate și inedite examinate, concluzionăm că industria extracției sării din Basarabia a cunoscut în dezvoltarea sa, între anii 1812-1850, trei etape: 1) 1812-1818 – lacurile sărate erau date predominant în concesiune, producția și prețul sării fiind stabilite de către concesionari, fără a fi supuși taxei de stat pentru sare; 1819-1830 – extracția a intrat sub controlul statului, industriașii privați extrăgeau sarea contra plată, fără să se stabilească limite de cantitate și prețuri și fără să fie percepută vreo taxă de stat, cu excepția cazului când era importată în guberniile rusești; 1831-1850 – producția de sare devine strict controlată de stat, cantitatea de sare extrasă se baza pe limitele anuale stabilite de guvernul imperial și se realiza doar pentru necesitățile rezervelor de stat, fără a se permite industriașilor privați să facă afaceri în zona lacurilor. Sarea era comercializată la prețurile stabilite de guvernul imperial și era supusă unei taxe de stat ridicate.

⁹⁶ А.А. Скальковский, *Опыт статистического описания Новороссийского Края*, часть II: *Хозяйственная статистика Новороссийского Края*, Одесса, Тип.Францова и Нитче, 1853, с. 498.

⁹⁷ ПСЗРИ (Собр. II), том XXVIII, 1853, отделение I, СПб., 1854, № 27044, с. 72.

⁹⁸ Я.С. Гроссул, И.Г. Будак, *Op.cit.*, p. 300.

⁹⁹ ПСЗРИ (Собр. II), том XXIX, 1854, отделение I, СПб., 1855, № 27835, с. 8.

¹⁰⁰ ПСЗРИ (Собр. II), том XXX, 1855, отделение I, СПб., 1856, № 29980, с. 748.

¹⁰¹ ПСЗРИ (Собр. II), том XXXI, 1856, отделение I, СПб., 1857, № 31334, с. 1101-1102.

¹⁰² ПСЗРИ (Собр. II), том XXXIII, 1858, отделение I, СПб., 1860, № 33131, с. 587.

¹⁰³ ANRM, F. 241, inv. 1, d. 43, f. 8 verso.

Cu un preț de producție foarte mic și lacurile de extracție situate în apropierea portului maritim Odesa, centrul exporturilor de cereale în bazinul Mării Negre, sarea din Basarabia a devenit pe piața internă una dintre cele mai profitabile afaceri atât pentru stat, cât și pentru antreprenorii privați. Datorită caracterului său de marfă de bază pentru acele vremuri, industria sării din Bugeac a reprezentat o sursă esențială de venit pentru haznaua imperială. Similară în toate privințele cu cea din Crimeea și văzută ca o rivală majoră pentru aceasta, sarea din Basarabia a devenit treptat o alternativă importantă pentru aprovizionarea cu sare, deoarece extracția de sare din lacurile sărate era foarte dependentă de vreme și astfel imprevizibilă. De asemenea, aceasta a devenit un „meșteșug” important pentru mii de țărani și orășeni din regiunile din apropiere, implicați fie în extracția, fie în transportul sării.

Elena Frumosu (Darii)*

ROLUL SPIȚELOR GENEALOGICE PENTRU CONFIRMAREA STATUTULUI SOCIAL PRIVILEGIAT ÎN BASARABIA, ÎN PRIMELE DECENII DUPĂ ANEXARE

The analysis of the classification of the privileged categories from Bessarabia in the state system of the Russian Empire can bring clarifications both in the Tsarist Colonial Policy and in terms of the attitude and actions of the Moldovan nobility in preserving its political and social individuality. The investigation of the legal aspects regarding redefinition of the status of privileged categories under the new administration highlights the Moldovan boyars' attempt to preserve their administrative rights in Bessarabia, as well as the phenomenon of adaptation to the new political conditions by the recognizing the noble status and by classifying the local boyars in the category of "dvorenime". The research of the new categories of sources that constitute evidences with legal valency contributes to the reconstitution of the drama from the transition period in the history of Bessarabia in which the individual seeks ways and solutions for integration and adaptation. In the context of these profound social mutations, the family acts appears as evidences with legal valences in those actions that define and characterize the interests of man in society: those of obtaining, recognizing, regaining of legitimate social rights and property right, and those of individual or collective dignity manifestation.

Keywords: Moldova, Bessarabia, genealogy, historical sources, nobility, writings, old family documents, rights and privileges, boyarship, "dvorenime".

Începând cu primii ani de la anexarea Basarabiei de Imperiul Rus și până la căderea autocrației țariste, purtătoare a mentalității românești în spațiul dintre Prut și Nistru a fost boierimea basarabeană, care, după cum constată Al. Boldur, continua „să prezinte provincia ca fragment din corpul statului moldovenesc”¹.

Istoria nobilimii basarabene a fost examinată în diferite contexte și sub diverse aspecte (juridice, genealogice, culturale etc.) de către istorici și publiciști

* **Elena Frumosu (Darii)**, doctorandă, Universitatea de Stat „Dimitrie Cantemir” din Chișinău, Universitatea „Ștefan cel Mare” din Suceava.

¹ Boldur Al., *Istoria Basarabiei*. Vol. II. *Sub dominația rusă (1812-1918)* Chișinău, Editura: Timpul, 2016, p.143.

(Al. Nakko, I. Halippa, Al. Krupenski)², începând cu secolul al XIX-lea. Problema continuă a fi cercetată în perioada interbelică (Gh. Bezviconi, Paul Gore, Leon Boga etc.)³ și contemporană (V. Tomuleț, Gh. Negru, V. Samoilenco, Cristina Gherasim, D. Poștarencu)⁴. În perioada regimului comunist cercetările referitoare la categoriile privilegiate, inclusiv ale actelor cu caracter genealogic, au fost descurajate, iar preocupările pentru semnalarea și utilizarea documentelor de acest fel au fost foarte reduse, o parte considerabilă de surse rămânând în afara studiilor sistematice. Însă începând cu anii 90 ai secolului XX documentele din arhivele publice devin mai accesibile, iar sursele arhivistice cu caracter genealogic își recapătă locul în procesele de cercetare științifică. Prin urmare, unele aspecte ale procesului de incadrare a boierimii moldovenești din Basarabia în sistemul de stări al Rusiei țariste mai provoacă discuții⁵. În această ordine de idei, preocupările pentru investigarea unor noi aspecte ale problemelor istorice mai puțin cercetate, impun valorificarea diverselor tipuri și genuri de documente. În special acte moldovenești care elucidează dreptul boierimii autohtone de a-și prezerva statutul privilegiat în societatea basarabenă, în prima jumătate a sec. al XIX-lea.

Odată cu anexarea Basarabiei are loc redefinirea raporturilor dintre boierimea autohtonă și noua putere suverană. Alături de reflexele defensive față de puterea imperială, o parte din boieri au decis să sprijine noul aparat de stat, dar cu condiția respectării garanțiilor proclamate de Împărat⁶. Astfel, boierii încadrați în sistemul de stări al Imperiului țarist puteau deveni parteneri de putere - dvoreni, capabili să profite de această poziție favorabilă pentru a-și păstra pârghiile de

² А. Накко, *Бессарабская область в историческом, экономическом и статистическом отношении (рукопись)*. Кишинёв, 1879; Cristina Gherasim, *Lupta politică a nobilimii basarabene în perioada premergătoare reformelor*, în *Nobilimea basarabeană în epoca reformelor din Imperiul Rus*, volum dedicat memoriei lui Alexandru Cotruță, Chișinău s.n. 2013, p.78; Круппенский А. Н., *Краткий очерк о бессарабском дворянстве 1812-1912*, С-Петербург, 1912.

³ Gh. Bezviconi, *Boierimea Moldovei dintre Prut și Nistru. Actele Comisiei pentru cercetarea documentelor nobilimii din Basarabia, la 1821. Actele comisiei pentru cercetarea documentelor nobilimii din Basarabia*. Vol. I, București, Fundația "Regele Carol I", 1940; Paul Gore, *Partidele politice din Basarabia de la 1812 și până astăzi*, în Paul Gore, *Omul și opera*, Chișinău, Ed: Tiragetia, 2003; L. Boga, *Lupta pentru limba română și ideea unirii la românii din Basarabia după 1812*, Chișinău, 1992.

⁴ V. Tomuleț, *Basarabia în epoca modernă (1912-1918): (instituții, regulamente, termeni)*, Ediția a II-a revăzută și adăugită, Chișinău, LexonPrim, 2014; Gheorghe Negru, *Țarismul și mișcarea națională a românilor din Basarabia*, Chișinău, Prut Internațional, 2000; Dinu Poștarencu, *Constantin Brăescu, în Destin românesc*. Revistă de istorie și cultură, Chișinău-București, 2007. An. II (XIII), nr.1-2(49-50), p. 152-159.

⁵ Maria Danilov, *Alexandru Cotruță și nobilimea basarabeană. Probleme și interpretări*, în *Nobilimea basarabeană în epoca reformelor din Imperiul Rus (memoriei lui Matei Cotruță)*, Chișinău, 2013, p.171-190; Andrei Cușco, Estate interest vs. state service: the (un)easy integration of the Bessarabian nobility into the Russian imperial system// *European Review of History—Revue europeenne d'histoire* Vol. 16, No. 1, February 2009, 15–32.

⁶ Ion Nistor, *Istoria Basarabiei*, Chișinău: Cartea moldovenească, 1991, p. 179.

administrare a regiunii. Având în vedere că dvoreanul se bucura de privilegiile sale doar în cazul încadrării într-un serviciu de stat, definim procesul încadrării nobilimii basarabene în sistemul de stări al Rusiei țariste: cordarea /obținerea dreptului de-a ocupa o poziție privilegiată în sistemul de stări care asigura accesarea în funcțiile de stat.

Pentru a-și asigura poziția corespunzătoare în ierarhia socială a imperiului, boierimea autohtonă a fost nevoită să-și demonstreze statutul privilegiat în fața noii stăpâniri. În aceste condiții sporește rolul actelor moldovenești cu caracter genealogic: „De aceea în special după 1812, în vremea domniei lui Scarlat Callimachi practica alcătuirii de spițe oficializate și emise inclusiv sub semnătura domnească s-a înmulțit considerabil. Au recurs la această modalitate de a-și atesta poziția socială în special boierii care aveau proprietăți în părțile Moldovei care erau acum incluse în cele două mari state vecine Austria și Rusia”⁷.

Între anii 1812 și 1821, în condițiile autonomiei limitate a Basarabiei, procesul încadrării categoriilor privilegiate moldovenești în sistemul rus de stări s-a manifestat prin confirmării pe cale administrativă a statutului de boier, în baza documentelor care atestau anumite proprietăți funciare, ceea ce caracterizează prima etapă a procesului. O altă etapă intervine după aprobarea în 1821, în Senatul Ocărmuitor a Cărții Genealogice a Nobilimii (Dvorenimii) din Basarabia. Prevederile au fost statuate în *Regulamentul cu privire la confirmarea calității de dvorean, conform rangurilor și privilegiilor moldovenești, din 17 februarie 1821*, cu notele explicative⁸ ce complica, de fapt, procedurile, deosebindu-l principal și conceptual de Regulamentul Ecaterinei a II-a din 21 aprilie 1785, la care face trimitere⁹. Odată cu aprobarea regulamentului menționat, se încheie perioada confirmării pe cale administrativă a dreptului de deținere a titlaturii nobiliare în baza documentelor moldovenești de până la 1812. De acum înainte, documentele vor avea calitatea de acte juridice/înscrișuri în procedurile judiciare de dobândire a dreptului și onoarei de „dvorean”. Acțiunea devine, de cele mai dese ori, o procedură judiciară pentru care în Basarabia erau necesare dovezi în temeiul *Hrisovului lui Constantin Mavrocordat din anul 1734*, prin care boierii și urmașii lor, începând cu rangul de mare logofăt și până la al treilea logofăt, erau scutiți de impozite. Iar urmașii boierilor mai jos de al treilea logofăt, numiți „mazâli”, plăteau un impozit stabil - „dajdie”¹⁰. Prin urmare, se cereau înscrișuri/acte juri-

⁷ A. Pînzar, *O spiță de neam din 1819 a boierilor Șeptelici. Câteva considerații despre cum se alcătuiau spițele de neam în Divanul Domnesc*, în *Revista de istorie a Moldovei*, n. 3-4/2010, p. 60.

⁸ Gh. Bezviconi, *Boierimea Moldovei dintre Prut și Nistru. Actele Comisiei pentru cercetarea documentelor nobilimii din Basarabia, la 1821*, Vol. I, București, Fundația “Regele Carol I”, 1940, p. 12.

⁹ *Грамота на право вольности и преимуществ благородного российского дворянства*, СПб., 1881, c. 22, 85.

¹⁰ *Moldova în epoca feudalismului*. Vol.VIII. *Documente moldovenești din secolul al XVIII-lea (1711-1750). Cărți domnești și zapise*, Coordonator: Demir Dragnev. Volum întocmit de Larisa Svetlicinii, Demir Dragnev, Eugenia Bocearov, Chișinău, 1998, p. 125-127.

dice care dovedeau originea nobiliară în cel puțin, trei generații. Deseori actele de coferire lipseau, fiind pierdute, distruse, sau deteriorate. În asemenea cazuri, ca dovezi serveau documentele în care se menționau strămoșii pretendenților: atestate, pașapoarte, scrisori etc. (inclusiv și cele întocmite după 1812) însă cu condiția validării acestora în instanțe.

În procesele judiciare care vizau dobândirea dreptului de dvorean, probatoriul se baza pe înscrisuri/acte juridice. În special erau recunoscute trei categorii de documente în calitate de acte juridice: *Diplome de conferire (decernare)*, *acte de proprietate și acte genealogice*; depozițiile martorilor; cererile instanței.

În cele ce urmează vom menționa spițele genealogice, de neam și de moșie, importanța juridică a cărora n-a fost încă suficient studiată, urmând să prezentăm sub acest aspect specificul surselor documentare de acest gen.

Pentru a dovedi/a-și dovedi statutul, boierii urmau să prezinte obligatoriu, de rând cu alte acte, spițele genealogice/de neam. Pornind de la faptul că pe primul loc în componența documentelor doveditoare a nobleței în Rusia au fost listele genealogice, care aveau puterea juridică, spițele moldovenești, la fel, au fost recunoscute de administrația rusă drept dovezi și acte juridice de sinestătătoare în chestiunile discutabile referitoare la origine și dreptul la un statut privilegiat¹¹. Din secolul al XVII-lea în Rusia spița (lista genealogică) se întocmea odată cu decesul bătrânului, ca soluție anticipată în cazul problemelor de moștenire¹². Astfel, deținerea unei spițe genealogice sau de neam era tratată, în primul rând, ca o mărturie lăsată *cu limbă de moarte* referitoare la proprietățile familiei, demonstrând statutul privilegiat al titularului. În această ordine de idei, *spițele genealogice și de neam din Basarabia sunt acte cu putere juridică, recunoscute de administrația rusă în prima jumătate a secolului al XIX-lea în calitate de dovezi și acte juridice de sinestătătoare în procesele de încadrare a titularului și/sau a familiei sale într-un statut social privilegiat*.

În cazul în care lipseau documentele cu caracter genealogic, acestea se întocmeau în baza mărturiilor: „Această spiță de neam a lui Simion Bădicu din Bădiceni este alcătuită din spusele lui Condurachi Sanii și Ștefan Dorohoi”¹³. În această ordine de idei, întocmirea propriu-zisă a *spiței genealogice*, la fel, este un aspect relevant, întrucât cu cât mai multe generații cuprindea spița, cu atât ponderea ei în instanță era mai mare. Acest gen de acte constituiau rezumate ale unei serii de alte documente, fiind alcătuite de către unii funcționari ai instituțiilor administrative.

¹¹ M. E. Бусыкова, *Родословные книги XVI-XVIII в.*, Москва, Лениздат, 1975, p. 124.

¹² *Ibidem*, p. 149.

¹³ ANRM, F.220. inv. 2, d. 980, f.1, d. 1345, f.1., d.745, f.1; d.1293, f.1; d.1316, f.1-6; d.1322, f.1; d.1342, f.1; d.1346, f.1; d.1349, f.1;d.1367,f.1; d.1412, f.1; d.1424, f.1; d.1425, f.1; d. 1474, f.1; d.1475, f.1; d.1483, f.1; d.1490, f.1; d.1491,f.1; d.1501, f.1; d.1502, f.1; d.1548, f.1; d.1561, f.1; d.1566, f.1;d.1568, f.1; d.1569, f.1.; Gheorghe Negru, *op. cit.*, p. 89.

Astfel, o spiță datată cu anul 1819 conține următoarea mențiune: „Сие родословие списано с оригинала сочинённого ворником де поартэ ... Дмитрием Жарданом по качественному листу о вотчин Кожушны, Дурлешты и прочих ... по Тирону регистратором Мындру. Переводил Янчевицкий”¹⁴. Rezumatele respective (spițele) arată, alături de drepturile de moștenire asupra unor proprietăți funciare, succesiunea familiilor titulare timp de două sau trei secole. Observăm că la baza întocmirii spiței este mărturia persoanelor ce-și asu-mau competența. Cu atât mai interesantă este comparația acestui gen de acte cu alte acte juridice: testamente, hotărnicii, contracte de vânzare-cumpărate, scrisori etc. Firește, documentele menționate au avut o importanță majoră în argumenta-rea procesului de transmitere și moștenire prin neam a unor drepturi patrimoniale și nepatrimoniale și permit să analizăm în detalii transmiterea din generație în generație a proprietății funciare a unor neamuri din Basarabia prin moșii sau a proprietății devălmașe răzeșești.

Dovezile de proprietate în Basarabia vizau dobândirea drepturilor patrimoniale pe cale succesorală: moștenirea legală sau moștenirea testamentară. În chestiunile dobândirii drepturilor pe cale succesorală, deosebirile dintre tipurile spițelor sunt esențiale, întrucât fiecare tip de spiță indică diferite categorii de moștenitori. Ca structură, spițele sunt compuse din trei părți componente: a) denumire; b) spița/ arborele (schema propriu-zisă); c) datele de la baza (*de la temelia*) spiței/arborelui, adică *legenda* atât în cazul stabilirii descendenților, cât și a ascendenților. Legenda prezintă note biografice despre întemeietorii neamului, liste ale martorilor, nume și autografe ale unor dregători sau funcționari, amprente digitale, citate din acte de împrumut sau testamente, condiții de folosire a moșiei, cărți de hotărnicie etc. Aceasta argumentează datele pentru trei-șapte sau opt generații¹⁵. Informațiile se completau și se verificau cu ajutorul altor acte cu caracter genealogic, cum erau actele de stare civilă, testamente, liste de zestre etc. Calculul genealogic, în cazul arborilor și spițelor genealogice, este de trei generații pe linie bărbătească valabile pentru un secol și patru, pe linie femeiască¹⁶. Însă acest calcul nu poate fi aplicat spițelor de neam și cu atât mai mult spițelor de moșie, întrucât intervalul dintre succesiunea moștenitorilor în *spițele de neam* nu coincide cu intervalul succesiunii prin filiație în *spițele sau arborii genealogici*, fiind, de regulă mai mare (moștenitorul legal intră în drept după decesul proprietarului, pe când succesiunea prin filiație se stabilește la nașterea copilului). Din acest considerent, în *spițele de neam* nu sunt stabiliți anii nașterii, ci sunt indicați anii intrării în dreptul de moștenire.

¹⁴ „Această spiță de neam este copiată de pe originalul alcătuit de vornicul de poartă ... Dumitru Jărdan, conform listei calitative despre moșiile Cojușna, ... Durlăști și altele, după Tiron ..., de către registratorul Mândru. A tradus Iancevițchi”. Cf.: ANRM, F.220, inv.2, d. 1424, f.1; ANRM, F.220, inv.2, d. 1424, f.1.

¹⁵ M. E. Bycikova, *op. cit.*, p. 126.

¹⁶ В. Б. Кобрин, Г. А. Леонтьева, П. А. Шорин, *Вспомогательные исторические дисциплины*, Москва, „Просвещение”, 1984, с. 181.

Spîța de neam reprezintă o variantă a tablei descendenților, care indică succesiunea tuturor moștenitorilor unei moșii sau a unei părți din moșie, cu alte cuvinte a descendenților moștenitori legali, indiferent dacă aceștia aveau sau nu urmași ei sunt menționați în spîță. De regulă, spîțele de neam serveau dovadă a dreptului asupra unei proprietăți funciare în raporturile de vânzare-cumpărare, de hotărnicie, alte procese civile¹⁷. În Basarabia acestea serveau și ca dovadă a deținerii sau a dreptului de dobândire a unui statut privilegiat¹⁸. În cazurile lipsei moștenitorului de gen masculin direct, moștenitor legal putea deveni „ginerele pe curte”¹⁹. Dacă nu existau descendenți direcți, moștenitor legali deveneau ascendenții și colaterali. Prin urmare, *spîțele genealogice și de neam* devin acte juridice doveditoare a moștenirii legale.

Spîțele genealogice reprezintă table ascendente (sau liste), înregistrând succesiunea din tată-n fiu pe cale ascendentă dintr-un strămoș comun. Acestea indică (ceea ce era esențial în cazurile când nu existau descendenți moștenitori legali), în primul rând, potențialii moștenitori legali ascendenți²⁰.

Arbori genealogici se deosebesc de *spîțele genealogice și de neam* prin structura textului, componența generațiilor, dimensiuni, tehnică de redare într-o manieră specifică, având un grad sporit de cuprindere al persoanelor. Prin caracteristicile dobândite încă în sec. al XVIII-lea, acest gen avea capacitatea să indice, prin *ramificațiile arborelui*, potențialii moștenitori legali colaterali.

Spîțele care indicau familiile întemeietoare și succesiunea familiilor moștenitoare ale formelor de deținere devălmașă a proprietății funciare erau numite de Leon T. Boga *spîțe de moșie*²¹. Acestea reprezintă table descendente ce conțin, date despre numele (de familie) mai multor bătrâni întemeietori de răzeșii, de la 3 la 6 familii (*o sumă de spîțe - n. n.*)²² și ale familiilor descendente răzeșești, moștenitoare. Prin urmare, reprezentanții acestor familii (răzeșii) erau moștenitorii legali, conform spîțelor de moșie²³.

Legislația imperială acorda dreptul moștenirii legale doar descendenților pe

¹⁷ ANRM, Fond 220, inv.2, d. 980, f.1; d. 1345, f.1; d.745, f. 1; d.1293, 1f.; d.1316, 6 f.; d.1322, 1 f.; d.1342, 1 f.; d.1346, 1 f.; d.1349, 1 f.; d.1367, 1f.; d.1412, 1 f.; d.1424, 1f.; d.1425, 1 f.; d. 1474, 1 f.; d.1475, 1 f.; d.1483, 1f.; d.1490, 1f.; d.1491, 1f.; d.1501, 1f.; d.1502, 1f.; d.1548, 1f.; d.1561, 1f.; d.1566, 1f.; d.1568, 1f.; d.1569, 1f.)

¹⁸ Gh. Bezviconi, *op. cit.*, p. 14.

¹⁹ Ion Negru. *Istoria dreptului românesc*, p. 96. Disponibil pe Internet, <http://www.universitateaeuropeanaadragan.ro> [Accesat: 21.10.2018].

²⁰ ANRM, Fond 3, inv. 3, d. 2120, d. 2128; ANRM, Fond 220, inv.2, d.11, f.1, d.1226, f.1, d.1420, f.1.

²¹ DOSAR cu opisele documentelor și inventarul pe lăzi ce se predau COMISIUNII ALLIATE, conform Art.12 din Convenția de Armistișiu. Direcțiunea Regională a Arhivelor statului Chișinău, 13.11.1945. 92 p. (Din colecția personală a istoricului Demir Dragnev).

²² ANRM, Fond 220, inv.2, d.745, f.1.

²³ Demir Dragnev, Larisa Svetlicinii (coordon. edit.), Teodor Candu, Tudor Ciobanu, Valentin Constantinov (editori). *Documente privitoare la Istoria Țării Moldovei în perioada Războiului ruso-turc din 1806-1812*, Vol.1, Editura VICOVIA, 2016, p. 186.

linie paternă²⁴. Dreptul vechi moldovenesc, însă, extindea moștenirea legală și asupra femeilor²⁵. Mai multe acte familiale, cu precădere spițe genealogice și de neam, hotărnicii, testamente indică acest fapt: *Spița de neam a Paraschivei Stratulat, nepoata lui Ion Cazacu*, datată cu anul 1817, sau *Spița de neam a Nastei lui Mihul*, datată cu anul 1818²⁶. Problema recunoașterii femeilor ca moștenitoare legale în Basarabia a apărut după 1828, când începe aplicarea exclusiv în instanțe a prevederilor imperiale, sau a Codului Calimachi, publicat mai întâi în limba greacă (1817), apoi în limba română (1833)²⁷.

La baza moștenirii testamentare se afla actul de ultimă voință al defunctului - testamentul, prin care era desemnată persoana beneficiară și bunurile lăsate moștenire. În cazul în care testamentul nu era în scris, ci lăsat "cu limbă de moarte", în prezența martorilor, al căror număr varia, dovadă erau mărturiile depuse de aceștia. În cazul în care moștenitorii nu erau descendenți direcți sau ascendenți, testatorul nu avea dreptul să încalce rezerva succesorală stabilită de lege în favoarea acestora. Astfel, constatăm că și în cazul moștenirii testamentare, *Spițele genealogice și de neam* foloseau ca acte juridice de stabilire/ confirmare a drepturilor patrimoniale pe cale succesorală de către moștenitorii descendenți direcți sau ascendenți²⁸.

În concluzie, menționăm că *spițele* sunt documente specifice, variate ca formă, structură, conținut și destinație care sunt parte a patrimoniului documentar al epocii în care au fost create și surse importante în studierea procesului încadrării categoriilor privilegiate moldovenești în sistemul social-economic și administrativ al Imperiului Rus. Însă „cât de frumoase ar fi realizarea lor și oricâte validări sau atestări ar prezenta, fără o analiză bazată pe documente, încheierile din aceste spițe nu pot fi considerate ipoteze valabile pentru cercetări ulterioare”²⁹. În acest context, menționăm că savantul rus N. Lihaciov acorda o mare însemnătate spițelor genealogice, considerând că publicarea documentelor fără spițe, creau ediții de „albume ale unor iubitori de artă care decupează miniaturile și gravurile din manuscrise și cărți”³⁰.

²⁴ M. E. Bycikova. *op. cit.*, c. 124.

²⁵ Alexandru Gonța, *Femeia și drepturile ei la moștenire în Moldova după „Obiceiul pământului”*, în Gonța Alexandru I, *Studii de istorie medievală*, Iași, Editura „Dosoftei”, 1998, p. 269-264.

²⁶ ANRM, F.220, I.2, d. 1391, f.1.

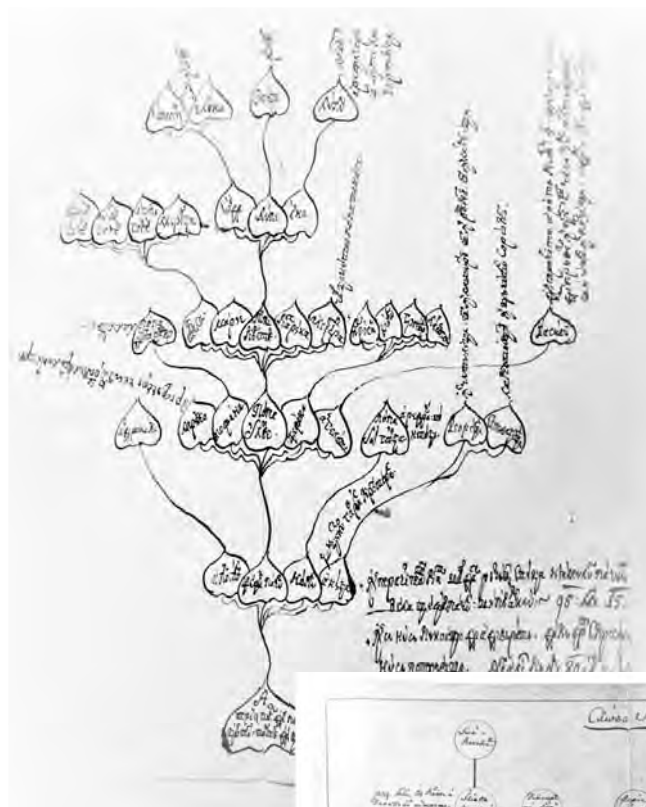
²⁷ Gheorghe Negru, *op. cit.*, p. 96.

²⁸ *Ibidem*, p. 94.

²⁹ A. Pinzar, *op. cit.*, p. 62.

³⁰ Lihaciov N. По поводу книги А. И. Юшкова „Акты XII-XVII вв., представленные в разрядный приказ представителями служилых фамилий после отмены местничества”. СПб, 1898, с.2; Lihaciov N. „Вкладная запись выдающего генеалогического интереса – в: ИРГО (Императорское Русское Географическое Общество) СПб., 1903, вып. 2. с. 152-16.

Anexe:

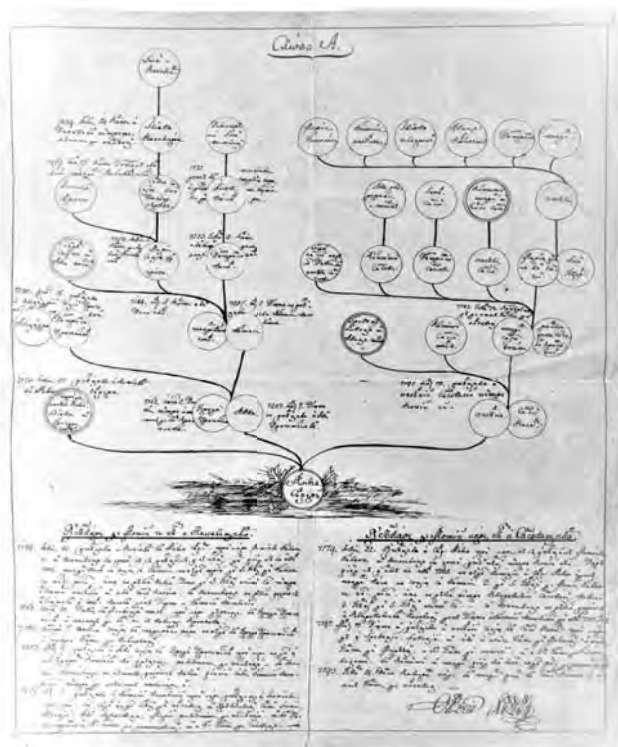

I. 14 iulie 1809. Spița de neam a lui Toma sulgerul cu mențiuni referitoare la partajarea moșiei sale. (Cu autograful lui Ftadei Hîjdău)

Sursa: ANRM. F. 220, inv. 2, d. 1293, f. 1

II. Spița de neam a lui Paciu din Puținței (a. 1795)

Sursa: ANRM. F. 220, inv. 2, d. 729, f. 1

Dinu Poștarencu*

ÎNDEMNUL LA UNITATE NAȚIONALĂ A ROMÂNILOR PUBLICAT ÎN PAGINILE PRESEI RUSE DIN BASARABIA (1860)

The author notes the publication in “Bulletin of the Bessarabia Region”, the official organ of the Russian administration in Bessarabia, the translation into the Russian language of the poetry “Hora Unirii” by Vasile Alecsandri, a literary work containing the urge to Romanian national unity. At the same time, the article contains some biographical data about the translator of poetry, Apolinarie Filatov, as well as about his father, Constantin Filatov.

Keywords: Apolinari Filatov, Constantin Filatov, Vasile Alecsandri, Bessarabia.

Chiar dacă, de la 1812, frontiera Imperiului Rus îi ținea izolat pe românii basarabeni de comunitatea poporului român care edifica statul unitar modern, veștile din Principatele Române pătrundeau în stânga Prutului. Deopotrivă, s-a infiltrat și ideea unității naționale a românilor, inclusiv dezideratul de unire a Principatului Moldovei cu Țara Românească, propagat cu insistență, mai cu seamă, după încheierea Războiului Crimeii și semnarea Tratatului de pace de la Paris din 1856, când protectoratul Rusiei asupra acestor două principate a fost înlocuit cu regimul de garanție colectivă a statelor semnatare ale tratatului.

Această opțiune politică principială a românilor – redată, ce-i drept, în rușește – se regăsește în nr. 41 din 8 octombrie 1860 al organului oficial al administrației imperiale din Basarabia – „Бессарабские областные ведомости”/ „Buletinul regiunii Basarabia”, în care a fost inserată poezia „Hora Unirii” a lui Vasile Alecsandri¹, mesajul respectiv fiind, astfel, răspândit în rândul cunoscătorilor ai limbii ruse. Poezia este precedată de următoarea notă explicativă: „Domnul Vasile Alecsandri este unul dintre cei mai buni scriitori contemporani moldoveni.

* **Dinu Poștarencu**, doctor în istorie, cercetător științific coordonator, Institutul de Istorie.

¹ „Бессарабские областные ведомости”, nr. 41, 8 octombrie 1860.

Cântecul pe care vi-l propunem în traducere a fost scris de el cu ocazia unirii Moldovei cu Valahia².

Totodată, redacția acestei dintâi publicații periodice din Basarabia a informat publicul larg că poezia Bardului de la Mircești a fost transpusă în rusește de absolventul Liceului Regional din Chișinău, Apolinarie Filatov, iar cenzura țaristă, cu vigilența sa caracteristică, a permis publicarea ei, în calitate de cenzor semnând inspectorul Ianovski.

Redacția l-a prezentat drept absolvent al liceului, în timp ce Apolinarie Filatov, în anul de studii 1860/1861, a urmat cursurile clasei a VI-a a liceului din Chișinău, obținând următoarele note generale: religia – 5, limba rusă – 5, matematica – 5, fizica – 5, istoria – 5, limba latină sau dreptul (conform tabelii de note; adică, unul dintre aceste două obiecte) – 5, limba franceză – 5, limba germană sau limba moldovenească – 5².

La 17 iunie 1861, directorul Liceului Regional din Chișinău, Mihail Peatin, i-a adresat guvernatorului militar al Basarabiei rugămintea să i se elibereze pașaport lui Apolinarie Filatov, elev în clasa a VII-a, pentru a-și petrece vacanța la Galați, la rudele sale, unde urma să se afle până la 1 septembrie al acestui an³.

Cu siguranță, „Hora Unirii” l-a impresionat puternic pe tânărul traducător. Compusă în 1856, această chemare la unire – versificată, cu un mesaj patriotic profund, care emoționează, revigorează, cucerește întreaga suflare românească – deveniseră, la vest de Prut, un cântec preferat. Se cânta pe străzi, în cafenele, în locuri publice.

În general, Apolinarie Filatov era pasionat de literatura română care, la mijlocul secolului al XIX-lea, prospera, se moderniza. După apariția versiunii în rusă a poeziei „Hora Unirii”, în anul următor, el a publicat în paginile aceleiași gazete chișinăuene două articole: „Literatura populară la moldoveni” (în nr. 13 din 25 martie 1861) și „Poezia populară și literatura la moldoveni” (în nr. 14–16 din 1 aprilie, 8 aprilie și 15 aprilie 1861). Acceptându-le, redacția l-a prezentat pe autor astfel: „Publicăm lucrările unui tânăr literat, absolvent al Liceului din Chișinău, care cercetează cu o deosebită dragoste și râvnă monumentele poporului român. Filatov posedă la perfecție limba moldovenească și este familiarizat cu modul de viață al moldovenilor din Principatele Dunărene și Basarabia”.

Fascinat de versurile din volumul „Doine” al Vasile Alecsandri, Apolinarie Filatov a conchis: „Doina este un patos autentic ce pune stăpânire pe toate sentimentele românului adevărat. Acel care pătrunde adânc în conținutul ei imediat va observa că doina este o tânguire în surdina despre gloria trăită odinioară de români (până la epoca fanariotă)”.

² A.N.R.M., Fond 1862, inventar 25, dosar 1151, fila 58 verso.

³ A.N.R.M., Fond 1862, inventar 25, dosar 150a, fila 231. Totodată, directorul liceului a cerut să i elibereze pașaport și lui Grigore Muzăcenco, elev în clasa a III-a, pentru a pleca la Ismail, la părinții săi. Acest Grigore Muzăcenco era înrudit cu viitorul compozitor Gavril Muzicescu?

Despre articolele publicate de Apolinarie Filatov în „Бессарабские областные ведомости“/ „Buletinul regiunii Basarabia“ menționează, pe scurt, cercetătorii literari Ion Osadcenco⁴, Vasile Ciocanu⁵, Boris A. Trubețkoi⁶.

În mod firesc apar următoarele întrebări: unde a însușit atât de bine limba română acest proaspăt absolvent al singurului liceu din Basarabia și pe ce căi obținea acces la tipăriturile din dreapta Prutului? Având în vedere și faptul că el purta un nume de familie rusesc.

Bunelul său, Trifon Simion Filatov, care, în anul 1812, avea 32 de ani și gradul militar de maior în armata rusă, era originar din gubernia Tula, participant la Războiul ruso-turc din 1806–1812, căsătorit cu Smaranda, fiica marelui căminar Constantin Behescu din Principatul Moldovei. În 1814, deținând în gradul de locotenent-colonel, a fost răpus pe câmpul de luptă cu armata franceză a lui Napoleon⁷.

La 4 ianuarie 1811, din căsătoria maiorului Trifon Filatov cu Smaranda s-a născut fiul lor Constantin, care a fost botezat la biserica Sf. Gheorghe din satul Buhăiești, ținutul Vaslui, rolul de naș avându-l serdarul Costache Caracaș⁸.

Din 1821, Constantin Filatov a învățat la Pensionul pentru fiii de nobili de pe lângă Seminarul Teologic din Chișinău (până în 1823, fiind întreținut de mama sa, iar din 1823 – pe contul statului)⁹. De la 10 februarie până la 24 noiembrie 1830, pe când era elev în clasa superioară a pensionului, a fost însărcinat să predea limba română la această instituție de învățământ, servindu-i ca ajutor profesorului de limba română, Ioan Dabija¹⁰.

Între timp, lui i-a fost încredințată încă o însărcinare. La 25 aprilie 1830, arhiepiscopul Dimitrie Sulima al Chișinăului și Hotinului a fost informat că Tribunalul Civil Regional al Basarabiei și-a dat acordul ca elevul pensionului, Constantin Filatov, să traducă în rusește, sub supravegherea traducătorilor acestui tribunal, documente redactate în limbile română și greacă¹¹.

După terminarea studiilor, a rămas în cadrul pensionului pentru a preda geografia în secția inferioară. Curând, la 27 ianuarie 1831, în virtutea dispoziției guvernatorului general al Novorosiei și Basarabiei, a fost desemnat în calitate de

⁴ Ion Osadcenco, *Literații basarabeni I. Tanschi și A. Filatov*, în „Limba și literatura moldovenească“, Chișinău, anul IX, 1966, nr. 1, p. 20–21; Ion Osadcenco, *Relații literare moldo-ruso-ucrainene în secolul XIX*, Chișinău, Editura Literatura Artistică, 1977, p. 115–118.

⁵ Vasile Ciocanu, *File de istorie literară*, Chișinău, Editura Literatura Artistică, 1989, p. 67–68, 118, 127.

⁶ Б.А. Трубецкой, *Из периодической печати Бессарабии 1854–1916 гг.*, Кишинев, Editura Știința, 1989, p. 119–120.

⁷ A.N.R.M., Fond 88, inventar 1, dosar 2305, filele 1, 3, 9; A.N.R.M., Fond 88, inventar 2, dosar 383, fila 67; Gheorghe Bezviconi, *Costache Stamati. Familia și contemporanii săi*, Iași, 1942, p. 59.

⁸ A.N.R.M., Fond 88, inventar 1, dosar 2305, fila 9.

⁹ A.N.R.M., Fond 22, inventar 1, dosar 220, fila 5.

¹⁰ *Ibidem*, fila 13; „Кишиневские епархиальные ведомости“, Chișinău, 1895, nr. 22, p. 782.

¹¹ A.N.R.M., Fond 205, inventar 1, dosar 6592, fila 1.

traducător din limbile greacă, franceză și română la Tribunalul Civil Regional al Basarabiei¹². La 27 martie 1836, luându-i-se în considerare solicitarea, Constantin Filatov a fost instalat în postul de procuror al județului Orhei. La 10 martie 1840, este trecut în subordinea Departamentului Poștal ca funcționar și detașat la Oficiul Poștal din orașul Reni. Peste trei ani (la 10 martie 1843) a fost trimis în delegație în Principatul Moldovei, Țara Românească și Constantinopol, cu misiunea de a studia pe teren posibilitățile reorganizării comunicațiilor poștale ale Rusiei cu aceste zone geografice. În următorul an, la 18 mai, a fost numit ca diriginte al Oficiului Poștal al Rusiei din orașul Galați, post pe care îl ocupa și în decembrie 1859¹³.

În 1838, pe când exercita funcția de procuror, guvernatorul militar al Basarabiei, Pavel I. Fiodorov, i-a poruncit să descrie biserica Sf. Dumitru din Orhei, descrierea realizată de Constantin Filatov fiind publicată de Ioan Halippa¹⁴.

Constantin Filatov a fost căsătorit cu Maria (de la 22 august 1832), fiica paharnicului Ioan Galano, proprietar al unei fabrici de hârtie și filatură din Chișinău¹⁵. Copiii lor s-au născut în Galați și au fost botezați la biserica Sf. Ioan Botezătorul din acest port dunărean: Apolinarie, născut la 28 octombrie 1844, Pulheria, venită pe lume la 2 septembrie 1847, Nadejda, născută la 6 februarie 1850, Pavel, născut la 29 iunie 1851, și Anatol, născut la 29 ianuarie 1854¹⁶.

La 25 ianuarie 1853, Constantin Filatov a solicitat Adunării Deputaților Nobilimii din Basarabia să fie înscris împreună cu familia sa în registrul genealogic al nobilimii din Basarabia. Drept urmare, la 17 februarie 1855, Departamentul

¹² Ioan Halippa a consemnat că în 1831, închizându-se pensionul, printre elevii acestei instituții de învățământ se număra și Constantin Filatov, care, în 1832, s-a angajat în calitate de traducător la Tribunalul Civil Regional al Basarabiei (*Труды Бессарабской Губернской Ученой Архивной Комиссии*, Кишинев, 1902, vol. II, p. 106, 125). Constatăm că această informație nu corespunde realității, de vreme ce Constantin Filatov, deja în 1831, exercita funcția de traducător la acest tribunal. Prin adresa din 12 septembrie 1831, guvernator general interimar al Novorosiei, contele F.P. Palen, a solicitat ministrului Justiției să-i atribuie lui Constantin Filatov clasa a XIV-a (rang de funcționar), în calitatea acestuia de traducător la Tribunalul Civil Regional al Basarabiei (A.N.R.M., Fond 22, inventar 1, dosar 220, fila 1).

¹³ A.N.R.M., Fond 22, inventar 1, dosar 220, fila 6; A.N.R.M., Fond 1862, inventar 25, dosar 57, filele 309–312 (stat personal al lui Constantin Filatov, întocmit în 1850); A.N.R.M., Fond 88, inventar 1, dosar 2305, filele 13–20 (stat personal al lui Constantin Filatov, întocmit la 25 ianuarie 1853), 55; A.N.R.M., Fond 88, inventar 2, dosar 383, filele 67–68 (stat personal al lui Constantin Filatov, întocmit în 1853); A.N.R.M., Fond 6, inventar 2, dosar 938, fila 19 (cerere înaintată la 27 februarie 1836, prin care Constantin Filatov a solicitat să fie desemnat ca procuror în unul din județele noi ale Basarabiei); A.N.R.M., Fond 22, inventar 1, dosar 616, fila 1 (petiție depusă la 26 mai 1839, prin care procurorul Constantin Filatov a solicitat să i se acorde concediu, pentru a pleca în Principatul Moldovei); „Кишиневские епархиальные ведомости”, Chișinău, 1895, nr. 24, p. 913.

¹⁴ Труды Бессарабской Губернской Ученой Архивной Комиссии, p. 106–110.

¹⁵ A.N.R.M., Fond 40, inventar 1, dosar 1100, fila 1.

¹⁶ A.N.R.M., Fond 88, inventar 1, dosar 2305, filele 21, 23, 25, 27, 55; A.N.R.M., Fond 88, inventar 2, dosar 383, filele 67–68.

de Heraldică al Senatului Rusiei a confirmat decizia Adunării Deputaților Nobilimii din Basarabia de a-i atribui lui Constantin Filatov și familiei sale calitatea de nobil¹⁷.

Constantin Filatov a trecut la cele veșnice anterior zilei de 28 mai 1860, când Maria Ioan Filatov, adresând o petiție Adunării Deputaților Nobilimii din Basarabia, a indicat că ea este soția decedatului Constantin T. Filatov și are domiciliul în orașul Galați¹⁸.

Deci, traducătorul în rusește a poeziei „Hora Unirii” de Vasile Alecsandri s-a născut în dreapta Prutului. Aici a înșușit limba română și a cunoscut operele literaților români.

¹⁷ A.N.R.M., Fond 88, inventar 1, dosar 2305, filele 1, 39.

¹⁸ *Ibidem*, fila 59.

Radu Carp*

DOMNIA LUI ALEXANDRU IOAN CUZA ȘI DIFICILA NAȘTERE A REGIMULUI PARLAMENTAR ÎN PRINCIPATELE ROMÂNE

In 1859, the Central Commission of Focsani elaborated a Constitution draft that inspired the Constitution of 1866, a project inspired by the Belgian Constitution of 1831. This draft integrated a first coherent vision of fundamental rights and introduced the notion of a representative mandate. We can not talk about guaranteeing the principle of separation of powers in the classical form, but the prevailing constitutional doctrine in Europe at that time was that of the parliamentary government through which the Government had more rights in the relationship with the Parliament. The Central Commission's draft introduced several mechanisms specific to the parliamentary regime and paved the way for its introduction through the 1866 Constitution. The period that begins with the Paris Convention of 1858 and ends with the adoption of the 1866 Constitution coincides largely with the period of the reign of Al. I. Cuza, a period in which the parliamentary regime functioned faultily, but was finally recognized as the best form of political organization for the Principalities.

Keywords: Central Commission, Constitution, Principalities, parliamentary regime, separation of powers

Ideea Unirii Principatelor Române apare pentru prima oară în climatul post-pășoptist în hotărârile Adunărilor Ad-hoc din Moldova și Tara Românească din octombrie 1857, care prevedeau și numele viitorului stat, România. Prin Convenția de la Paris din 1858, Principatele rămân sub suzeranitatea Porții, dar sub garanția colectivă a puterilor contractatnte sub denumirea “Principatele Unite ale Moldovei și Valahiei”. Fiecare principat urma să aibă un domn, ales pe viață, dar neereditar. Convenția de la Paris înființează Comisia Centrală de la Focșani, care avea ca sarcină codificarea legilor existente.

Decidenții politici din cele două Principate nu au fost mulțumiți cu aceste prevederi, care admiteau doar parțial, așa cum afirmă și Eleodor Focșeneanu,

* **Radu Carp**, doctor în istorie, profesor universitar, Universitatea din București.

dorințele lor exprimate în hotărârile Adunărilor Ad-hoc, prin excluderea unirii reale și complete¹. S-a reușit eludarea acestor prevederi fără a se încălca formal Convenția, prin alegerea lui Alexandru Ioan Cuza la 5 ianuarie 1859 ca domn al Moldovei și la 24 ianuarie 1859 ca domn al Țării Românești.

Convenția de la Paris din 1858 a marcat o etapă importantă în ceea ce privește dezvoltarea constituțională a României. Pentru prima dată era instituit un mecanism de control al constituționalității legilor, un control ce revenea Comisiei Centrale de la Focșani.

Comisia Centrală a redactat un proiect de Constituție, în decursul anului 1859, un proiect care a servit ca sursă de inspirație și pentru Constituția din 1866. Același organism a redactat un proiect de lege, care viza instituirea unui Consiliu de Stat, pe model francez, foarte apropiat din punct de vedere al competențelor cu instituția similară reglementată de Al. I. Cuza în 1864 și care prelua atribuția de control al constituționalității legilor, având și atribuții în domeniul inițiativei legislative.

Proiectul de Constituție era inspirat, în cea mai mare parte, din Constituția Belgiei din 1831, care institua un regim parlamentar. Mihail Kogălniceanu a realizat o pledoarie convingătoare în contextul lucrărilor Comisiei Centrale pentru transpunerea acestei Constituții: *“Socot că toate străduințele noastre trebuie să fie ca Principatele Române să ajungă să merite numele ce li s-au dat de mai multe ori: Belgia Orientului. Cel dintâi pas spre aceasta este să ne apropiem legile minunante ale Belgiei [...] cu cât asemănarea între Constituțiunea ce voim să o dăm și între aceea care am luat-o de model va fi mai mare, cu cât copierea va fi mai textuală, cu atât lucrarea în ochii mei și cred ai țarei va fi mai plăcută”*².

Drepturile fundamentale au fost transpuse integral din Constituția Belgiei, ceea ce a făcut ca anumite drepturi revendicate de revoluționarii pașoptiști, precum dreptul la muncă, să nu mai apară, după cum remarcă Manuel Guțan, în varianta finală a proiectului de Constituție al Comisiei Centrale³.

Proiectul de Constituție al Comisiei Centrale a servit drept model celui înaintat de Consiliul de Stat Adunării Constituante din 1866. I. C. Filitti a arătat, printr-o comparație dintre textul Constituției Belgiei din 1831, cel al Comisiei Centrale și cel al Constituției din 1866, cât de asemănătoare sunt acestea⁴. Astfel, Constituția din 1866 nu este un simplu transplant al celei belgiene, fiind vorba de idei care se discutau în sfera publică de mai multă vreme.

În opinia lui Ioan Stanomir, textul Comisiei Centrale transpunea doleanțe exprimate de revoluționarii din 1848. De altfel, doi dintre aceștia, Cristian Tell și Mihail Kogălniceanu, făceau parte și din Comisia Centrală. Faptul că persoane precum

¹ Eleodor Focșeneanu, *Istoria constituțională a României*, Eikon, București, 2018, p. 27.

² Mihail Kogălniceanu, *Opere*, vol. III, Editura Academiei RSR, București, 1983, p. 215.

³ Manuel Guțan, *Transplant constituțional și constituționalism în România modernă 1802 – 1866*, Hamangiu, București, 2013, p. 332.

⁴ I. C. Filitti, *Izvoarele constituției de la 1866*, Tipografia ziarului “Universul”, București, 1934, p. 5.

Constantin Brăiloiu sau Grigore M. Sturdza făceau parte din același organism a făcut ca ideile liberale să se impună într-o măsură mai redusă în textul final adoptat⁵.

Odată cu textul adoptat de Comisia Centrală, este acceptată definitiv ideea potrivit căreia un text cu valoare constituțională trebuie să includă în mod obligatoriu o referință la drepturile fundamentale. Textul se referă la “libertate”, renunțându-se pentru totdeauna la termenul arhaic de “slobozenie”. Astfel, se prevedea la art. 6: *“Libertatea individuală este garantată. Nimeni nu poate fi urmărit, poprit, arestat, decât în cazurile prevăzute de lege și după formele prescise de dânsa. Nimeni nu poate fi poprit sau arestat afară de cazuri de vină vegheată⁶, decât în puterea unui mandat judecătoresc motivat și care trebuie să-i fie comunicat în momentul arestării, sau cel mult în 24 de ore după arestare. Călcătorii acestor drepturi vor fi pedepsiți conform legii”*.

O normă asemănătoare se regăsea și în Constituția Belgiei (art. 7).

Referitor la aceeași problemă a drepturilor fundamentale, semnificativ este felul în care proiectul de Constituție al Comisiei Centrale se raportează la dreptul de proprietate (art. 15): *“Proprietatea de orice natură este neviolabilă. Nimeni nu poate fi expropriat decât pentru cauză de interes public și printr-o dreptă și prealabilă despăgubire. O lege specială va hotări fiecare caz de expropriațiune. Libera și neîmpiedicata întrebuințare a râurilor navigabile și flotabile, a șoselelor și a altor căi de comunicare este de domeniul public”*.

Garantarea libertății de exprimare prin presă a fost una dintre cele mai importante revendicări ale revoluționarilor pașoptiști. Proiectul de Constituție al Comisiei Centrale are în vedere acest aspect, pentru prima oară într-un cadru de text cu valoare constituțională. Era astfel garantată libertatea de exprimare (“libertatea rostirii ideilor”), se afirma că “presa este liberă” și “cenzura nu va putea fi niciodată reșezată”. Delictele de presă trebuiau judecate doar de juriu și doar dacă exista o reglementare de drept penal în acest sens. Pentru scrierile unui autor nu putea fi urmăriti “nici editorul, nici tipograful, nici împărțitorul” (art. 24).

Un alt element de noutate al acestui proiect se referă la introducerea noțiunii de mandat reprezentativ. Cei aleși erau considerați reprezentanții națiunii, în ansamblul ei (art. 55): *“deputații în sânul adunării generale reprezintă întreaga țară, iar nu numai partea din Principatele Unite care i-a numit, sau colegiurile electorale respective”*.

Constituția Belgiei din 1831 era concepută într-un mod similar, iar Constituția din 1866 va prelua această noțiune.

Proiectul Comisiei Centrale prevedea că puterea legislativă se exercită de către domn, de adunarea generală și de Comisia Centrală, puterea executivă se

⁵ Ioan Stanomir, *Între pravilă și constituție. Proiecte constituționale și constituționalism în Principate, până la 1866*, în Radu Carp, Ioan Stanomir, *Inventarea Constituției. Proiecte intelectuale și dezvoltare instituțională în Principatele Române în secolul al XIX-lea*, CH Beck, București, 2009, pp. 92 - 93.

⁶ Flagrant delict.

exercită de domn împreună cu miniștrii, iar puterea judecătorească se exercită de curți și tribunale.

Nu se poate vorbi despre o consacrare a principiului separației puterilor în acest proiect de Constituție. Trebuie însă precizat că la jumătatea secolului XIX în doctrina constituțională se renunțase la teoria separației puterilor, în forma pură, clasică, în favoarea unei teorii a echilibrului în interiorul *“parliamentary government”*. Așa cum precizează foarte inspirat M.J.C. Vile, acest echilibru era bazat pe o separație funcțională a puterilor, iar teoria fuziunii puterilor în mâinile unei singure persoane sau instituții era respinsă. Cea mai bună descriere a acestui regim parlamentar în stare de dezvoltare incipientă poate fi regăsită în lucrarea lui Earl Grey, *Parliamentary Government*, publicată în 1858 - același an în care era redactată Convenția de la Paris. Acesta considera că guvernul este limitat în sensul că trebuie să respecte legea, dar și puterea legislativă este limitată, în sensul că răspunderea miniștrilor în fața Parlamentului nu înseamnă că Parlamentul poate interfera în activitatea executivului⁷.

În Europa în acea perioadă predomina răspunderea politică solidară a guvernului, în paralel cu consacrarea inviolabilității suveranului. Soluția responsabilității ministeriale din 1859 va fi preluată și în Constituția din 1866. Această responsabilitate era concepută în proiectul de Constituție al Comisiei Centrale (art. 41) în paralel nu doar cu garantarea inviolabilității suveranului, dar și cu necesitatea contrasemnării actelor sale de către miniștri, ca o condiție a declanșării răspunderii miniștrilor care au semnat: *“persoana domnului este neviolabilă. Miniștrii lui sunt însă răspunzători. Orice act al domnului trebuie să fie contrasemnat de miniștrii competenți”*.

Acest proiect institua, pentru prima dată în spațiul românesc, o putere executivă bicefală, marcă a regimului parlamentar, fiind prevăzut că *“domnul guvernează cu concursul miniștrilor numiți de dânsul”*.

Întrebarea fundamentală care se pune legat de acest proiect de Constituție este dacă a introdus regimul parlamentar în Principate sau un alt model de relații între puterile statului. Constantin Angelescu a demonstrat că, din cele 152 de articole ale proiectului, 76 proveneau din Constituția Belgiei, iar 33 din Convenția de la Paris⁸. Cu toate acestea, sunt autori care consideră că numărul mai mare de articole preluate din Constituția Belgiei nu a reprezentat “un impuls formal spre consacrarea regimului parlamentar”⁹. Există, totuși, un consens în literatura de specialitate referitor la faptul că marea majoritate a mecanismelor regimului parlamentar se regăsesc în acest proiect: iresponsabilitatea și inviolabilitatea domnitorului, responsabilitatea miniștrilor în baza contrasemnăturii, dreptul dom-

⁷ M.J.C. Vile, *Constitutionalism and the separation of powers*, Liberty Fund, Indianapolis, 1998, 243 - 244.

⁸ Constantin C. C. Angelescu, *Proiectul de Constituție din 1859 al Comisiei Centrale de la Focșani*, în *Anuarul Institutului de Istorie “A.D. Xenopol”*, vol. XVII/1980, p. 371.

⁹ Manuel Guțan, *op. cit.*, p. 335.

nitorului de a dizolva Parlamentul. Prezența unui capitol consistent de drepturi fundamentale întărește ideea potrivit căreia s-a intenționat adoptarea în practică a unui regim parlamentar. Toate aceste mecanisme au fost preluate din Constituția Belgiei, dar au coexistat cu prevederi preluate din Convenția de la Paris din 1858 sau din Constituția Franței din 1852, care se situa la antipodul unui regim parlamentar. Contribuția Constituției Belgiei o considerăm a fi decisivă în conturarea proiectului de Constituție al Comisiei Centrale, chiar dacă sprijinul categoric în favoarea acestei afirmații din partea lui I. C. Filitti și al celor care au scris despre acest proiect în descendența sa merită a fi temperat. Adevărul este undeva la mijloc: acest proiect nici nu a introdus regimul parlamentar în expresia sa belgiană, nici nu l-a negat total, prin raportarea la Constituția Franței din 1852. Proiectul de Constituție al Comisiei Centrale reprezintă o etapă de tranziție în vederea adoptării integrale a mecanismelor specifice regimului parlamentar care va fi înfăptuită odată cu adoptarea Constituției din 1866.

Acest proiect nu va fi niciodată aplicat, nefiind pus în vigoare. Cu toate acestea, proiectul a marcat orientarea definitivă a regimului politic din Principate în direcția consacrării regimului parlamentar, prin ideile care au fost puse în circulație în acel moment istoric.

Al. I. Cuza a înțeles să se comporte în prima parte a domniei sale, până la adoptarea Statutului Dezvoltător în 1864, ca și când ar fi îndeplinit funcția de suveran într-un regim parlamentar, ca și când proiectul Comisiei Centrale ar fi fost în vigoare¹⁰. Mihail Kogălniceanu, Vasile Boerescu, I. C. Brătianu au procedat la fel, ignorând orice îndepărtare a Convenției de la Paris de la regulile de bază ale regimului parlamentar. Executivul bicefal și responsabilitatea miniștrilor în fața Parlamentului au fost două constante extrem de importante în arhitectura regimului politic aplicabil în Principate după Unirea din 1859. Responsabilitatea ministerială nu s-a produs “doar când a dorit Cuza”¹¹, ci s-a aplicat foarte des. Frecvența voturilor de blam la adresa guvernelor, având drept consecință demisia acestora, a întărit natura regimului parlamentar dar totodată, așa cum remarca Tudor Drăganu, “tot ea este și cauza care a făcut ca întregul mecanism să funcționeze defectuos”¹², deoarece Convenția de la Paris făcea posibilă doar răspunderea politică a miniștrilor, nu și dreptul domnitorului de a dizolva Parlamentul, fără de care existența unui regim parlamentar este pusă sub semnul îndoielii.

Pe plan constituțional, perioada care începe odată cu Convenția de la Paris și se încheie cu adoptarea Constituției din 1866 coincide în mare parte cu perioada domniei lui Al. I. Cuza. O perioadă în care regimul parlamentar a fost introdus parțial, a funcționat la început defectuos dar a sfârșit prin a fi recunoscut drept cea mai bună formă de organizare politică a Principatelor Române.

¹⁰ *Ibidem*, p. 341.

¹¹ *Ibidem*, p. 342.

¹² Tudor Drăganu, *Începuturile și dezvoltarea regimului parlamentar în România până în 1916*, Dacia, Cluj – Napoca, 1991, p. 151.

Ion Șișcanu*, Daniela Șișcanu**

ESTONIA ÎN CADRUL RELAȚIILOR URSS CU ȚĂRILE LIMITROFE¹

On February 24, 1918, Estonia is declared a democratic and independent republic. On February 2, 1920, the Treaty of Peace between RSFSR and the Republic of Estonia was signed in Tartu, where both parties officially recognized reciprocally. During 1920-1939, relations between Estonia and the Soviet Union were governed by the treaty system signed by the two countries. The non-aggression treaty between Estonia and the USSR, signed on May 4, 1932, stipulated that the contracting parties had to ensure the inviolability of the common border and to refrain from any reciprocal attack and from any kind of violence directed against territorial integrity and political independence of the other Contracting Party. Relations between the two countries changed dramatically after the Molotov-Ribbentrop Pact was signed on August 23, 1939. On September 28, 1939, the Estonian Republic was forced to sign an agreement to ensure the permanent presence of 25,000 Soviet soldiers on Estonian territory, and on June 17, 1940, following the Soviet ultimatum, the Red Army troops occupied Estonia.

Keywords: international relations, the Tartu peace treaty, the Soviet-Estonian non-aggression pact, the Orzel submarine, Estonia's neutrality, Estonia's occupation.

Războiul mondial și Revoluția rusă au creat condiții favorabile pentru popoarele baltice, consolidând dispoziția firească a acestora spre autonomie și independență. În Estonia principală forță care lupta pentru autonomie și, ulterior, pentru independență a fost Frontul Național. La 8 aprilie 1917, diverse asociații și

* **Ion Șișcanu**, doctor habilitat în istorie, profesor universitar, șeful Secției Istorie Contemporană, Institutul de Istorie.

** **Daniela Șișcanu**, doctor în istorie, Institutul de Istorie Militară, București. Unele aspecte ale acestui subiect au fost elucidate de Daniela Șișcanu în „Revista de Istorie Militară”, București, 2015, nr. 5-6.

¹ După încheierea Primului Război Mondial termenul era folosit pentru indicarea statelor formate, în principal, pe teritoriile din partea europeană a fostul Imperiul Rus, în 1918. Conform Enciclopediei Sovietice, acestea erau: Estonia, Letonia, Lituania, Finlanda și, parțial, Polonia și România. Vezi: Б. Волин, *Лимитрофы*, in *Малая Советская энциклопедия*. Москва, 1929, том, 4, с. 641.

militarii estonieni au organizat la Petrograd o demonstrație numeroasă în susținerea autodeterminării Estoniei. Demonstrația și-a atins scopul și la 12 aprilie guvernul Provizoriu al Rusiei a semnat legea „Cu privire la autonomia Estoniei”². A fost format *Sovietul Național Provizoriu* care, la 15 aprilie, s-a proclamat instituție supremă a puterii în Estonia și a desfășurat activitatea pentru obținerea independenței. În condițiile războiului, când trupele sovietice se retrăgeau, iar cele germane înaintau pe teritoriul Estoniei, Comitetul Național Provizoriu a ales *Comitetul Salvării* care, având sarcina asigurării securității în ținut, a elaborat textul *Manifestului de Independență*, iar la 24 februarie 1918, a declarat Estonia republică democratică și independentă³.

Până la sfârșitul lunii februarie 1918, în contextul marelui război, aproape întregul teritoriu al Estoniei a fost ocupat de trupele germane. La 11 noiembrie 1918, între Imperiul German și puterile Antantei, aflate în război, a fost semnat armistițiul de la Compiègne, care a însemnat sfârșitul Primului Război Mondial. În conformitate cu condițiile armistițiului, Germania a fost obligată să retragă trupele din toate teritoriile ocupate. În legătură cu începutul retragerii trupelor germane, conducerea sovietică a decis să disloce trupe ale Armatei Roșii în locul germanilor plecați și să stabilească controlul asupra teritoriilor pierdute în urma semnării păcii de la Brest. Până la începutul lunii ianuarie 1919, unități ale Armatei Roșii au ocupat o mare parte din teritoriul Estoniei și s-au oprit la 35 de kilometri de Revel. Însă la 6 ianuarie 1919, trupele estoniene au început o ofensivă reușită, al cărei rezultat a fost izgonirea, până în februarie 1919, a unităților sovietice de pe teritoriul Estoniei.

La 20 iunie 1919, la reuniunea delegației estoniene de la Paris, a predominat opinia că, pentru a-și consolida independența, Estonia trebuie să meargă pe altă cale, și anume să încheie pacea cu Rusia Sovietică. La 2 februarie 1920, la Tartu a fost încheiat Tratatul de pace între RSFSR și Republica Estonă, prin care ambele părți s-au recunoscut oficial (primul tratat internațional al ambelor state).

În perioada 1920-1939, relațiile dintre Estonia și Uniunea Sovietică erau reglementate de sistemul de tratate semnate de cele două țări. Punctul de referință a fost Tratatul de Pace de la Tartu, încheiat la 2 februarie 1920. Conform articolului 2 al Tratatului de Pace, Rusia Sovietică, „pornind de la dreptul națiunilor la autodeterminare până la separarea de statul în componența căruia se află”, recunoștea „necondiționat neatârarea și independența Statului Estonia” și renunța „în mod voluntar și pentru totdeauna la orice drepturi suverane care aparținuseră Rusiei în ceea ce privește poporul și teritoriul estonian”⁴. Toate tra-

² *Эстония „Вехи истории”*, Посольство Эстонии в Тбилиси, <http://tbilisi.vm.ee/rus/estonija/istorija/aid-623>

³ *Эстония „Вехи истории”*, Посольство Эстонии в Тбилиси, <http://tbilisi.vm.ee/rus/estonija/istorija/aid-623>

⁴ *Мирный Договор между Россией и Эстонией, 2 февраля 1920 года*, Тарту, http://www.skylaser.ee/buh_help/obzory/Tartu%20rahuleping%20Eesti%20ja%20Venemaa.htm

tatele ulterioare, încheiate între Republica Estonia și Uniunea Sovietică, aveau la bază Tratatul de Pace de la Tartu, drept instrument fundamental, generator de relații și obligații pentru cele două state. Printre acestea se regăsesc: Convenția cu privire la soluționarea pașnică a conflictelor de frontieră, încheiată între Republica Estonia și URSS la 8 august 1927; Protocolul de aderare la pactul Briand-Kellog privind interzicerea războiului ca instrument al politicii internaționale și soluționarea pașnică a tuturor problemelor controversate, semnat la 9 februarie 1929; Tratatul de neagresiune dintre Estonia și URSS, semnat la 4 mai 1932, care stabilea că părțile contractante trebuiau să asigure inviolabilitatea frontierei comune și se obligau să se abțină de la orice atac reciproc și de la orice fel de violență, îndreptată împotriva integrității teritoriale și independenței politice a celeilalte părți contractante; Convenția de conciliere, semnată în 16 iunie 1932, care stabilea procedura formării comisiei de conciliere pentru soluționarea problemelor conflictuale disputate între cele două țări; Convenția privind definirea agresiunii, semnată de Estonia și URSS la 3 iulie 1933, la Londra, care interzicea orice atac, indiferent de natura cauzelor, fie acestea politice, militare, economice sau altele; Protocolul cu privire la prelungirea termenului de valabilitate a Tratatului de neagresiune până la data de 31 decembrie 1945, semnat de cele două state la 4 aprilie 1934. În plus, relațiile dintre cele două țări erau determinate și de recunoașterea și acceptarea Statutului Ligii Națiunilor, și de calitatea de membru al aceste organizații. Estonia devenise stat-membru al Ligii Națiunilor în 1921, iar Uniunea Sovietică a fost membră a organizației din 1934 până în 14 decembrie 1939, când a fost exclusă⁵.

Relațiile dintre cele două state s-au schimbat dramatic după semnarea, la 23 august 1939, a Pactului de neagresiune de către Uniunea Sovietică și Germania. Protocolul adițional secret al Pactului împărțea ilegal teritoriul Europei de Est în sfere de interese ale celor două state, incluzând Estonia în sfera de interese a Uniunii Sovietice. „În cazul unei transformări teritoriale și politice a teritoriilor aparținând Statelor Baltice (Finlanda, Estonia, Letonia și Lituania) frontiera nordică a Lituaniei va reprezenta frontiera sferelor de interese atât ale Germaniei cât și ale URSS. În legătură cu aceasta, interesul Lituaniei față de teritoriul Vilno este recunoscut de ambele părți”⁶.

După 23 august 1939, amenințarea agresiunii sovietice, care plana asupra statelor baltice, a revenit dintr-o dată în prim plan. Însărcinatul cu afaceri al URSS în Estonia, Kuzma Nikitin, îi comunica lui Veaceslav Molotov, despre starea de spirit în societatea estoniană: „Estonienii răspândesc zvonul că URSS și Germania ar avea, în afară de pactului publicat, înțelegeri secrete prin care se pre-

⁵ Пее́тер Ва́рес. *На чаше весов: Эстония и Советский Союз, 1940 год и его последствия*, http://lib.ru/POLITOLOG/estonia.txt_with-big-pictures.html

⁶ СССР и Литва в годы второй мировой войны, Том 1, Литовская Республика (март 1939 - август 1940), Сборник документов, Vilnius, Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2006, p. 25.

gătesc să împartă Polonia și statele Baltice”⁷. Evenimentele ulterioare au arătat că guvernele leton, estonian și lituanian au fost puse în situația de a accepta pretențiile sovietice.

Evident, în cadrul expansiunii în regiunea baltică, Uniunea Sovietică a aplicat nu doar mijloacele diplomatice. Demonstrarea de către conducerea sovietică a forței de război în timpul negocierilor cu liderii statelor baltice a devenit un argument deloc neglijabil, mai ales din cauza predictibilității rezultatului unui eventual conflict armat. În cele din urmă, situația a influențat guvernele țărilor baltice să accepte condițiile părții sovietice.

Estonia a fost prima dintre republicile baltice asupra căreia au fost îndreptate toate mijloacele de presiune diplomatică, militară și propagandistică. La 17 septembrie 1939, trupele sovietice au intrat în Polonia, pentru a pune în practică prevederile pactului Molotov-Ribbentrop privind împărțirea acestei țări.

Un incident neașteptat a oferit Moscovei prilejul să pună în aplicare prevederile protocolului secret privind statele baltice. La 14 septembrie 1939, submarinul polonez „Orzel” (Vulturul) a intrat în portul Tallinn, invocând probleme tehnice ce impuneau necesitatea intrării într-un port neutru, pentru reparații. Nava poloneză a fost lăsată să intre în port cu condiția că va rămâne acolo până la noi decizii din partea autorităților estoniene, în conformitate cu prevederile Convenției de la Haga, din 1907. Deși la bordul submarinului polonez a fost instalată o pază armată estoniană, echipajul submarinului, anticipând că autoritățile estoniene vor interna nava, a decis să evadeze. Pe timp de noapte, în urma unui atac neașteptat, garda estoniană a fost dezarmată, iar submarinul, la adăpostul întunericii, a părăsit portul. Treizeci și șase de ore mai târziu, lângă insula suedeză Gotland, santinela estoniană a fost eliberată și trimisă înapoi cu o barcă⁸.

Imediat au fost puse în mișcare principalele mijloace sovietice de propagandă. La 19 septembrie, Agenția TASS relatează în gazeta „Pravda” că submarine poloneze, dar și ale altor state, se ascundeau în porturile statelor baltice conform unor înțelegeri secrete cu persoane din cercurile guvernamentale. Potrivit Agenției TASS, evadarea submarinului polonez din portul Tallinn a fost posibilă doar cu complicitatea autorităților estoniene⁹.

Totodată, Veaceslav Molotov, șeful guvernului sovietic și comisar al afacerilor externe, l-a convocat la Kremlin pe ambasadorul Estoniei la Moscova, August Rei, cerându-i explicații privind acest incident. În cadrul întrevederii, Molotov, pe un ton amenințător, a declarat că submarinul polonez a evadat, fie având complicitatea autorităților estoniene, fie cu sprijinul unor oficiali care „în mod tradițional îi simpatizau pe polonezi și Polonia”, și care au acționat pe cont propriu. În

⁷ Полпреды сообщают... Сборник документов об отношениях с Латвией, Литвой и Эстонией. Август 1939-Август 1940, Москва, 1990, p. 39.

⁸ Ibidem. Из газеты „Раевалехт” (Таллинн) от 21 сентября 1939 г. (пер. с эст.), Советская Россия предпринимает меры против подводных лодок.

⁹ Ibidem.

acest context, Molotov a declarat că marina sovietică trebuie să se documenteze în ceea ce privește evenimentele întâmplate în largul coastei Estoniei¹⁰. Nefiind informat și neavând instrucțiuni referitor la această chestiune, ambasadorul Rei s-a văzut în imposibilitatea de a decide în privința acuzațiilor înaintate autorităților estoniene privind încălcarea acordurilor în vigoare dintre Estonia și Uniunea Sovietică și a normelor internaționale. Astfel, Rei a solicitat reluarea discuțiilor asupra acestei probleme, imediat după obținerea instrucțiunilor din partea guvernului său¹¹.

În paralel, cu câteva zile înainte, la Moscova, plecase reprezentantul Ministerului Afacerilor Străine al Estoniei, directorul departamentului pentru comerț exterior, Meri, pentru a purta discuții privind acordul comercial între Uniunea Sovietică și Estonia pentru anul 1941. Era o procedură obișnuită deoarece, având în vedere că în URSS exista monopolul de stat asupra comerțului extern, negocierile privind acest tip de acorduri se organizau în fiecare an. În condițiile anului 1939, partea estoniană dorea să sporească semnificativ atât importurile din URSS, cât și exporturile către această țară¹². Având în vedere că schimburile comerciale ale ambelor state erau afectate de războiul care abia începuse, se părea că era în interesul comun să se ajungă la un acord favorabil pentru ambele părți.

La Comisariatul pentru Comerț Exterior, reprezentantul Ministerului Afacerilor Străine al Estoniei, însoțit de ambasadorul Rei, au fost primiți în audiență la comisarul pentru comerț exterior, Anastas Mikoian, care i-a asigurat pe estonieni că guvernul sovietic este sincer preocupat de creșterea schimburilor comerciale cu Estonia. De reținut că această deschidere a sovieticilor era etalată în condițiile în care Molotov deja se arăta extrem de nemulțumit în ceea ce privește incidentul cu submarinul polonez.

La 21 septembrie s-a ajuns la un acord privind schimburile comerciale. Astfel, exporturile din Estonia către Uniunea Sovietică și importurile din URSS urmau să crească semnificativ față de anul precedent. Printre produsele incluse în noile schimburi comerciale se regăseau cele care erau greu de importat sau de exportat în/din altă parte. Acordul părea foarte favorabil ambelor părți. Prin urmare, părțile au pregătit documentele necesare semnării și au stabilit data și ora la care acestea urmau să fie semnate.

Pentru a semna acordul, ministrul estonian al afacerilor externe, Karl Selter, a plecat, la 24 septembrie, la Moscova. Între timp, la granița cu Estonia și Letonia, Uniunea Sovietică a dislocat forțe armate importante. Conform planului operațiunii de ocupare a celor două state, la 29 septembrie 1939, flota militară sovietică din Marea Baltică urma să atace bazele navale ale Estoniei, să captureze flota militară estoniană, și să susțină trupele terestre ce trebuiau

¹⁰ http://lib.ru/POLITOLOG/estonia.txt_with-big-pictures.html,

¹¹ *Ibidem*.

¹² *Ibidem*. Из газеты „Раевалеht” (Таллинн) от 21 сентября 1939 г. (пер. с эст.), Советская Россия предпринимает меры против подводных лодок,

să înainteze pe uscat. În cazul implicării Letoniei, urma să fie capturată și flota militară a acesteia¹³.

În aceste împrejurări, la 27 septembrie au fost reluate negocierile privind acordul comercial, care, însă, au fost deturnate de Kremlin într-o altă direcție. Ministrul sovietic de externe, Molotov, a deschis un subiect ce a schimbat sensul întâlnirii celor două delegații. Demnitarul sovietic a declarat următoarele: „Situația actuală din Marea Baltică reprezintă o amenințare la adresa Uniunii Sovietice, așa cum a demonstrat clar evadarea submarinului polonez din portul Tallinn. Este nevoie să modificăm status quo-ul regiunii baltice astfel, încât flota sovietică din Marea Baltică să nu fie prinsă într-o poziție vulnerabilă la extremitatea îngustă a Golfului Finic. Uniunea Sovietică a devenit un stat puternic, cu o industrie foarte dezvoltată, are o forță militară puternică. Status quo-ul, stabilit cu 20 de ani în urmă, când Uniunea Sovietică era slăbită de războiul civil, nu mai poate fi acceptat drept unul normal și corespunzător situației actuale. Uniunea Sovietică nu mai poate tolera această poziție periculoasă și este ferm dispusă să o modifice”¹⁴.

Tot în acele zile, la Moscova se afla ministrul de externe al Germaniei, Joachim von Ribbentrop, pentru negocieri privind perfectarea împărțirii zonelor de interese. Anterior, la 28 septembrie a fost semnat „Tratatul germano-sovitic de frontieră și prietenie” și două protocoale adiționale secrete. Aceste documente consolidau împărțirea teritoriul Poloniei între Germania și Uniunea Sovietică, și decideau soarta statelor baltice. Primul protocol secret prevedea transmiterea Lituaniei (cu excepția zonei Klaipeda, ocupată anterior de germani) din „sfera de interese” germană în cea sovietică, în schimbul voievodatului Lublin și o parte a voievodatului Varșovia, care, conform protocolului secret din 23 august, fusese repartizat URSS¹⁵. Pe harta pe care a fost trasată nouă frontieră au semnat Stalin și Ribbentrop. Conform celui de-al doilea protocol secret, părțile s-au angajat să ia măsuri pentru suprimarea „agitației poloneze”¹⁶. De asemenea, a fost decisă și soarta statelor baltice.

Pentru realizarea transformărilor teritorial-politice în Estonia, în conformitate cu protocolul adițional secret, conducerea Uniunii Sovietice, având sprijinul Germaniei, a cerut guvernului Estoniei semnarea unui Pact de asistență mutuală, ce presupunea dislocarea forțelor armate sovietice pe teritoriu estonian. Conducerea sovietică a cerut în mod ultimativ semnarea Pactului, amenințând cu utilizarea forței militare. „Să nu vă fie frică, le spunea Molotov reprezentanților Estoniei, acordul de asistență mutuală nu reprezintă niciun pericol. Nu intenționăm să ne atingem nici de suveranitatea voastră, nici de regim. Nu intenționăm

¹³ Прибалтика: такой трудный год. От августа 1939-го до августа 1940-го. Из газеты „Московские новости” от 5 августа 1990 г., <http://lib.ru/POLITOLOG/estonia.txt>

¹⁴ http://lib.ru/POLITOLOG/estonia.txt_with-big-pictures.html

¹⁵ СССР и Литва в годы второй мировой войны, Том 1, Литовская Республика (март 1939 - август 1940). Сборник документов, Vilnius, Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2006, p. 212.

¹⁶ *Ibidem*, p. 213.

să impunem comunismul în Estonia. Nu dorim să provocăm prejudecii sistemului economic al Estoniei. Estonia își va păstra independența, guvernul său, parlamentul, politica sa externă și internă, armata, și orânduirea economică. Nu ne vom atinge de toate acestea”¹⁷. Pentru a pune presiune suplimentară, conducerea URSS a recurs la provocări militare, scufundând, la 27 septembrie 1939, în golful Narva, propria navă comercială „Metalist”. În pretențiile înaintate guvernului Estoniei, partea sovietică afirma că nava comercială a fost scufundată de un submarin, aflat în apele de pe coasta Estoniei¹⁸.

Republica Estonă, în condițiile amplificării presiunilor militare, a fost forțată să semneze, la 28 septembrie 1939, un acord prin care, deși se recunoștea, formal, independența Estoniei, se asigura prezența permanentă a 25 de mii de militari sovietici pe teritoriul estonian. Numărul trupelor sovietice depășea considerabil forțele armate ale Estoniei, limitându-i semnificativ suveranitatea și, de fapt, anulând neutralitatea proclamată de Estonia în prima zi de război. La întâlnirea din 28 septembrie, Stalin, adresându-se lui Selter, i-a spus: „Acordul a fost semnat. Pot să vă spun că guvernul Estoniei, încheind acordul cu Uniunea Sovietică, a procedat înțelept, în favoarea poporului estonian. Cu voi se putea întâmpla la fel ca și cu Polonia. Polonia a fost o mare putere. Unde este acum Polonia? Unde sunt acum Moscicki, Rydz-Smigły și Beck? Vă asigur sincer că ați acționat corect și în interesul propriului popor”¹⁹.

Tensiunile dintre Estonia și Uniunea Sovietică s-au amplificat în martie 1940, când partea sovietică a solicitat trimiterea în Estonia, pe lângă efectivul militar, a încă 10 mii de constructori și 5 mii de membri ai familiilor acestora. Pregătirea acordului prin care se reglementa situația juridică a bazelor militare a fost tergiversată până în mai 1940, însă Molotov a forțat negocierile, care s-au încheiat la 15 mai 1940, prin semnarea unui acord, total nefavorabil Estoniei. Conform acordului, Estonia a fost nevoită să cedeze teritorii noi, mult mai vaste, inclusiv insule, și aproape 100 de localități pentru bazele militare sovietice²⁰.

Etapa finală a ocupării Republicii Estonia, în spiritul protocolului adițional secret al pactului Molotov-Ribbentrop, a început la 10 iunie 1940, prin introducerea stării de operativitate în bazele militare sovietice, urmată de blocada militară aeriană și maritimă, declanșată la 14 iunie.

La 16 iunie 1940, Președintele Consiliului Comisarilor Poporului al URSS, Veaceslav Molotov, l-a convocat pe ambasadorul estonian la Moscova, August Rei, învinuind Estonia că: „împreună cu Letonia și Lituania, a încheiat o alian-

¹⁷ http://lib.ru/POLITOLOG/estonia.txt_with-big-pictures.html

¹⁸ *Переговоры И.Сталина и В. Молотова с делегацией Эстонии о заключении договора о взаимной помощи, 27 сентября 1939 г.*, <http://lib.ru/POLITOLOG/estonia.txt>

¹⁹ <http://lib.ru/POLITOLOG/estonia.txt>,

²⁰ *Ibidem*.

ță militară pentru a ataca Uniunea Sovietică”²¹. Potrivit șefului guvernului de la Kremlin, Uniunea Sovietică considera această alianță militară drept una îndreptată împotriva sa, fiind „profund periculoasă, amenințând securitatea frontierei de stat a URSS”²². Drept dovadă la aceste acuzații, Molotov a făcut referire la participarea Estoniei la conferințele statelor baltice din decembrie 1939 și martie 1940, extinderea secretă a cooperării dintre Statele-Majore ale armatelor țărilor baltice, și la „crearea, în februarie 1940, a unui organ de presă militară al Antantei Baltice, și anume „Revista Baltică”, editată la Tallinn, în limbile engleză, franceză și germană”²³.

În realitate însă, acuzațiile emise de guvernul sovietic erau lipsite de temei, din mai multe considerente. În primul rând, acordurile între Estonia, Letonia și Lituania au fost publice, înregistrate și publicate de Liga Națiunilor. Prin urmare, Uniunea Sovietică putea, oricând, face cunoștință cu conținutul acestora, în calitate de țară membră a Ligii Națiunilor până la 14 decembrie 1939. În ceea ce privește conferințele miniștrilor de externe ai celor trei state baltice, acestea au fost organizate în baza Tratatului de prietenie și cooperare, semnat la Geneva, la 12 septembrie 1934. În cadrul conferințelor erau abordate probleme comune, de natură politică și economică, cu care se confruntau cele trei state baltice. Totodată, e de subliniat că în cursul acestor conferințe, conducerea Estoniei nu a pus la cale vreun atac deschis sau secret împotriva Uniunii Sovietice, iar Tratatul de asistență mutuală cu URSS nu obliga guvernul Estoniei să rezilieze Tratatul privind apărarea reciprocă, încheiat la 1 noiembrie 1923 cu Letonia. Articolul IV al Tratatului sovieto-estonian stabilea că ambele părți semnatare se angajau să nu încheie alianțe sau să participe la coaliții militare îndreptate împotriva uneia dintre părțile semnatare. Or, tratatul încheiat cu Letonia avea un caracter strict defensiv. Referitor la „Revista Baltică”, aceasta reprezenta o publicație comună a celor trei state, ce reflecta probleme privind economia, literatura, muzica, arhitectura și istoria statelor baltice, fiind accesibilă publicului larg. Revista nu era, sub nicio formă, una secretă, fiind vândută în librării și la chioșcurile de ziare²⁴.

Totuși, în ciuda faptului că acuzațiile aduse părții estoniene puteau fi ușor demolate, acestea au servit drept bază pentru ultimatumul în care Molotov a cerut Estoniei formarea unui nou guvern, dispus să pună în aplicare prevederile Pactului de asistență mutuală, forțat de Moscova, asigurând astfel deplasarea nestingerită a trupelor sovietice în cele mai importante centre ale Estoniei.

În acest sens, Molotov i-a cerut lui Rei să transmită guvernului Estoniei, două mesaje importante: cerința ultimativă de a da un răspuns până la finalul

²¹ *Запись беседы наркома иностранных дел СССР В. Молотова с посланником Эстонии в СССР А. Реем, 16 июня 1940 г.*, <http://lib.ru/POLITOLOG/estonia.txt>

²² *Ibidem.*

²³ *Заявление Советского Правительства Правительству Эстонии, 16 июня 1940 г.*, <http://lib.ru/POLITOLOG/estonia.txt>,

²⁴ *Ibidem.*

zilei, adică timp de 8 ore și 40 de minute (inclusiv timpul necesar pentru a comunica Tallinnului cerințele Moscovei) și amenințarea deschisă de a utiliza trupele sovietice concentrate la granița cu Estonia, pentru a suprima orice rezistență, în cazul în care nu va primi răspunsul privind acceptarea ultimatumului în timpul stabilit²⁵. Amintim că sistemul acordurilor dintre Republica Estonia și Uniunea Sovietică conținea, elaborat în detaliu, mecanismul de soluționare pașnică a diferendelor. Este vorba, înainte de toate, de Convenția de conciliere, semnată la 16 iunie 1932, care stabilea procedura formării comisiei de conciliere pentru soluționarea problemelor conflictuale disputate între cele două state²⁶. Iar termenul ultimativ - de 8 ore și 40 de minute - confirma că Moscova nu admitea clarificarea acuzațiilor conținute în ultimatum, ci luase decizia, bazată pe politica de forță, privind ocuparea imediată a Estoniei.

În aceste condiții, având în vedere superioritatea forței militare a Uniunii Sovietice, nivelul de pregătire a trupelor sovietice, aflate pe teritoriul Estoniei, imposibilitatea efectuării mobilizării forțelor armate estoniene, guvernul de la Tallinn a decis, în seara zilei de 16 iunie, să-și dea demisia, exercitând atribuțiile până la formarea noului guvern²⁷. La scurt timp după miezul nopții, unități militare sovietice au trecut frontiera Republicii Estonia.

Odată cu acceptarea ultimatumului, guvernul Republicii Estonia s-a angajat să asigure libera deplasare a forțelor armate sovietice pe teritoriul estonian. Pentru a coordona detaliile tehnice, șeful Statului Major General al forțelor armate estoniene, generalul Yohan Laidoner, a fost chemat, la 17 iunie, ora 8.00, la stația de cale ferată Narva. Acolo, generalul de armată Kiril Merețkov a dictat comandamentului militar al Estoniei, iar prin el tuturor instituțiilor statului estonian, condițiile regimului de invazie militară²⁸.

Introducerea suplimentară a trupelor sovietice - 90 de mii de oameni - a acoperit întreg teritoriul Estoniei. Sub amenințarea celor mai dure pedepse, regimul militar a interzis orice fel de adunare, iar în termen de 24 de ore au fost confiscate armele de la populație²⁹.

La 18 iunie în ambasada Uniunii Sovietice la Tallinn a început formarea unui nou guvern, ignorând faptul că președintele Republicii Estonia, deja la 16 iunie, acceptând ultimatumul, demarase negocierile privind crearea guvernului. Între 18 și 20 iunie 1940, ambasada URSS a format componența noului guvern.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ Телеграммы полпреда СССР в Эстонии К. Н. Никитина в НКВД СССР от 16 июня 1940, <http://lib.ru/POLITOLOG/estonia.txt>,

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ Протокол встречи генерала армии К. Мерецкова и главнокомандующего войсками Эстонской Республики генерала Й. Лайдонера, 17 июня 1940 г., (Protocolul întâlnirii generalului de armată K. Merețkov cu comandantul forțelor armate ale Republicii Estonia, Y. Laidoner, 17 iunie 1940) <http://lib.ru/POLITOLOG/estonia.txt>,

²⁹ *Ibidem*.

La 19 iunie, la Tallinn a ajuns membrul Prezidiului Sovietului Suprem al Uniunii Sovietice, secretarul CC al PC(b)US, Andrei Jdanov. La 21 iunie, el a dictat președintelui Republicii Estonia, Konstantin Pats, componența noului guvern, activitatea ulterioară a căruia urma să fie dirijată de ambasada URSS³⁰.

Anexe documentare:

Doc. 1. 24 februarie 1918. Manifestul Independenței

Manifest către toate popoarele din Estonia

Timp de secole nu a dispărut dorința poporului estonian de independență. Din generație în generație a trăit în el speranța secretă că, în ciuda nopții de sclavie și opresiunii dominației violente a altor popoare, va veni, totuși, pentru Estonia, timpul luminat, când „toate razele se vor aprinde simultan din ambele părți” și „Kalevipoeg³¹ va reveni în casa părintească să asigure fericirea pentru urmași”.

Acum a venit timpul.

Lupta nemaiîntâlnită a popoarelor a distrus până la temelie fundamentele putrezite ale Rusiei țariste. Deasupra câmpiei sarmatice se extinde haos devastator, care amenință să îngroape sub el toate popoarele care trăiesc în limitele fostului Imperiu Rus. De la vest se apropie trupele germane războinice, care doresc să-și câștige partea de moștenire rusă și, mai presus de toate, să-și supună propriei puteri țările de pe litoralul baltic.

În această oră crucială Maapyaeв-ul Estoniei³² (landtagul), ca reprezentant legal al țării și al poporului, în temeiul dreptului națiunilor la autodeterminare, împreună cu partidele și organizațiile politice, care susțin poziția guvernării naționale, a decis unanim să recunoască necesitatea întreprinderii următoarelor măsuri pentru a determina soarta ulterioară a Estoniei:

Estonia, între granițele sale istorice și etnografice, începând de astăzi, se declară REPUBLICĂ DEMOCRATICĂ INDEPENDENTĂ.

În limitele Republicii Estone independente intră: *(sunt enumerate regiunile și insulele din Marea Baltică, populate în principal de estonieni)*. Precizarea definitivă a granițelor republicii în raioanele care se învecinează cu Letonia și Rusia va avea loc prin vot popular după încheierea războiului mondial.

În regiunile menționate mai sus, singura autoritate executivă supremă este puterea poporului în persoana Comitetului de salvare al Estoniei, creat de Maapyaeв-ul Estoniei.

Republica Estoniană dorește să mențină o politică de neutralitate totală cu toate statele și popoarele vecine și speră că răspunsul la neutralitatea sa va fi cu siguranță aceeași politică de neutralitate totală.

³⁰ Телеграмма уполномоченного правительства СССР в Эстонии А. А. Жданова в НКВД СССР от 19 июня 1940 г. (Telegrama ministrului plenipotențiar al guvernului URSS în Estonia, A. A. Jdanov de la 19 iunie 1940. <http://lib.ru/POLITOLOG/estonia.txt>).

³¹ Kalevipoeg (fiul lui Kaleva) — în mitologia estoniană reprezintă fiul voinicului Kaleva, dar și eposul eroic estonian despre el.

³² Maapyaeв – Consiliul Provizoriu al Estoniei (Landtag).

Armata estoniană va fi redusă la dimensiunile necesare doar pentru menținerea ordinii publice. Militarii estonieni, aflați în serviciul forțelor armate ale Rusiei, răspund la chemare și se demobilizează.

Până la convocarea Adunării Constituante a Estoniei, alegerile pentru care vor avea loc pe baza de vot direct, secret și proporțional, și vor determina modul final de guvernare, toată puterea constituantă și legislativă va aparține Maapyaev-ul Estoniei și Guvernului Provizoriu, format de el, care, în activitatea lor, trebuie să se conducă de următoarele principii:

1. Toți cetățenii Republicii Estonia, indiferent de religie, naționalitate și opinii politice, se află, în egală măsură, sub protecția legilor și instanțelor republicii.

2. Tuturor minorităților naționale care locuiesc pe teritoriul republicii – ruși, germani, suedezi, evrei și alții – li se asigură dreptul la autonomie culturală națională.

3. Toate drepturile civile, libertatea de exprimare, libertatea presei, religiei, de întrunire, de creare a asociațiilor și organizațiilor, de desfășurare a grevelor, precum și inviolabilitatea persoanei și a domiciliului trebuie asigurată cu strictețe pe întreg teritoriul republicii de legile, la elaborarea cărora guvernul trebuie să acționeze imediat.

4. În fața Guvernului provizoriu este pusă sarcina de a crea imediat organele judiciare pentru asigurarea securității cetățenilor. Toți deținuții politici trebuie eliberați imediat.

5. Tuturor organelor puterii urbane și județene, precum și ale autoadministrării de plasă, se propune să continue imediat activitatea întreruptă cu forța.

6. Este necesară restabilirea activității miliției populare, organizată pe principiile autoadministrării, în scopul protejării ordinii publice, precum și al organizării autoapărării civile în orașe și sate.

7. În fața Guvernului provizoriu este pusă sarcina elaborării imediate a proiectelor de lege pentru soluționarea, pe baze democratice largi, a problemelor privind pământul, muncitorimea, aprovizionarea cu alimente și finanțe.

E s t o n i a !

Te afli în pragul unui viitor promițător, în care poți să-ți definești liber și independent destinul și să-l controlezi! Începe construirea propriei case, în care va domni ordinea și dreptatea, pentru a fi un membru demn al familiei popoarelor culturale!

Fii și fiice ale patriei!

Stați umăr la umăr în lucrarea sfântă de făurire a patriei voastre! Transpirația și sângele vărsat de strămoșii noștri pe acest pământ ne cheamă la aceasta, generațiile noastre viitoare ne obligă să facem acest lucru!

Dumnezeu să te păzească și să te binecuvânteze în toate acțiunile tale, draga mea patrie!

Trăiască Republica Estoniană democratică și independentă!

Trăiască pacea între popoare!

Sfatul Bătrânilor al Maapyaev-ului Estoniei.

24 februarie 1918

*[https://www.president.ee/ru/republic-of-estonia/
declaration-of-independence/index.html](https://www.president.ee/ru/republic-of-estonia/declaration-of-independence/index.html)*

Doc. 2. 2 februarie 1920. Tartu. Extras din Tratatul de pace încheiat între RSFSR și Estonia

Rusia... și Estonia... au hotărât să demareze tratative pașnice și să încheie cât mai grabnic pacea

Articolul I. Starea de război dintre părțile semnatare se termină din ziua intrării în vigoare a acestui tratat de pace.

Articolul II. Având în vedere dreptul națiilor la autodeterminare până la separarea deplină de la statul din care sunt parte, proclamat de RSFSR, Rusia recunoaște necondiționat independența statului Estonia și renunță de bună voie și pentru totdeauna la orice drepturi suverane care aparținuseră Rusiei privind poporul și teritoriul estonian în cadrul regimului trecut sau în temeiul tratatelor internaționale care în acest context își pierd valabilitatea pentru viitor. Apartenența precedentă a Estoniei la Rusia nu implică nicio obligație pentru poporul și teritoriul estonian.

Articolul III. *(Conține descrierea graniței între Estonia și Rusia).*

Articolul IV. În termen de un an după ratificarea acestui tratat persoanele de altă etnie decât cea estoniană, care locuiesc pe teritoriul Estoniei și au împlinit 18 ani, au dreptul să opteze pentru cetățenia Rusiei... În același mod, persoanele de etnie estoniană care locuiesc pe teritoriul Rusiei, în același termen și aceleași condiții, pot opta pentru cetățenia estoniană....

Articolul V. În cazul recunoașterii internaționale a neutralității permanente a Estoniei, Rusia, la rândul său, se obligă să respecte această neutralitate și să participe la garantarea menținerii respectivei neutralități.

Articolul VII. Ambele părți semnatare se obligă:

1. Să interzică pe teritoriul său orice fel de trupe, în afară de trupe guvernamentale, sau trupe ale statelor prietene cu care una dintre părțile semnatare a semnat o convenție militară, dar care nu se află în stare de război cu cealaltă parte semnatară; să interzică, de asemenea, pe teritoriul său recrutarea și mobilizarea persoanelor în rândurile armatelor acestor state sau grupuri și organizații, urmărind scopul luptei armate cu cealaltă parte semnatară.

2. Să dezarmeze unitățile terestre și maritime care se află pe teritoriul său, dar care nu sunt subordonate guvernelor părților semnatare...

5. Să nu admită formarea și prezența pe teritoriul său a grupurilor și organizațiilor care pretind a fi guvernul întregului teritoriu al celeilalte părți semnatare sau al unei părți a acesteia...

Articolul VIII. Ambele părți renunță reciproc la despăgubirile de război și de la plata despăgubirilor de război... și la prejudiciile cauzate de acțiunile militare, inclusiv de toate genurile de rechiziții, efectuate în țara vrăjmașă.

Articolul IX. Prizonierii de război din ambele părți vor fi înapoiați în patria lor în cel mai scurt timp. (...)

Articolul XI. Rusia renunță la răscumpărarea sau transmiterea valorii bunurilor visteriei de stat a Rusiei, mobile sau imobile, ... și la orice drepturi ale visteriei Rusiei

asupra bunurilor mobile și imobile aparținând persoanelor private, dar care se află pe teritoriul Estoniei. (...)

La rândul său, Estonia nu va înainta niciun fel de pretenții față de Rusia, urmare a faptului că s-a aflat în componența fostului Imperiu Rus.

Articolul XII. Independent de acordurile stabilite în articolul XI:

1. Rusia dă Estoniei cincisprezece milioane de ruble-aur...

2. Estonia nu are nicio responsabilitate privind datoriile Rusiei referitoare la împrumuturile interne și externe..., și toate pretențiile de acest gen ale creditorilor Rusiei, înaintate Estoniei, trebuie redirectionate numai împotriva Rusiei...

Articolul XIII. Rusia declară că privilegiile oferite Estoniei și cetățenilor săi prin prezentul tratat, drepturile și avantajele în niciun caz și în niciun fel de condiții nu pot servi ca precedent la încheierea de către Rusia a tratatelor de pace cu alte state, apărute pe teritoriul fostului Imperiu Rus...

Articolul XX. Prezentul tratat de pace trebuie supus ratificării. Schimbul de instrumente de ratificare se va produce cât mai curând la Moscova. Tratatul de pace intră în vigoare din momentul ratificării.

[https://ru.wikisource.org/wiki/Тартуский_мирный_договор_с_Эстонией_\(1920\)#Статья_](https://ru.wikisource.org/wiki/Тартуский_мирный_договор_с_Эстонией_(1920)#Статья_)

Doc. 3.

4 mai 1932. Tratatul de neagresiune și rezolvarea pașnică a conflictelor între Uniunea Republicilor Sovietice Socialiste și Estonia

Comitetul Executiv Central al Uniunii Republicilor Sovietice Socialiste, pe de o parte, și șeful Republicii Estonia, pe de altă parte,

Convinși că definirea exactă a condițiilor care contribuie la consolidarea relațiilor de prietenie existente între ei corespunde intereselor ambelor înalte părți contractante, inspirați de dorința de a contribui, astfel, la menținerea păcii în lume, pornind de la faptul că tratatul de pace de la 2 februarie 1920, este, ca și până acum, fundamentul de neclintit al relațiilor și obligațiilor lor reciproce,

declarând că niciunul dintre tratatele adoptate de fiecare dintre înaltele părți contractante anterior angajamentelor internaționale nu împiedică dezvoltarea pașnică a relațiilor lor reciproce și nu este în contradicție cu prezentul tratat,

dorind să completeze și să precizeze, în interesul reciproc, tratatul privind renunțarea la război, semnat la Paris la 27 august 1928³³,

au decis să încheie prezentul tratat și au desemnat în acest scop împuterniciții săi, și anume... (*urmează numele de familie a împuterniciților*), care sunt autorizați, prezentând reciproc împuternicirile, găsite ca întocmite în mod corespunzător și în bună formă, au convenit la cele ce urmează:

³³ Este vorba de *Pactul Kellogg-Briand*, cunoscut și ca *Pactul de la Paris*, după orașul în care a fost semnată această înțelegere pe 27 august 1928, un tratat internațional care milita pentru renunțarea la război ca instrument al politicii naționale.

Articolul 1. Ambele părți contractante garantează reciproc inviolabilitatea granițelor existente între ele, astfel cum acestea sunt definite în Tratatul de Pace, semnat la 2 februarie 1920, și se obligă să se abțină de la orice act de agresiune una asupra alteia și de la orice acțiuni violente, îndreptate împotriva integrității și inviolabilității teritoriului sau împotriva independenței politice a celeilalte părți contractante, indiferent dacă au fost întreprinse astfel de agresiune sau de activități similare, separat sau în comun cu alte state, cu sau fără declarare de război.

Articolul 2. Fiecare dintre înaltele părți contractante se angajează să nu participe la acordurile politice, orientate în sensul de agresiune în mod clar împotriva celeilalte părți, precum și în coaliții cu același caracter, care au scopul de a expune partea cealaltă boicotului economic sau financiar.

Articolul 3. Obligațiile menționate în articolele precedente ale prezentului tratat nu pot în nici un caz încălca sau modifica drepturile și obligațiile internaționale care decurg pentru înaltele părți contractante din contractele încheiate sau din angajamentele asumate înainte de intrarea în vigoare a prezentului tratat, deoarece acestea nu includ în sine elemente de agresiune în sensul stabilit pentru aceasta de prezentul tratat.

Articolul 4. Luând în considerare obligațiile asumate în prezentul tratat, înaltele părți contractante se angajează să supună procedurii de conciliere toate problemele litigioase, indiferent de natura și de originea lor, care ar putea să apară între ele după intrarea în vigoare a prezentului tratat și nu ar putea fi soluționate, într-un „termen rezonabil”, în mod diplomatic obișnuit, în comisia mixtă de conciliere, componența, competențele și formarea căreia urmează a fi stabilite printr-o convenție specială, pe care ambele părți se obligă s-o încheie în cel mai scurt timp posibil și care va intra în vigoare simultan cu prezentul tratat.

Articolul 5. Prezentul contract este întocmit în două exemplare, în limbile rusă și estonă, ambele texte fiind egal autentice. El va fi ratificat într-un termen posibil cât mai scurt și instrumentele de ratificare vor fi schimbate între înaltele părți contractante în orașul Tallinn, în termen de patruzeci și cinci de zile de la data ratificării prezentului tratat de către Uniunea Republicilor Sovietice Socialiste și Estonia.

Articolul 6. Prezentul contract va intra în vigoare în momentul schimbului instrumentelor de ratificare și va rămâne în vigoare timp de trei ani din acest moment.

Fiecare dintre înaltele părți contractante va avea dreptul să renunțe la tratat, avertizând despre aceasta cu șase luni înainte de expirarea acestei perioade sau fără respectarea termenului de preaviz, în cazul în care cealaltă parte contractantă va comite un atac asupra unui stat terț.

În cazul în care Tratatul nu va fi denunțat de niciuna dintre înaltele părți contractante, termenul său de valabilitate se prelungește automat cu doi ani; de asemenea, tratatul va fi considerat prelungit de fiecare dată pe următorii doi ani, dacă nu este urmat de renunțarea la el a uneia dintre înaltele părți contractante, în modul prevăzut în prezentul articol.

Pentru legalizare, împuterniciții numiți mai sus au semnat prezentul tratat și au aplicat sigiliile lor.

Încheiat la Moscova, în două exemplare, la 4 mai 1932.

(Urmează semnăturile)

<http://www.ex-jure.ru/freelaw/news.php?newsid=1517>

Doc. 4. 1 septembrie 1939. Decretul Președintelui Republicii Estonia nr. 179

Declar că Republica Estonia păstrează neutralitatea strictă în războiul care a început între statele străine.

De la 1 septembrie 1939, în scopul respectării neutralității, în relațiile cu statele beligerante ne vom conduce de prevederile legii cu privire la neutralitate (Rt 1938, 99, 80)³⁴.

K. Piate, K. Äänpalu, K. Selter;
Președintele Republicii,
Primul-ministru,
Ministrul afacerilor străine.

Doc. 5. 28 septembrie 1939. Pactul de asistență mutuală încheiat între URSS și Republica Estonia

Prezidiul Sovietului Suprem al URSS, pe de o parte, și Președintele Republicii Estonia, pe de altă parte, în scopul dezvoltării relațiilor de prietenie, stabilite prin Tratatul de Pace din 2 februarie 1920, bazate pe recunoașterea independenței organizării de stat și neamestecului în afacerile interne ale celeilalte părți;

recunoscând că Tratatul de Pace din 2 februarie 1920 și acordul privind neagresiunea și soluționarea pașnică a conflictelor, de pe 4 mai 1920, constituie o bază solidă pentru obligațiile și relațiile lor reciproce;

convinși că stabilirea condițiilor precise pentru asigurarea securității reciproce trebuie să corespundă intereselor ambelor părți, au recunoscut necesară încheierea pactului de asistență mutuală și au desemnat în acest scop în calitate de împuterniciți:

Prezidiul Sovietului Suprem al URSS: Veaceslav Molotov, președintele Consiliului de Comisarilor Poporului și Comisar al Poporului pentru Afaceri Externe,

Președintele Republicii Estonia: Karl Selter, Ministrul Afacerilor Externe, care sunt împuterniciți au fost de acord cu privire la următoarele, după cum urmează:

Articolul 1. Ambele părți contractante se angajează să acorde reciproc orice asistență posibilă, inclusiv asistență militară în cazul unui atac direct sau amenințare de atac de către oricare dintre marile puteri europene împotriva frontierelor maritime ale părților contractante, în Marea Baltică sau asupra frontierelor lor terestre prin teritoriul Republicii Letonia, precum și asupra bazelor prevăzute la articolul.

Articolul 2. URSS se angajează să acorde asistența armatei estone cu arme și alte materiale militare în condiții avantajoase.

Articolul 3. Republica Estonia asigură Uniunii Sovietice dreptul de a avea pe insulele estoniene Saaremaa (Osel), Hiiumaa (Dago) și în orașul Paldiski (Port Baltic) baze ale marinei militare și mai multe aerodromuri pentru aeronave, în condiții de arendă, la

³⁴ În decembrie 1938, în Estonia a fost adoptată Legea cu privire la promovarea politicii de neamestec și neutralitate „ERAPOOLETUSE KORRALDAMISE SEADUS. RT 1938, 99, 860,” <http://www.hot.ee/seadustekogu/skiv-1-1.html>

un preț rezonabil. Locațiile exacte pentru baze și aerodromuri vor fi acordate și granițele lor stabilite de comun acord. În scopul protejării bazelor navale și aeroporturilor, Uniunea Sovietică are dreptul de a avea în zonele desemnate pentru baze și aerodromuri, pe cheltuiala proprie, un număr strict limitat de forțe terestre și aeriene sovietice, numărul maxim al cărora este determinat printr-un acord special.

Articolul 4. Ambele părți contractante se angajează să nu încheie nicio alianță și să participe la coaliții îndreptate împotriva uneia dintre părțile contractante.

Articolul 5. Punerea în aplicare a prezentului Acord nu trebuie să afecteze în nici un fel drepturile suverane ale părților contractante, în special, sistemul lor economic și orânduirea de stat.

Terenurile alocate pentru baze și aeroporturi (articolul 3) rămân teritorii ale Republicii Estonia.

Articolul 6. Prezentul acord va intra în vigoare în urma schimbului instrumentelor de ratificare. Schimbul acestor acte va fi efectuat în termen de șase zile de la data semnării prezentului în orașul Tallinn .

Perioada de valabilitate a acestui acord este de zece ani, iar în cazul în care una dintre părțile contractante nu va considera că este necesară denunțarea prezentului acord, cu un an înainte de expirarea termenului, acesta rămâne în mod automat în vigoare pentru următorii cinci ani.

Articolul 7. Acest pact, este întocmit în două exemplare originale, în limbile rusă și estonă, în orașul Moscova, la 28 septembrie 1939 .

(*Urmează semnăturile*) V. Molotov și K. Selter

Ziarul "Izvestia", 29 septembrie 1939

Doc. 6. 28 septembrie 1939. Protocolul secret la Pactul de asistență mutuală între URSS și Republica Estonia

I. S-a convenit că, în scopul prevenirii și reprimării încercărilor de a atrage Părțile contractante în războiul care are loc acum în Europa, URSS are dreptul, pe timpul acestui război, să aibă, pe teritoriile oferite pentru aerodromuri și baze (art. 3 al Pactului), diverse garnizoane cu un efectiv de până la douăzeci de cinci mii de oameni, în total, reprezentând forțele armate terestre și aeriene.

II. Temporar, până la construirea bazei în orașul Paldiski (art. 3 al Acordului), dar pe un termen de cel mult 2 ani de la data semnării prezentului Protocol, navele sovietice de război vor putea intra în portul Tallinn pentru alimentare cu și combustibil și provizii și pentru parcare. Modul de folosire a acestui drept va fi determinat de un acord separat.

III. Ajutorul, condiționat în articolul 1 al Acordului, va fi oferit la cererea celeilalte părți, însă, în baza înțelegerii comune, partea obligată să acorde ajutor, poate, în caz de război al celeilalte părți semnatare cu o terță parte, să rămână neutră.

IV. Pentru monitorizarea aplicării dispozițiilor prezentului Acord și soluționarea problemelor care or apăsă, se formează Comisia Mixtă, pe bază de paritate, care va elabora normele secretariatului propriului.

V. Acest Protocol secret constituie anexa la Acordul de asistență mutuală între URSS și Estonia, încheiat la 28 septembrie 1939.

(*Urmează semnăturile*) V. Molotov, K. Selter

Полпреды сообщают... Сборник документов об отношениях с Латвией, Литвой и Эстонией. Август 1939-Август 1940. Москва, 1990, с. 63-64.

Doc. 7. 16 iunie 1940. Din convorbirea comisarului Afacerilor Externe al URSS, V. M. Molotov cu ministrul Estoniei la Moscova, A. Rei

La ora 1.00, noaptea, tov. Molotov l-a convocat pe A. Rei, ministrul Estoniei la Moscova, și i-a comunicat despre următoarele acțiuni ale guvernului sovietic, privind trecerea graniței Estoniei de către trupele sovietice:

”1. La 17 iunie, ora 5.00, trupele sovietice vor începe trecerea graniței estoniene în punctele următoare (*sunt indicate șase puncte*).

2. Unele unități, care vor trece granița Estoniei, vor intra în orașele Tallinn, Iurev (Tartu), Valk, Pernov, insulele Vulf, Harghie, Vormc, Moon, peninsula Suron.

3. Celelalte puncte de încartiruire a unităților sovietice se stabilesc în urma coordonării între generalul de armată Merețkov, din partea sovietică, și generalul Leidoner, din partea estoniană. Întâlnirea generalului Merețkov cu reprezentantul comandamentului estonian, generalul Leidoner, va fi în orașul Narva, la 17 iunie, ora 9.00.

În scopul evitării confuziilor și conflictelor, conducerea estoniană va ordona imediat trupelor și populației să nu stânjenească înaintarea trupelor sovietice pe teritoriul Estoniei”.

Tov. Molotov a remis ambasadorului A. Rei memoriul privind aceste acțiuni. A. Rei s-a interesat cu cine va comunica Președintele Republicii Estonia privind formarea noului guvern. Tov. Molotov a răspuns că pentru tratative cu președintele, la Tallinn va fi delegat tov. Jdanov.

Полпреды сообщают... Сборник документов об отношениях с Латвией, Литвой и Эстонией. Август 1939-Август 1940. Москва, 1990, с. 389-390.

Doc. 8. 16 iunie 1940. Declarația Guvernului Sovietic către Guvernul Estoniei

În baza materialelor reale, aflate în posesia guvernului sovietic, dar și în baza schimbului de opinii din ultimul timp de la Moscova, între președintele Consiliului de Miniștri al URSS, V. M. Molotov, și președintele Consiliului de Miniștri al Lituaniei, dl. Merkis, guvernul sovietic constată că guvernul Estoniei nu numai că nu a lichidat alianța militară cu Letonia, formată încă până la semnarea pactului sovieto-estonian de asistență mutuală cu îndreptată împotriva URSS, ci a extins-o, atrăgând în această alianță și Lituania, și depunând eforturi pentru a atrage în alianță și Finlanda.

Până la semnarea pactului sovieto-estonian de asistență mutuală în toamna anului

1939, guvernul sovietic mai putea tolera această alianță, deși ea contravenea pactului sovieto-estonian de neagresiune, semnat anterior. Însă, după semnarea pactului sovieto-estonian de asistență mutuală, guvernul sovietic consideră că alianța militară între Estonia, Letonia și Lituania este îndreptată împotriva URSS, fiind nu numai neacceptabilă și intolerabilă, ci și foarte periculoasă, amenințând securitatea granițelor URSS.

Guvernul sovietic spera că după semnarea pactului sovieto-estonian de asistență mutuală, Estonia va ieși din alianța militară cu alte țări baltice și, în consecință, alianța va fi lichidată. În loc de aceasta, Estonia, împreună cu alte state baltice, s-a preocupat de revitalizarea și extinderea alianței amintite mai înainte, despre aceasta vorbind următoarele fapte: convocarea a două conferințe secrete ale celor trei țări baltice, în decembrie 1939, și în martie 1940, în scopul constituirii alianței militare extinse, cu Letonia și Lituania; consolidarea, relațiilor între statele majore ale Estoniei, Letoniei și Lituaniei, efectuată fără știrea URSS, instituirea, în februarie 1940, a organului de presă special al Antantei Militare Baltice - *Reviu Baltik* -, editată în limbile engleză, franceză și germană în orașul Tallinn etc.

Toate faptele acestea vorbesc despre aceea că guvernul estonian a încălcat brutal pactul sovieto-estonian de asistență mutuală care interzice ambelor părți "să semneze alianțe și să participe în coaliții îndreptate împotriva uneia dintre părțile semnare" (art. IV al Pactului).

Această încălcare brutală a pactului sovieto-estonian de asistență mutuală de către guvernul Estoniei are loc în timpul în care Uniunea Sovietică a promovat și continuă să promoveze o politică amiabilă și pro-estoniană, îndeplinind punctual toate prevederile pactului sovieto-estonian de asistență mutuală.

Guvernul URSS consideră absolut necesar și stringent:

1. Imediat să fie format în Estonia un guvern capabil și pregătit să asigure aplicarea corectă a pactului sovieto-estonian de asistență mutuală.

2. Imediat să fie asigurată trecerea pe teritoriul Estoniei a unităților militare sovietice pentru a fi încartiruite în centrele principale ale Estoniei, în număr suficient pentru a asigura posibilitatea realizării pactului sovieto-estonian de asistență mutuală și să prevină eventuale provocări împotriva garnizoanelor sovietice în Estonia.

Guvernul sovietic consideră îndeplinirea acestor cerințe drept condiție elementară, fără care este imposibilă realizarea corectă și conștiincioasă a pactului sovieto-estonian de asistență mutuală.

Guvernul sovietic așteaptă răspunsul guvernului estonian până la ora 12.00, noaptea, 16 iunie. Lipsa răspunsului guvernului estonian în acest termen va fi apreciată ca refuz al îndeplinirii cerințelor URSS, indicate mai sus".

Полпреды сообщают... Сборник документов об отношениях с Латвией, Литвой и Эстонией. Август 1939-Август 1940. Москва, 1990, с. 389-390.

Doc. 9. 6 august 1940. Legea cu privire la primirea Republicii Sovietice Socialiste Estone în Uniunea Republicilor Sovietice Socialiste

Ascultând cererea Comisiei Dumei de Stat a Estoniei, Sovietul Suprem al Uniunii Republicilor Sovietice Socialiste hotărăște:

1. A satisface rugămintea Dumei de Stat a Estoniei și a primi Republica Sovietică Socialistă Estonă în Uniunea Republicilor Sovietice Socialiste în calitate de Republică Sovietică Socialistă\unională cu drepturi depline.

2. A organiza, în conformitate cu articolele 34 și 35 ale Constituției (legea fundamentală) a URSS, alegerile deputaților în Sovietul Suprem al URSS din partea Republicii Sovietice Socialiste Estone.

3. A porunci Prezidiului Sovietului Suprem al Uniunii Republicilor Sovietice Socialiste să numească ziua alegerilor.

Președintele Prezidiului Sovietului Suprem al URSS (*semnătura*) M. Kalinin

Secretarul Prezidiului Sovietului Suprem al URSS (*semnătura*) A. Gorkin

Ведомости Верховного Совета СССР, 1940 г., № 28

Doc. 10. 7 august 1940. Telegrama comisarului afacerilor străine al URSS, V. M. Molotov, tuturor reprezentanților diplomatici și consulilor URSS

Se aduce la cunoștința Dumneavoastră conținutul indicațiilor date reprezentanților diplomatici ai URSS în Estonia, Letonia și Lituania:

”Recomandați, prin intermediul MAE, guvernului Estoniei (Letoniei, Lituaniei) să dea următoarele dispoziții misiunilor diplomatice și consulatelor Estoniei (Letoniei, Lituaniei), aflate peste hotare:

1. În conformitate cu hotărârea Sesiunii a VII-a a Sovietului Suprem al URSS din 3, 5 și 6 august 1940 cu privire la primirea Republicilor Sovietice Socialiste Lituanene, Letone și Estoniene în componența Uniunii Sovietice, din această dată încetează activitatea misiunilor (consulatelor) Estoniei, Letoniei și Lituaniei în țara respectivă.

2. Guvernul estonian (leton, lituanian) obligă toate misiunile (consulatele) Estoniei (Letoniei, Lituaniei) peste hotare:

a) Să transmită imediat reprezentanței diplomatice (consulatului) URSS din țara respectivă arhivele și tot misiunii (consulatului).

b) Să anunțe oficial ministerul afacerilor externe din țara în care se află despre încetarea activității sale. Consulatul este obligat să anunț oficial și instituțiile puterii locale.

c) După încheierea transmiterii arhivelor și patrimoniului reprezentanței diplomatice (consulatului) sovietice, tot personalul misiunii (consulatului) este obligat să se întoarcă imediat în patrie”.

În conformitate cu aceasta sunteți obligați:

1. Să primiți imediat de la trimisul (sau consulul) Estoniei, Letoniei, Lituaniei arhivele și toată patrimoniul misiunii (consulatului).

2. Primirea arhivelor și a patrimoniului misiunii (consulatului) respective a Estoniei (Letoniei, Lituaniei) se va desfășura conform actelor cu indicații concrete pentru

fiecare fel de patrimoniu, arătând starea în care acesta este recepționat, și se arată valoarea patrimoniului (în cazurile în care este vorba de clădiri utilaj etc.).

3. În cazul refuzului din partea ministrului sau consulului Estoniei, Letoniei, Lituaniei să transmită arhivele și toată averea reprezentanței (sau consulatului) URSS, Dumneavoastră trebuie să telegrafiați imediat la Comisariatul Poporului al Afacerilor Străine.

Полпреды сообщают... Сборник документов об отношениях с Латвией, Литвой и Эстонией. Август 1939-Август 1940. Москва, 1990, с. 501.

Doc. 11. 7 septembrie 1940. Decretul Prezidiului Sovietului Suprem al URSS „Cu privire la modalitatea obținerii cetățeniei URSS de către cetățenii Republicilor Sovietice Socialiste Lituaniene, Letone și Estoniene”

1. În conformitate cu articolul 1 al Legii ”Cu privire la cetățenia Uniunii Republicilor Sovietice Socialiste” din 19 august 1938 se stabilește că cetățenii Republicilor Sovietice Socialiste Lituaniene, Letone și Estoniene sunt cetățeni ai URSS din ziua primirii acestor republici în componența URSS.

2. Cetățenii Republicilor Sovietice Socialiste Lituaniene, Letone și Estoniene, aflați, în momentul emiterii acestui Decret, în afara granițelor URSS și care nu au fost lipsiți de cetățenie de guvernele sovietice ale republicilor numite, sunt obligați să se înregistreze, nu mai târziu de 1 noiembrie 1940, ca cetățeni sovietici la reprezentanțele diplomatice sau consulatele URSS, prezentându-se personal sau trimițând prin poștă o cerere specială și atașând pașaportul național.

Persoanele indicate, care nu se vor înregistra ca cetățeni străini ca cetățeni sovietici la reprezentanțele diplomatice sau consulatele URSS până la 1 noiembrie 1940, vor fi primi cetățenia URSS în condiții generale în conformitate cu articolul 3 al Legii ”Cu privire la cetățenia Uniunii Republicilor Sovietice Socialiste”.

3. Persoanele fără cetățenie, aparținând minorităților naționale, care, în condițiile regimurilor politice care au existat în Letonia, Lituania și Estonia până la instalarea acolo a puterii sovietice, nu au putut obține cetățenia lituaniană, letonă și estoniană, dobândesc cetățenia URSS în condițiile stabilite de articolele 1 și 2 ale acestui Decret. Restul persoanelor fără cetățenie, locuind permanent pe teritoriul Republicilor Sovietice Socialiste Lituaniene, Letone și Estoniene, pot obține cetățenia URSS în condiții generale, în conformitate cu articolul 3 al Legii ”Cu privire la cetățenia Uniunii Republicilor Sovietice Socialiste”.

4. Persoanele lipsite de cetățenia sovietică în baza decretului Comitetului Executiv Central din Rusia și Consiliului Comisarilor Poporului al RSFSR din 15 decembrie 1921 și care în momentul de față se află pe teritoriul Republicilor Sovietice Socialiste Lituaniene, Letone și Estoniene, sunt egalate ... cu persoanele fără cetățenie, menționate în partea a doua a articolului 3 al acestui Decret.

Președintele Prezidiului Sovietului Suprem al URSS (*semnătura*) M. Kalinin

Secretarul Prezidiului Sovietului Suprem al URSS (*semnătura*) A. Gorkin

7 septembrie 1940

<http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=ESU;n=16854;dst=0>

Liudmila Chiciuc*

REFLECTAREA ACTIVITĂȚII INSTITUTULUI SOCIAL ROMÂN DIN BASARABIA (1934-1940) ÎN PAGINILE EDIȚIEI PERIODICE A INSTITUȚIEI

The study refers to the periodical of the Romanian Social Institute from Bessarabia (1934-1940), which was named after the Bulletin of the Romanian Social Institute from Bessarabia. The main goal of the periodical was to popularize the results of the monographic research activity of the rural social reality organized and carried out by the Romanian Social Institute from Bessarabia. During its operation period, the Bessarabia sociological institution had in total two volumes of the Bulletin. The first volume appeared in 1937 and included some of the results of the scientific researches carried out in the villages of Iurcenii (1935) and Nișcani (1936) from Lăpușna District. The second volume was printed in 1939 and included the results of sociological research conducted in the village of Copanca (1937) from Tighina District. In 1940, the third volume of the periodical Bulletin would appear, which included some of the results of the researches realized by the Regional Institute in Popești de Sus village (1938) from Soroca District, but, because of financial difficulties and subsequently, of the Bessarabia annexation by the USSR, it has failed to be edited.

Due to the publication of the two volumes of the Bulletin, those interested readers from Bessarabia and Romania had the opportunity to learn about the first experience of scientific research in the social field that were undertaken in Bessarabia, as well as about the most important activities carried out by the Regional Sociological Institute for the cultural and scientific development of our region.

Keywords: Romanian Social Institute from Bessarabia, monographic researches, periodical, Bulletin of the Romanian Social Institute from Bessarabia.

Institutul Social Român din Basarabia, prima instituție de cercetări științifice în domeniul social, din ținutul nostru, a funcționat în perioada anilor 1934-1940, având statutul de secție regională a prestigiosului Institut Social Român de la București (1921-1948), fondat de marele sociolog, filozof și estetician român Dimitrie Gusti (1880-1955). Activitatea instituției sociologice regionale s-a

* **Liudmila Chiciuc**, lector universitar, Universitatea de Stat „Bogdan Petriceicu Hasdeu” din Cahul.

remarcat prin desfășurarea celor dintâi cercetări monografice asupra realităților sociale rurale, în cuprinsul provinciei. Ca urmare a campaniilor de cercetări pe teren, Institutul Social Român din Basarabia a investigat monografic 6 (șase) sate din diferite regiuni ale Basarabiei: Iurceni și Nișcani din jud. Lăpușna (1935 și respectiv 1936), Copanca din jud. Tighina (1937), Popeștii de Sus din jud. Soroca (1938), Dâșcova și Vâprova din jud. Orhei (1939).

Potrivit conceptului gustian și directivelor Institutului sociologic central, cercetarea monografică a localităților respective trebuia să se încheie cu întocmirea monografiei localității. Rezultatele campaniilor de cercetare monografică pe teren urmau să fie sintetizate și prezentate în studii științifice complexe și atotcuprinzătoare, care să aducă în vizorul publicului larg, dar și al oamenilor politici, și al funcționarilor de stat, diferitele aspecte ale vieții sociale, economice și spirituale din satele cercetate, inclusiv aspectele problematice ale realității comunitare. Monografiile satelor românești, întocmite de Institut, aveau menirea să ajute la cunoașterea țării și neamului, din perspectiva îmbunătățirii vieții sociale rurale și a edificării culturale a localităților sătești.

Prin activitatea desfășurată, Institutul Social Român din Basarabia a urmărit să realizeze aceste obiective fundamentale, în cuprinsul provinciei istorice a Moldovei de Est, însă, perioada limitată de timp, în care a funcționat, și mijloacele financiare insuficiente, de care a dispus instituția, nu i-au permis să le atingă în totalitate. Spre deosebire de cea dintâi regională a instituției bucureștene, Institutul Social Banat-Crișana, Institutul regional basarabean (a doua secție regională), nu a reușit să publice monografiile integrale ale satelor cercetate. De fapt, filiala chișinăuiană „nu a dat la iveală o anchetă monografică de sinestătătoare”¹. În schimb, a reușit să editeze o publicație periodică, după modelul Buletinelor secțiilor Institutului central, care s-a intitulat *Buletinul Institutului Social Român din Basarabia* și care a popularizat, în paginile sale, rezultatele campaniilor de cercetare ale Institutului regional și a informat publicul cititor despre cele mai însemnate activități și implicări ale instituției în viața publică. Revista a trezit un viu interes în mediul intelectual și în publicistica românească a timpului, învrednicindu-se de largi comentarii în diferite publicații periodice.

Publicația și-a propus să devină o ediție periodică, anuală, realizată practic în forma unor numere (tomuri), care să cuprindă studii și materiale științifice, referitoare la diferitele aspecte ale vieții sociale și economice din localitățile basarabene supuse cercetării, după metoda sociologică monografică. Revista și-a propus să întrețină și o rubrică permanentă, intitulată *Cronica*, pentru a oferi spațiu suficient informațiilor și diverselor însemnări despre activitatea generală a filialei regionale și a secțiilor sale.

¹ Mitu Georgescu, *Institutele Sociale Regionale*, în *Sociologie Românească*, anul III, iulie-septembrie 1938, nr.7-9, p. 391.

Motivele arătate mai sus, cu precădere timpul restrâns al funcționării regi-onale și insuficiența dotării financiare, au determinat încălcarea periodicității apariției publicației. În total, au apărut doar două numere ale *Buletinului* (tomul I, în anul 1937, și tomul II, în 1939), cel de-al treilea număr (tomul III, preconizat să apară în anul 1940) a fost pregătit doar în variantă manuscris.

Intenția de a edita *Buletinul* instituției sociologice regionale a fost exprimată după primul an de activitate a Institutului, în lunile martie-aprilie 1936, când s-a anunțat că textele comunicărilor elaborate de către membrii echipei monografice a filialei, care totalizau rezultatele cercetărilor efectuate pe teren și care erau expuse public în cadrul conferințelor organizate de Institut, „vor fi tipărite într-un buletin”². Însă, primul număr al revistei a apărut abia în al treilea an de activitate a Institutului și peste mai bine de un an de la anunțarea intenției acestuia, în acest sens. Principalul impediment la editarea *Buletinului* a fost lipsa mijloace-lor financiare necesare, care au fost găsite destul de anevoios, după mai multe adresări înaintate către diverse instituții publice și de stat. În urma demersurilor făcute, ajutorul acordat de către asociații și instituții, precum Fundația Culturală Regală „Principele Carol”, primăria Municipiului Chișinău, Prefectura Județului Lăpușna și Consiliul Eparhial din Chișinău, a acoperit costurile financiare stabi-lite pentru tomul I al revistei și, către sfârșitul verii anului 1937, primul număr al *Buletinului*, a fost editat la tipografia „Tiparul Moldovenesc” din Chișinău³.

Publicarea (editarea, apariția) primului număr al revistei s-a datorat, în mare parte, muncii Comitetului de redacție al *Buletinului*, care a fost ales în cadrul unei ședințe a Secției sociologice a Institutului și se compunea din Teodosie Al. Știrbu, Aurel Sava, Nicolae Moroșan și Petre Ștefănuță⁴. Comitetul a aprobat hotărârea definitivă despre tipărirea primului tom, a „întocmit cuprinsul *Buletinului*”⁵, s-a ocupat de redactarea textelor expediate spre publicare, precum și de îndeplinirea formalităților necesare pentru apariția publicației.

Tomul (numărul) I al *Buletinului*, cu un volum de 416 pagini (de fapt, 420 de pagini, cu cele 4 pagini introductive (V-VIII), autor - președintele instituției, Pan Halippa), a cuprins 17 texte ale studiilor științifice, 56 de figuri, 14 planșe și 3 spi-țe genealogice. În acest cadru cantitativ, *Buletinul* a înfățișat o parte semnificativă din rezultatele cercetărilor monografice, întreprinse de Institutul basarabeian, în vara anului 1935 și vara anului 1936, și a popularizat în mediul intelectual prima experiență obținută de regională în cunoașterea științifică a realităților sociale din satele Basarabiei. Cadrul valoric al acestui număr al *Buletinului* rezidă în con-

² Pantelimon Halippa, *Institutul Social Basarabia. Activitatea de la 18 noiembrie 1934 până la 22 martie 1936*, în *Sociologie Românească*, anul I, aprilie 1936, nr.4, p. 23.

³ Pantelimon Halippa, *Institutul Social Român din Basarabia (după 3 ani de activitate)*, în *Buletinul Institutului Social Român din Basarabia*, tomul I, Chișinău, „Tiparul Moldovenesc”, 1937, p. VI.

⁴ Direcția Județeană Iași a Arhivelor Naționale (în continuare - DJIAN). Fond „Paul Mihail”, dosar 925.

⁵ *Ibidem*, dosar 925.

ținutul studiilor inserate, prin care au fost dezvăluite „diferite aspecte ale vieții sociale și economice din două localități așezate în fosta regiune a Codrul-Bâcului, satele Nișcani și Iurceni din județul Lăpușna”⁶ și în informațiile prețioase prin care au fost reliefate cele mai însemnate activități ale Institutului, de la înființarea sa (în 1934) până la apariția *Buletinului* (în anul 1937).

Din cele 17 studii științifice publicate în tomul I al *Buletinului*, cea mai mare parte, 12 din ele, vizează viața socială a satului Nișcani, referindu-se la problemele cercetate pe teren, precum: Geologia satului privită în cadrul cosmologic monografic (N. N. Moroșan); Solul moșiei (L. M. Guștiuc); Natura și omul (P. I. Guja); Plantele ornamentale, plantele medicinale și medicina populară (A. A. Arvat); Istoria satului după documente și tradiții, personalități religioase și culturale (P. Mihailovici); Nișcanii în lumina datelor statistice (S. Bogos); Vopsitul cu buruieni (M. A. Ienișteș); Bibliotecile țărănești (P. Ștefănuță); Ornamentarea interioarelor, Răstignirile sau Troițele (I. Antonovici); Problema calendarului îndreptat (S. Roșca).

Alte trei studii privesc exclusiv satul Iurceni și se referă la trei aspecte diferite din realitatea socială a localității: economic - Industria olăritului (S. Gonța); social - Răzeșia Iurcenilor (A.V. Sava); cultural - Două variante basarabene ale basmului Harap Alb (P. Ștefănuță).

Două studii, expuse în paginile *Buletinului*, au prezentat în paralel cele două localități, dezvăluind: Manifestări[le] economice la Iurceni și Nișcani (T. Al. Știrbu) și Probleme[le] școlare în satele Nișcani, Iurceni și Stolniceni (D. Barbu).

Buletinul se încheie cu prezentarea unei extinse *Cronici*, (15 pagini), „bogată în însemnări, idei și fapte, recenzii, discuții și păreri etc., etc”⁷. Planșele, figurile și spițele genealogice au fost integrate în textele studiilor din cuprinsul publicației.

În loc de Notă introductivă sau Argument, *Buletinul* a inserat rezumatul raportului președintelui regionalei Basarabia, Pan Halippa, despre cei trei ani de activitate, parcurși de Institut până la acea etapă. Prin Informația-rezumat a președintelui P. Halippa, *Buletinul* a reiterat câteva idei fundamentale care jalonau activitatea filialei regionale. A fost susținută ideea neafilierii politice a Institutului de la Chișinău, precizându-se că de la constituirea, în regiune, a instituției de cercetări sociale, echipa fondatoare, și-a propus nu doar să urmeze gândul profesorului D. Gusti de a contribui la edificarea culturală a Țării prin cunoașterea ei științifică, ci, mai mult, a socotit că este de datoria Institutului să cunoască realitățile sociale, „fără nicio încadrare în doctrina vreunui partid politic”⁸. O altă idee însemnată privea motivul pentru care Institutul continua „să rămână ancorat în sat”, pentru cercetarea realităților sociale ale Basarabiei. În explicarea acestei idei, Pan Halippa a precizat că, așa cum satele moldovenești din regiune constituiau baza naționalismului românesc, Institutul a socotit ca primele cer-

⁶ Mitu Georgescu, *Institutele Sociale Regionale*, p. 391.

⁷ *Ibidem*, p. 391.

⁸ Pantelimon Halippa, *Institutul Social Român din Basarabia (după 3 ani de activitate)*, p. V.

cetări monografice să fie efectuate în mediul rural. Prin intermediul *Buletinului*, Pan Halippa sublinia că membrii echipei monografice a Institutului doreau și urmăreau să cunoască „satul moldovenesc așa cum se prezintă el”, pentru ca prin acele cercetări să fie utili „întregii conduceri publice, care și-a luat sarcina de a ridica nivelul cultural și economic al satelor”⁹ basarabene. Conștient de faptul că nu poate face generalizări și concluzii asupra satului din Basarabia, pe baza rezultatelor doar a două campanii de cercetare, președintele Institutului a subliniat, totuși, că „satul moldovenesc din Basarabia trăiește o întreagă lume de gândire, simțire și viață românească”¹⁰.

Datorită publicării sintezei lui Pan Halippa, *Buletinul* a înlesnit formarea la cititori a unei imagini generale obiective, dar și intrigatoare, despre viața socială reală a localităților cercetate. Autorul a atras atenția asupra unor fenomene paradoxale, atestate în timpul cercetărilor monografice din cele două sate, Iurceni și Nișcani, de către echipierii P. Ștefănuță și D. Barbu, despre care cititorul se putea informa mai detaliat din studiile publicate de numiții cercetători în acelaș tom I al revistei. Pan Halippa a popularizat concluziile cercetătorului P. Ștefănuță, privitoare la cultura populară a țăranilor din localitățile cercetate. Pan Halippa a specificat, spre exemplu, că, potrivit opiniei argumentate a lui P. Ștefănuță, la Iurceni, cercetările au demonstrat faptul că numărul excesiv de mare de analfabeți (82% din numărul total al populației) nu diminuează intensitatea vieții spirituale a locuitorilor, satul impunându-se printr-o cultură populară autohtonă foarte bogată. La Nișcani, însă, deși procentul de știutori de carte era mult mai mare (63% din populație) și se înregistrau multe biblioteci gospodărești, satul dispunea de o cultură cărturărească, cultura populară fiind mult mai redusă. În satul Nișcani cercetările monografice au constatat existența unei elite spirituale a satului, compusă din mai multe persoane înzestrate „cu o cultură religioasă, căpătată prin lectura cărților sfinte”. De la acele persoane, în opinia monografiștilor, „radia[u](ză) asupra satului întreg îndrumările necesare în viața spirituală a locuitorilor”¹¹. Spre deosebire de situația constatată în Nișcani, la Iurceni, au fost identificate doar persoane singulare inițiate în literatură și în fenomenele naturii (Ion Tăutul, Ion Cocul), însă, acestea reprezentau adevărate autorități spirituale ale localității¹².

Informația-rezumat a dezvăluit și unele concluzii sugestive, generalizate de către Pan Halippa în urma analizei rezultatelor cercetării principalelor ocupații, practicate de locuitorii satelor Iurceni și Nișcani. Făcând trimitere la studiile monografiștilor N. Moroșan, L. Guștiuc, P. Guja, S. Gonța, T. Știrbu, publicate în acelaș număr al *Buletinului*, președintele Institutului a conchis că îndeletnicirile oamenilor din acele localități se aflau în raport direct cu natura solului și condițiile cosmosului.

⁹ *Ibidem*, p. VI.

¹⁰ *Ibidem*, p. VI.

¹¹ *Ibidem*, p. VI.

¹² *Ibidem*, p. VII.

Cele șaptesprezece studii științifice înserate în tom, imediat după informația-rezumat, excelând „prin cercetarea amănunțită a domeniilor respective, prin calitatea informației și justetea observațiilor... prin seriozitatea cu care fiecare problemă a fost atacată”¹³, au constituit, în egală măsură, un suport științific documentar pentru viitoarele elaborări în diversele domenii ale științei și un imbold temeinic pentru acțiunile practice ale autorităților publice și ale comunităților, menite să modifice spre bine situația reală din satele basarabene.

Seria lucrărilor științifice începe cu studiul profesorului dr. N. Moroșan, *Geologia satului Nișcani privită în cadrul cosmologic al satului*¹⁴. Lucrarea, înzestrată cu 5 figuri și 6 planșe și extinsă în cadrul a 28 de pagini ale *Buletinului*, a însumat rezultatele primelor cercetări asupra cadrului geologic și geomorfologic, efectuate în teritoriul satului, cercetări obligatorii la pregătirea unei monografii complete a oricărei localități. Prin acest gen de cercetări s-a realizat o prezentare suficient de completă a înfățișării regiunii și, totodată, s-au identificat explicații pertinente referitor la originea și persistența multor stări de lucruri, observate, sub o formă sau alta, la populația regiunii investigate. Studiul descrie, cu multe detalii, relieful, stratigrafia și paleontologia depozitelor, inclusiv cu ample explicații ale vârstei acestora (pliocenul inferior, neogenul, quaternarul, pleistocenul), constatând că solul din acea regiune este o formațiune recentă, creată în holocen. Studiul prezintă rocile utile, hidrologia regiunii, alunecările de straturi, apele curgătoare, indicând asupra avantajelor și dezavantajelor teritoriului localității. Informația referitoare la consecințele cutremurelor de pământ asupra mișcărilor de teren din regiunea satului Nișcani, parțial, a fost culeasă de autor de la sătenii-informatori, parțial, a fost extrasă din baza de date, oferite de către Direcția Stațiunii Meteorologice din Chișinău.

Studiul monografistului N. Moroșan, popularizat prin intermediul *Buletinului*, foarte bine documentat și întemeiat pe o consistentă bibliografie academică, oferea informații prețioase oricărei persoane interesate de geologia localității, dar mai ales factorilor de decizie din teritoriu, precum și locuitorilor satului, de resortul cărora era să valorifice potențialul teritoriului și să înlăture neajunsurile. Pentru autorități și săteni erau însemnate, mai cu seamă, două dintre cele 6 concluzii pe care autorul le-a formulat în încheierea studiului: 1) cauza principală a tuturor fenomenelor geologice negative, depistate în teritoriul satului Nișcani, derivă din defrișările și parțial, exploatarea specială ale diferitelor roci și 2) inexistența, aproape totală, a luptei omului cu acțiunea negativă a factorilor geologici – fizici, chimici și biologici, - ceea ce urma să conducă la pagube foarte mari în viitor¹⁵. Profesorul dr. N. Moroșan a sugerat și unele soluții pentru redresarea situației, între care, plantarea arbuștilor, construirea unor baraje, schimbarea modului de a ara pământul etc.

¹³ Mitu Georgescu, *Institutele Sociale Regionale*, p. 392.

¹⁴ Nicolae Moroșan, *Geologia satului Nișcani privită în cadrul cosmologic al satului*, în *Buletinul Institutului Social Român din Basarabia*, tomul I, Chișinău, 1937, p. 1-28.

¹⁵ *Ibidem*, p. 27.

Un studiu mai puțin voluminos, dar la fel de prețios, atât pentru știința pedologică din Basarabia, cât și pentru activitatea agricolă a țăranilor din satul Nișcani, pe care îl propaga în paginile sale *Buletinul*, poartă titlul *Solul moșiei comunei Nișcani* și a fost elaborat și prezentat de către inginerul agricol Leonida Guștiuc, membru al echipei monografice a Institutului. În opinia autorului, timpul rezervat cercetării pe teren a fost insuficient pentru realizarea unui studiu complet al problemei, „totuși, o orientare destul de precisă s-a putut stabili”¹⁶. Autorul a reușit colectarea și generalizarea datelor necesare pentru evidențierea avantajelor și dezavantajelor solului moșiei. În baza rezultatelor cercetării, L. Guștiuc a ajuns la concluzia că solul moșiei Nișcani este foarte bun pentru agricultură, deoarece „pe o suprafață relativ mică, prezintă ... multiple diversități”, la fel, a constatat că „prezența multor izvoare în raza acelei moșii îl avantajează economic”¹⁷ și agricultorul poate întrebuința resursa acvatică pentru cultivarea diverselor culturi necesare în gospodărie. Textul studiului a fost completat cu un șir de figuri care reprezentau clișee executate de L. Guștiuc, perfectate în Atelierele Grafice E. Grabovsky din Chișinău¹⁸, cu mostre de cernoziom.

Studiul specialistului în geografie, Paul Guja, *Natura și omul la Nișcani, observări antropogeografice*, completat cu 7 figuri și 2 planșe, ocupă spațiul a 16 pagini în *Buletin* și dezvăluie ample informații cu privire la așezarea geografică a localității. Lucrarea explică fenomenele iminente modului rural de trai, atestate în Nișcani, între care deplasarea, împărțirea, mărirea satului, descrie construcțiile tipice, populația, căile de comunicații, lucrările executate de locuitorii satului în comun etc. În baza observărilor antropogeografice, efectuate în teritoriu, autorul a dedus „că nișcănenii știu să se folosească cu pricepere de ceea ce au ca dar din partea naturii și își înlesnesc mult traiul lor în acest sat”¹⁹. Cercetările monografice au permis autorului să concluzioneze că „mediul fizic de codru din Podișul Moldovenesc a întipărit în firea nișcănenilor o mulțime de caracteristici de trai, atât din punct de vedere al așezărilor, al locuitorilor, al uneltelor de lucru, cât și al înfățișării fizice și al tuturor manifestărilor lor în societate”²⁰. Studiul este înzestrat cu multe fotografii (în special ale caselor de locuit), figuri și planșe, care fac evidentă diferența între cele două categorii sociale prezente în sat, mazilii și țăranii.

Membrul echipei monografice, Alexei A. Arvat, învățător din s. Cojușna, doctorand, a publicat în tomul I al *Buletinului* două studii care vizează regnul vegetal din raza satului Nișcani: în unul prezintă plantele ornamentale, în altul -

¹⁶ Leonida Guștiuc, *Solul moșiei comunei Nișcani*, în *Buletinul Institutului Social Român din Basarabia*, tomul I, Chișinău, 1937, p. 29.

¹⁷ *Ibidem*, p. 29-38.

¹⁸ *Ibidem*, p. 29.

¹⁹ Pavel Guja, *Natura și omul la Nișcani*, în *Buletinul Institutului Social Român din Basarabia*, tomul I, Chișinău, 1937, p. 54.

²⁰ *Ibidem*, p. 54.

plantele medicinale și medicina populară din localitate²¹. În temeiul cercetărilor efectuate, autorul a confirmat părerea colegilor de echipă privitoare la diferențele existente între cele două categorii sociale din sat, țăranii și mazilii, inclusiv prin diferitele tipuri de plante ornamentale de grădină, preferate de țărani și de mazili. Totodată, studiile întreprinse i-au permis să constate că între casele mazililor și ale țăranilor nu există diferențe „în privința florilor de pe fereste”²².

Lucrările monografistului A. Arvat sunt valoroase și prin faptul că sunt bogat documentate (informația inclusă a fost colectată de la 30 de informatori), conțin ample caracteristici botanice ale plantelor decorative, specifice regiunii, sunt însoțite de bibliografii consistente, sunt bine structurate și propun multe sugestii practice referitoare la medicina populară. În viziunea autorului, recomandarea de către medici a plantelor medicinale pentru tratarea diferitor boli, în combinație cu soluțiile medicamentoase, ar contribui mult la sporirea popularității specialiștilor printre locuitorii satelor.

Două studii a publicat în acest număr al *Buletinului* și cercetătorul Paul Mihailovici (preotul Paul Mihail), - unul intitulat *Satul Nișcani după documente și tradiții*²³ celălalt - *Personalități religioase și culturale din Nișcani*²⁴. Studiile reflectă rezultatele cercetării cadrului istoric al localității și a unor manifestări culturale caracteristice. Din cele cuprinse în primul studiu, cititorii au avut prilejul să afle despre atestarea documentară a localității precum și opinia cercetătorului care consideră că satul, „așezat în calea drumului domnesc ce mergea la Tighina și cetatea Orheiului”, este „... mult mai vechi, decât îl arată răzlețele frânturi de documente ce s-au publicat și s-au găsit în dosare”²⁵. Pentru confirmarea vechimii localității, autorul a utilizat atât informații documentare, o sursă în acest sens fiind actul din 9 mai 1654, emis în Iași, cât și inscripțiile funerare din cimitirul sătesc. Cea mai voluminoasă și mai bogat documentată parte a studiului conține istoriile bisericii și a cimitirului din localitate. În compartimentul intitulat *Tradiții*, autorul dezvăluie relatările a 12 mazili nișcăneni, iar compartimentul *Anexe* este dotat cu documente ce datează din 1798 și de la începutul secolului al XIX-lea, la fel, este completat cu două spițe genealogice și cu fotografii ale bisericii din sat și a unor icoane vechi. Cel de-al doilea studiu reprezintă rezultatul unor conversații cu sătenii, considerați personalități interesante, datorită azeziunii lor față de lectură.

Satul Nișcani a fost prezentat prin prisma datelor statistice de către cercetătorul Sergiu Bogos, profesor școlar, care a publicat în acest număr al *Buletinului*

²¹ Alexei Arvat, *Plantele ornamentale la Nișcani; Plantele medicinale și medicina populară la Nișcani*, în *Buletinul Institutului Social Român din Basarabia*, tomul I, Chișinău, 1937, p. 55-68 și p. 69-124.

²² *Ibidem*, p. 56.

²³ *Buletinul Institutului Social Român din Basarabia*, tomul I, Chișinău, 1937, p. 125-158.

²⁴ *Ibidem*, p. 159-171.

²⁵ Pavel Mihailovici, *Satul Nișcani după documente și tradiții*, în *Buletinul Institutului Social Român din Basarabia*, tomul I, Chișinău, 1937, p. 125.

doar o parte din materialul statistic sistematizat în urma campaniei monografice din teritoriu. Pentru culegerea datelor, autorul a aplicat metoda directă „cerce-tând gospodărie cu gospodărie”, o metodă care se potrivește condițiilor specifice mediului rural și gradului de cultură al populației, însă „... neîncrederea țără-nului, neînțelegerea scopului urmărit, mentalitatea omului de la țară” au cauzat reticența intervievaților. Totuși, a reușit să prezinte statistica demografică, din care rezultă o creștere continuă a populației localității (în perioada 1930-1936 în localitate s-au născut 339 persoane și au decedat 178) și statistica economică, prin care explică mai multe fenomene ale vieții, de atunci, a satului Nișcani, inclusiv sărăcia locuitorilor²⁶.

Alte trei studii, incluse în revistă, familiarizează cititorii cu unele îndelet-niciri casnice tradiționale, precum erau în satul Nișcani, vopsitul cu buruieni și ornamentarea interioarelor. Aceste aspecte din viața localității au fost cer-cetate de către M. Al. Ieniștea, asistent la Muzeul Național de Istorie Naturală din Chișinău, și Ioan Antonovici, profesor școlar. Primul a realizat, de fapt, un studiu de pionierat datorită axării sale pe cercetarea problemei cromaticii populare. Cercetătorul a atestat dispariția, aproape în totalitate, a „vopsitului cu buruieni”, a determinat cauzele renunțării la acest meșteșug în satul Niș-cani și a descris, potrivit datelor culese de la gospodinele în etate, tehnologia vopsitului firelor și vopsitului ouălor, folosind plantele, a prezentat o listă de plante ce se foloseau, anterior, în calitate de coloranți, cu specificarea culorilor care se obțineau²⁷. În aceeași ordine de idei, *Buletinul* a dezvăluit rezultatele cercetării de către monografistul Ioan Antonovici a modului în care localnicii își ornamentau interioarele, publicând un studiu relativ concis (în volum de 8 pagini), prin care a prezentat manifestările de gust ale nișcănenilor și factorii care le influențau. În general, autorul a remarcat că împodobirea interioarelor în Nișcani, lăsa „impresia unei tendințe spre puritate”, pe care o demonstau sătenii²⁸.

Același cercetător, Ioan Antonovici, a publicat și un mic studiu în care s-a referit la răstignirile din satul Nișcani. Datorită acestuia, *Buletinul* aducea în aten-ția cititorilor o categorie de manifestări spirituale dar și obiecte de cultură reli-gioasă, foarte puțin cercetate în Basarabia. Autorul pomenește despre existența doar a unei singure schițe generale, cu referire la această problemă, publicată de P. Constantinescu-Iași și câteva fotografii apărute anterior în revista *Viața Basa-rabiei*. Ioan Antonovici remarcă atitudinea extrem de pioasă a nișcănenilor față de răstigniri (troițe), însă, subliniază că în localitate nu exista niciun meșter care

²⁶ Sergiu Bogos, *Nișcanii în lumina datelor statistice*, în *Buletinul Institutului Social Român din Basarabia*, tomul I, Chișinău, 1937, p. 219-231.

²⁷ Mihail Ieniștea, *Vopsitul cu buruieni la Nișcani*, în *Buletinul Institutului Social Român din Basarabia*, tomul I, Chișinău, 1937, p. 233-239.

²⁸ Ioan Antonovici, *Ornamentarea interioarelor în satul Nișcani*, în *Buletinul Institutului Social Român din Basarabia*, tomul I, Chișinău, 1937, p. 329-336.

să le confecționeze (fabrice), astfel că cele mai multe răstigniri din Nișcani erau comandate la meșterii din comuna Căbăiești²⁹.

Din aceeași zonă, a manifestărilor spirituale, face parte și studiul cercetătorului Sergiu Roșca, cu privire la problema controversată a „calendarului îndreptat”. Autorul a expus rezultatele cercetării sale în cuprinsul a 17 pagini³⁰ din tomul I al *Buletinului*. Cercetătorul a generalizat, în temei, opiniile sătenilor referitoare la introducerea noului calendar bisericesc, a făcut observații proprii și a evidențiat efectele negative ale trecerii la noul calendar (scăderea interesului sătenilor față de biserică, dublarea numărului de sărbători religioase, persistența îndoielii și a neîncrederii în preoți etc.). Important este că cititorul a putut afla din acest studiu, care ar fi fost soluțiile eficiente recomandate pentru înlăturarea momentelor negative, legate de acest subiect, între acestea accentul fiind pus pe „o intensă activitate religioasă și culturală”³¹, care să fie desfășurată printre săteni.

Cel mai însemnat studiu privitor la manifestările culturale din satul Nișcani, pe care îl cuprinde tomul I al *Buletinului*, este lucrarea profesorului Petre Ștefănuță intitulată *Bibliotecile țărănești din Nișcani*. Studiul este foarte bogat în conținut, dar și destul de voluminos (cca. 33 de pagini). Cercetătorul propune o analiză statistică a bibliotecilor particulare ale nișcănenilor, formate prin procurarea individuală de carte, în corespundere cu interesele și preferințele fiecăruia. În baza informațiilor colectate din acest sat, dar și a celor urmărite în alte sate, localități în care autorul s-a aflat pentru colectări de folclor, au fost dezvăluite date importante privind răspândirea cărții științifice în satele basarabene. Petre Ștefănuță a constatat că „lucrările științifice pătrund în sate în rândul al treilea, după cele religioase și literare”. În opinia autorului, prezența cărților științifice în bibliotecile particulare din Nișcani, „ne face să întrezărim o orientare a clasei noastre rurale spre o agricultură rațională”³². Cărțile de științe aplicate, îndeosebi cele ce țin de științe agricole, sunt mult mai căutate decât cele teoretice, social-politice sau istorice. După cum rezultă din diagrama întocmită de P. Ștefănuță, din totalul de cărți științifice depistate în comuna Nișcani, cele mai multe (31 cărți) sunt din domeniul științelor aplicative, ocupând treapta de sus a diagramei. Însemnătatea practică a lucrărilor științifice pentru viața rurală este demonstrată de experimentarea, cu succes, de către țăranii basarabeni, a altoiului pomilor fructiferi, îngrășatului păsărilor domestice și altor sfaturi expuse în aceste studii.

²⁹ Ioan Antonovici, *Răstignirile (Troițele) din satul Nișcani*, în *Buletinul Institutului Social Român din Basarabia*, tomul I, Chișinău, 1937, p. 237-343.

³⁰ Sergiu Roșca, *Problema calendarului îndreptat în satul Nișcani*, în *Buletinul Institutului Social Român din Basarabia*, tomul I, Chișinău, 1937, p. 345-360.

³¹ *Ibidem*, p. 359.

³² Petre Ștefănuță, *Bibliotecile țărănești din Nișcani*, în *Buletinul Institutului Social Român din Basarabia*, tomul I, Chișinău, 1937, p. 304.

În general, datorită acestui studiu, cititorul interesat a primit informații prețioase despre pătrunderea și circulația cărții în satul basarabean, despre natura și frecvența lor, genurile preferate, la fel, a luat cunoștință și de sugestiile autorului „asupra mijloacelor de acțiune în mediul rural, grație cărții tipărite”³³.

Petre Ștefănuță a înzestrat studiul său cu anexe în care a inclus bibliografia cărților românești, scrise cu alfabet chirilic sau rusesc, care au fost tipărite până la 1918 în Vechiul Regat, Ardeal și Basarabia și care au fost găsite în casele locuitorilor din Nișcani. Numărul destul de mare al acestora în bibliotecile particulare din Nișcani, demonstrează că satul românesc din Basarabia „n-a zăcut în întuneric” în timpul celor 106 ani de stăpânire rusească. „Cu toate încercările de înstrăinare a moldovenilor, cartea românească a răsbătut la sate, până în cele mai întunecate bordeie și a întreținut flacăra vie a conștiinței naționale”³⁴.

Buletinul mai cuprinde alte trei studii extrem de valoroase pentru cunoașterea realităților sociale din zona rurală a Basarabiei: *Răzășia Iurcenilor*, studiu elaborat de juristul Aurel V. Sava; *Industria olăritului în comuna Iurcenii, județul Lăpușna*, întocmit și prezentat de profesorul Sergiu Gonța, și *Două variante basarabene la basmul „Harap Alb” al lui Ion Creangă*, elaborat de profesorul Petre Ștefănuță. Ele prezintă, exclusiv, rezultatele autorilor din prima campanie de cercetare sociologică monografică, organizată de Institutul regional în satul Iurcenii din județul Lăpușna și desfășurată în luna august 1935.

Studiul lui Aurel Sava - o lucrare relativ voluminoasă (37 de pagini) - este întocmit în baza analizei a peste 300 de documente, pe care autorul le-a descoperit în arhiva mănăstirii Vărzărești și la localnici, unul dintre acestea provenind din cancelaria domnească a lui Alexandru cel Bun. În ansamblu, studiul abordează problema moșiei satului Iurcenii (formarea și extinderea ei) și prezintă argumente, probate documentar, ale ființării acestui sat, cu moșie clar delimitată, deja, din secolul al XIV-lea. În Anexele de la sfârșitul studiului, autorul a reprodus textele unor documente relevante subiectului, acestea provenind din anii 1667, 1783, 1785 și 1825³⁵.

O caracterizare amănunțită a industriei casnice a olăritului, cu specificul practicării meșteșugului în satul Iurcenii, a prezentat tomul I al *Buletinului*, datorită publicării în paginile sale a studiului cercetătorului Sergiu Gonța. Studiul conține date exacte despre numărul de familii, care practicau olăritul pentru a-și asigura existența, prezintă starea rudimentară a acestei ocupații casnice, condițiile de muncă nocive și antisănătate, nerentabilitatea producției, răspândirea bolilor grave printre olari, care provocau moartea lor prematură etc. Esențial este că lucrarea propune un șir de soluții pentru redresarea situației și înviorarea meșteșugului, prin crearea unei cooperative a olarilor și pentru îmbunătățirea condițiilor

³³ Mitu Georgescu, *Institutele Sociale Regionale*, p. 392.

³⁴ Petre Ștefănuță, *Bibliotecile țărănești din Nișcani*, p. 317.

³⁵ Aurel Sava, *Răzășia Iurcenilor*, în *Buletinul Institutului Social Român din Basarabia*, tomul I, Chișinău, 1937, p. 200-208.

lor de muncă și de trai a olarilor din această localitate³⁶, care puteau fi instructive și valabile pentru multe sate basarabene.

Anumite aspecte ale vieții cultural-spirituale a comunei Iurceni au devenit cunoscute publicului cititor datorită studiului lui Petre Ștefănuță, inserat în paginile *Buletinului*. Studiul prezintă fenomenul povestitului, foarte răspândit printre iurceneni, inclusiv în rândul neștiutorilor de carte și reproduce două variante ale basmului crengian „Harap Alb”, așa cum acestea au fost povestite de țăranii din Iurceni: prima variantă - „Povestea lui Aliman”, culeasă de la Toader Tâmbure (61 ani), cea de a doua - „Povestea lui Bou Roș”, culeasă de la Pavel Sandu (40 ani, analfabet)³⁷.

Informații extrem de interesante a oferit cititorilor și studiul cercetătorului Teodosie Știrbu, profesor, specialist în economie, care a analizat aspectele economice particulare ale satelor Iurceni și Nișcani. Studiul intitulat *Manifestări economice la Iurceni și Nișcani* dezvăluie un spectru larg de aspecte, precum: structura economică deosebită a celor două sate, problema claselor sociale țărănești, specifice regiunii, disponibilitățile de muncă ale păturii rurale, specializarea exploatarei agricole, industriile anexe și meșteșugurile, regimul muncii și rentabilitatea exploatarei agricole, comerțul, contactul sătenilor cu orașul etc³⁸. Evidențind problemele din sfera economică a celor două localități, autorul a propus o serie de măsuri care cuprindeau „trăsăturile mari ale unui program de remediere a situației acestor sate, cu mult proletariat agricol și cu mazili tradiționaliști și lipsiți de inițiativă, care ar putea ocupa prisosul lor de populație”³⁹. În mod concis, dar bine argumentat, Teodosie Știrbu a dezvăluit consecințele negative ale politicii economice de stat, care s-au manifestat asupra gospodăriilor din satele Iurceni și Nișcani și care au provocat aceleași efecte distructive în multe alte sate basarabene.

Acest studiu, devenit cunoscut publicului larg înainte de a fi publicat în *Buletin*, datorită apariției sale în broșură separată, a avut parte de critici și aprecieri elogioase din partea unor personalități remarcabile precum, Mareșalul Al. Averescu, S. Mehedinți, M. Manoilescu, M. Djuvara, prof. universitar, Șt. Șușnea ș.a. cunoscuți economiști și politicieni români. Generalul P. Cănciulescu, spre exemplu, sublinia că lucrarea „prezintă o deosebită valoare documentară pentru oricine dorește a cunoaște condițiile de viață ale țăranului basarabean”⁴⁰. Lotar

³⁶ Sergiu Gonța, *Industria olăritului în com. Iurceni, jud. Lăpușna*, în *Buletinul Institutului Social Român din Basarabia*, tomul I, Chișinău, 1937, p. 209-218.

³⁷ Petre Ștefănuță, *Două variante basarabene ale basmului Harap Alb de Ion Creangă*, în *Buletinul Institutului Social Român din Basarabia*, tomul I, Chișinău, 1937, p. 361-391.

³⁸ Teodosie Știrbu, *Manifestări economice la Iurceni și Nișcani*, în *Buletinul Institutului Social Român din Basarabia*, tomul I, Chișinău, 1937, p. 241-272.

³⁹ Anton Golopenția, *Două centre regionale de organizare românească și de documentare: Institutele Sociale din Banat și Basarabia*, în *Sociologie Românească*, anul II, noiembrie-decembrie 1937, nr. 11-12, p. 532.

⁴⁰ *Buletinul Institutului Social Român din Basarabia*, tomul I, Chișinău, 1937, p. 410.

Rădăceanu, Pan Synadino, M. Manoilescu, la fel, au apreciat elogios studiul lui Teodosie Știrbu, însă un șir de publicații periodice, între care, ziarele *Universul*, *Excelsior*, *Prezentul*, *Viața Basarabiei*, *Gazeta Basarabiei* și *Nașa Reci*, au expus critici nefondate asupra lucrării, considerând exagerate datele autorului privitoare la starea de mizerie a țăranilor din satele Iurceni și Nișcani.

Un al studiu complex, publicat în primul tom al *Buletinului*, care a însumat rezultatele cercetărilor efectuate în trei sate din județul Lăpușna, a abordat problemele școlare identificate în acele localități⁴¹. Studiul a fost realizat de către învățătorul din com. Stolniceni, Dumitru Barbu, care a participat în campania monografică din com. Nișcani, însă, autorul a utilizat și datele privitoare la com. Iurceni, colectate, în 1935, de echipa statistică a Institutului regional, precum și datele colectate din proprie inițiativă, în com. Stolniceni, în procesul elaborării monografiei acestei localități, pe care reușise să o perfecteze, deja, în variantă manuscris. Printre problemele grave care afectau domeniul educației în cele trei sate, autorul a evidențiat lipsa localurilor speciale pentru școli, dotarea insuficientă a instituțiilor școlare, procentul înalt al analfabetismului în rândul populației (în Nișcani – 37,1%; în Iurceni – 82,1%; în Stolniceni – 57,95%), greutatea materiale ale școlilor care împiedică educația eficientă etc. Un lucru îmbucurător remarcat de cercetător a fost că școlile din aceste sate erau bine înzestrate cu personal didactic (a câte 4 posturi în fiecare instituție). Prin intermediul acestui studiu, autorul făcea publice, de fapt, problemele caracteristice majorității școlilor basarabene, care trebuiau să pună în gardă autoritățile guvernamentale și să le ceară soluționarea ce se impunea după caz.

Tipărirea primului tom al *Buletinului* s-a încheiat la 31 iulie 1937. Exemplarele revistei Institutului Social Român al Basarabiei au fost difuzate în bibliotecile publice și ale instituțiilor de învățământ superior din Chișinău și din Țară.

Despre continuitatea ediției periodice, prin publicarea, în scurt timp, a celui de-al doilea tom al revistei, s-a anunțat în repetate rânduri, inclusiv în paginile tomului I al *Buletinului*. În această privință, alăturat ideii de continuitate, revista a făcut și unele precizări privitoare la studiile care urmau să se regăsească în paginile următorului tom. Se preconiza, publicarea „mai pe larg” a rezultatelor cercetării olăritului practicat în Iurceni (jud. Lăpușna), având în vedere că „studiile consacrate unităților sociale specializate în anumite profesii sau ramuri agricole, aduc interesante date asupra vieții economice din satele noastre”⁴². Se anunța, de asemenea, că va apărea studiul lui I. Stoian, profesor la Școala Normală „Vasile Lupu” din Iași, participant la cercetările monografice din Nișcani (august 1936), care „a studiat lirica populară a acestui sat” și a clasificat „materialul folcloric adunat... după un criteriu original și propriu ..., grupând motivele după senti-

⁴¹ Dumitru Barbu, *Probleme școlare în satele Nișcani, Iurceni și Stolniceni din jud. Lăpușna*, în *Buletinul Institutului Social Român din Basarabia*, tomul I, Chișinău, 1937, p. 273-294.

⁴² *Buletinul Institutului Social Român din Basarabia*, tomul I, Chișinău, 1937, p. 408.

mentul ce-l exprimă”⁴³. Totuși, aceste proiecte, din anumite motive obiective, nu au fost realizate întocmai.

În alte reviste și ziare, anunțurile despre pregătirea următorului număr al *Buletinului* au devenit frecvente, cu precădere, după deschiderea, la 19 noiembrie 1937, a ciclului de conferințe de prezentare a rezultatelor campaniei monografice desfășurate de Institutului regional, în luna august a aceluiași an, în satul Copanca din jud. Tighina. Orice informație despre conferințele și comunicările care aveau loc în cadrul ciclului respectiv era însoțită de precizarea că „materialul prelucrat va apare tipărit într-un buletin”⁴⁴. Din conținutul acelor informații se înțelegea cu ușurință că publicația se afla în pregătire și că studiile elaborate în baza rezultatelor cercetărilor de la Copanca (august 1937) vor constitui conținutul de bază al celui de-al II – lea tom al *Buletinului*.

Varianta manuscris a numărului II al *Buletinului* a fost gata în anul 1938, însă, din cauza greutăților financiare, tipărirea volumului s-a târăgănat până în următorul an, 1939. Documentele timpului confirmă că la începutul anului 1938, Institutul regional aștepta o subvenție, în acest scop, din partea Direcției centrale. Întârzierea banilor promiși de la București, faptul că „din Basarabia, Institutul Social Român, nu prime[a](ște) nicio subvenție, iar Statul nu sprijin[ea](ă) cercetările științifice întreprinse de către instituții particulare”⁴⁵, cu toate că i se ceruse susținerea necesară, au determinat reținerea lucrărilor de tipărire a celui de-al doilea tom. Între timp, s-a schimbat și viziunea asupra conținutului propus pentru noul număr al revistei. În intenția de a însuma și publica, în viitor, monografia integră a satului Copanca, s-a decis ca noul număr al revistei să cuprindă, exclusiv, rezultatele cercetărilor monografice din acea localitate. La începutul lunii martie 1939 se anunța că „Buletinul nr. 2 al Institutului, cu studii monografice, privitoare la satul Copanca, județul Tighina, se tipărește”⁴⁶ și că apariția lui este așteptată la începutul lunii august 1939. Formatul respectiv al tomului II al *Buletinului* a oferit temeiul pentru calificarea lui, de către unii autori, atât din epocă cât și din prezent, drept monografia satului Copanca, deși, publicația nu întrunește integral cerințele genului respectiv de lucrare.

Tomul II al publicației a fost pregătit de un colectiv de redacție alcătuit din dr. N.N. Moroșan, secretar general al Institutului, P.V. Ștefănuță, la acel moment director, și T. Al. Știrbu, vicepreședinte al instituției basarabene. Numărul a apărut în continuare la *Buletinul*, tom I (1937), dar cu titlul modificat în *Buletinul Institutului de Cercetări Sociale al României, Regionala Chișinău*, tom II (1938). Schimbarea titlului revistei a fost determinată de transformarea ISR din Basara-

⁴³ *Ibidem*, p. 415.

⁴⁴ *Comunicările monografice ale ISR din Basarabia*, în *Viața Basarabiei*, anul VII, nr.1-2, ianuarie-februarie 1938, p. 120.

⁴⁵ Petre Ștefănuță, *Institutul Social Român din Basarabia*, în *Sociologie Românească*, anul III, ianuarie-martie 1938, nr. 1-3, p. 98.

⁴⁶ *Institutul de Cercetări Sociale al României. Activitatea Regionalelor*, în *Sociologie Românească*, anul IV, ianuarie-martie 1939, nr. 1-3, p. 135.

bia în Regionala Chișinău a Institutului de Cercetări Sociale al României (1939). În diferite note din cuprinsul tomului II și pe coperta câtorva extrase din acest număr s-a utilizat, însă, titlul de *Buletinul Institutului Social Român din Basarabia*, tom II, 1938, însemnând, de fapt, aceeași publicație. Tomul II al revistei a avut posibilitatea să apară datorită sprijinului material acordat de către stat prin intermediul Serviciului Social și de către Fundația Regală Culturală „Principele Carol”, conduse de profesorul savant, Dimitrie Gusti.

Cel de-al doilea și ultimul număr al *Buletinului* are un volum total de 672 pagini, dintre care primele 10 pagini, numerotate cu cifre romane (de la II-la XI), reprezintă Introducerea. Cuprinsul de fond al revistei se constituie din 606 pagini de texte ale studiilor științifice, elaborate în baza rezultatelor cercetărilor monografice, textele fiind ilustrate cu 5 hărți, 35 de figuri, 15 diagrame, 3 spițe genealogice, 35 de texte muzicale și 36 de planșe. Rubrica *Cronica*, compartimentată în trei secțiuni - Însemnări, Idei și fapte, Recenzii - cuprinde 32 de pagini, iar în alte 21 de pagini sunt rezumate studiile publicate în *Buletin*, perfectate în limba franceză.

La dezvăluirea realităților sociale ale comunei Copanca din județul Tighina, în baza rezultatelor cercetărilor monografice efectuate pe teren, și-au adus contribuția 19 autori – membri ai echipei monografice basarabene, care au propus pentru Buletin 20 de studii științifice. Dintre acestea, 18 studii reprezintă lucrări semnate de cercetătorii Florov N., Moroșan N., Arvat A., Ieniștea M., Năstase Gh., Necrasov O., Barbu D., Guja P., Costețchi M., Vrabie Gr., Grosu P., Ștefănuță P., Popovici V., Antonovici I. și Cotigă V., 2 (două) studii fiind elaborate de către un colectiv de cercetători alcătuit din Bogos S., Pop C. și Știrbu T., în colaborare cu fratele său, Știrbu N. Trei autori - Moroșan N., Barbu D. și Cotigă V. - au publicat în acest tom câte două studii.

Agrogeologia regiunii Copanca a fost prezentată, în acest *Buletin*, de cunoscutul cercetător în domeniu, dr. Nicolae Florov⁴⁷, studiul căruia a deschis lista lucrărilor din cuprinsul revistei. Lucrarea cuprinde peste 30 de pagini de text științific, 3 hărți și 9 planșe. Pe baza măsurărilor în teren și a hărților întocmite, autorul precizează așezarea geografică a localității, modul în care s-a format depozitul de loess (rocă), descrie terasele pantei spre Valea Nistrului și bogăția de roci, proprie teritoriului, reliefează momentele geo-morfologice mai importante, inclusiv „minunea cu „mutarea” Nistrului în regiunea Copanca”⁴⁸. Un interes deosebit prezintă descrierea solurilor și a avantajelor pe care acestea le oferă locuitorilor regiunii care, din păcate, nu erau valorificate corespunzător. N. Florov avertizează despre degradarea excesivă a solului de pe moșia satului și propune mai multe „sugestii relativ la bonitarea și exploatarea solului regiunii”⁴⁹.

⁴⁷ Nicolae Florov, *Agrogeologia regiunii Copanca jud. Tighina*, în *Buletinul Institutului de Cercetări Sociale al României. Regionala Chișinău*, tomul II, 1938. Chișinău, „Tiparul Moldovenesc”, 1939, p. 1-40.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 15.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 20-24.

În completarea și dezvoltarea lucrării lui Nicolae Florov vine studiul reputatului arheolog și geolog Nicolae Moroșan, intitulat *Geologia regiunii Copanca*⁵⁰, în care autorul a prezentat o amplă descriere a geologiei, magnetismului terestru și a rocilor utile din această regiune. Lucrarea, foarte bine documentată, înzestrată cu 1 hartă, 1 figură și 4 planșe, depășește ca volum studiul lui N. Florov și este avantajată de o prezentare succintă a istoricului cercetărilor geologice efectuate în regiune. Autorul a abordat, în cadrul unui extins compartiment, problema hidrologiei teritoriului. Cercetarea, pe teren, a pânzelor acvifere de la Copanca i-a permis lui Nicolae Moroșan să identifice cauzele insuficienței de apă potabilă și să sugereze sătenilor unele modalități de rezolvare a problemei. Constatând că localitatea este foarte săracă în pânze freatice care s-ar afla la mică adâncime, autorul a recomandat mărirea numărului de fântâni arteziene pentru aprovizionarea satisfăcătoare a localității cu apă potabilă⁵¹. Al doilea studiu semnat de Nicolae Moroșan, inserat în *Buletin*, abordează preistoria regiunii⁵². Pentru desăvârșirea acestuia, autorul a vizitat suplimentar regiunea și în vara anului 1938. În baza investigărilor specializate întreprinse în cadrul celor două expediții, cercetătorul a constatat că „regiunea Copanca este interesantă din punct de vedere preistoric, paleoantropologic și arheologic prin multe produse ca: material neo-eneolitic, bronz și din La Tene și cimitire mai recente, numeroase curgane, Valul lui Traian etc.”⁵³ și că, din timpuri străvechi, a fost un pământ favorabil pentru așezări, preferat altor regiuni învecinate.

Flora și fauna regiunii Copanca au fost descrise în studiile specialiștilor în științele naturii Alexei Arvat și Mircea Ieniștea. Pentru desăvârșirea studiului său, Alexei Arvat a fost nevoit să întreprindă o excursie particulară suplimentară, în primăvara anului 1938, deoarece în august 1937, când a lucrat împreună cu echipa monografică a Institutului, „de la plantele vernale nu rămăsese nici urmă”⁵⁴. Colectarea de materiale a fost dificilă nu doar din cauza „timpului prea înaintat al cercetării”, „dispariția celui mai caracteristic strat ierbos” explicându-se și „prin pășunatul intens și băătoritul locului de vite”⁵⁵. Cercetătorul Mircea Ieniștea a descris fauna regiunii și a evidențiat particularitățile ei caracteristice, între care: persistența animalelor acvatic (scoicile și melcii de apă dulce), abundența de insecte (țânțarii, lăcustele), predominarea păsărilor de apă etc. Studiul a dezvăluit și unele fenomene paradoxale, pe care cercetătorul le-a observat în localitate și care trebuiau să pună în gardă autoritățile locale. Deși în preajma satului existau

⁵⁰ Nicolae Moroșan, *Geologia regiunii Copanca*, în *Buletinul Institutului de Cercetări Sociale al României. Regionala Chișinău*, tomul II, Chișinău, 1939, p. 41-98.

⁵¹ *Ibidem*, p. 79.

⁵² Nicolae Moroșan, *Preistoria regiunii Copanca*, în *Buletinul Institutului de Cercetări Sociale al României. Regionala Chișinău*, tomul II, Chișinău, 1939, p. 247-270.

⁵³ *Ibidem*, p. 269.

⁵⁴ Alexei Arvat, *Vegetația de la Copanca*, în *Buletinul Institutului de Cercetări Sociale al României. Regionala Chișinău*, tomul II, Chișinău, 1939, p. 99-166.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 99.

rezerve bogate de pește, animale și păsări de apă, pescuitul și vânatul nu reprezentau ocupații importante pentru săteni. Mai mult, vânatul în regiune era foarte intens, însă îl practicau societățile de vânatoare din Tighina și Chișinău, iar locurile de pescuit erau arendate, sătenii fiind constrânși să pescuiască puțin și doar „în Nistrul mort și bălțile acestuia”⁵⁶.

Într-un cadru destul de concis, dar foarte exact și bine documentat, a fost prezentată evoluția locuinței din satul Copanca. Autorul studiului în cauză, geograful Gheorghe Năstase s-a referit la materialele de construcție, la tipurile de locuințe și la adaptarea lor la mediul fizic și uman, întemeindu-și constatările pe observările din teritoriu și pe datele statistice de la începutul secolului al XIX-lea. Cercetările au demonstrat că copăncenii au trecut de la casa construită din „gard de nuiele”, bătut cu pământ, la „casă de pământ”, construită în două variante (1. de ceamur și 2. de chirpici), din cauza că „rușii au împuținat lemnul”, în timpul administrației țariste pădurile din preajma satului fiind tăiate⁵⁷. În localitate au fost constatate un șir de influențe reciproce între etniile conlocuitoare, în privința construcției de case, a modului de instalare și formei acoperișurilor, compartimentarea locuinței, construcțiilor auxiliare etc., fapt care a condus la sporirea elementelor străine (în special a elementului german) în cultura edilitară a băștinașilor.

Datorită publicării studiilor cu tentă antropologică ale cercetătorilor Olga Necrasov, Sergiu Bogos, Corneliu Pop și Paul Guja⁵⁸, *Buletinul* a oferit primele informații tipărite privind grupele sangvine la Copanca, situația demografică și sanitară și procesul de stratificare etnică din localitate. Autoarea O. Necrasov a combinat observațiile antropologice cu analizele serologice întreprinse la Copanca, descriind grupele sangvine, dar și caracteristicile cefalic, nazal, facial, pigmentația (capilară și oculară) etc., proprii populației moldovenești, majoritară în localitate, aducând astfel prima contribuție la cunoașterea structurii sero-antropologice a localității și a județului Tighina. Sergiu Bogos și Corneliu Pop, în baza datelor statistice colectate și datelor demografice și sanitare puse la dispoziție de Serviciul Sanitar al jud. Tighina, au prezentat tabloul demografic și sanitar al satului, indicând un număr total de 3721 locuitori (77 locuitori la 1 km²), la momentul anului 1937, dintre care 2500 (67%) constituiau românii. Populația înregistra o evoluție crescândă, însă bolile, sărăcia și antisanitaria determinau cote înalte ale mortalității, iar cea mai frecventă maladie de care sufereau copăncenii era malarie. Paul Guja a adus în atenția cititorilor procesele care au determinat

⁵⁶ Mircea Ienișteea, *Fauna, vânatul și pescuitul la Copanca*, în *Buletinul Institutului de Cercetări Sociale al României. Regionala Chișinău*, tomul II, Chișinău, 1939, p. 171.

⁵⁷ Gheorghe Năstase, *Locuința din satul Copanca*, în *Buletinul Institutului de Cercetări Sociale al României. Regionala Chișinău*, tomul II, Chișinău, 1939, p. 179.

⁵⁸ Olga Necrasov, *Observări antropologice la Copanca*; Sergiu Bogos și Corneliu Pop, *Date demografice și sanitare de la Copanca*; Paul Guja, *Procesul de stratificare etnică la Copanca*, în *Buletinul Institutului de Cercetări Sociale al României. Regionala Chișinău*, tomul II, Chișinău, 1939, p. 191-202; 203-213; 272-284.

stratificarea etnică a populației (imigrările, emigrările), precizând că până la anul 1812, populația satului era formată exclusiv din moldoveni/români și a arătat cum s-au stabilit, de-a lungul timpului, raporturile familiilor de moldoveni/români cu neamurile conlocuitoare.

În studiul său, cercetătorul Dumitru Barbu⁵⁹ a abordat problema căsătoriei la Copanca și a dezvoltat în continuare subiectul privind raporturile etnice dintre moldoveni/români și ruși, prin prisma analizei efectelor căsătoriilor mixte între reprezentanții acestor două grupuri. Aplicând metoda calcului procentual la determinarea proporției influențelor reciproce, autorul a demonstrat prezența în familiile mixte a fenomenului pozitiv al asimilării rușilor de către români, femeile având, în acest proces, contribuția cea mai mare.

Studii extinse și de înaltă ținută științifică, consacrate problemelor economice ale satului și regiunii, au publicat Nicolae și Teodosie Știrbu, Mihail Costețchi, Grigore Vrabie și Pavel Grosu. Ei au cercetat și au descris practicile economice ale locuitorilor din satul Copanca, în raport cu oferta de condiții naturale ale regiunii, factorii de mediu și politica economică a statului. Specialiștii în economie, N. și T. Știrbu, au dezvăluit viața economică a localității, în întreg ansamblul ei, caracterizând ocupațiile de bază și cele secundare ale sătenilor. Autorii au demonstrat că trăsăturile caracteristice ale vieții economice din această localitate erau determinate de pomicultură, toate celelalte ocupații - cultivarea cerealelor, creșterea animalelor, cultivarea zarzavaturilor, meșteșugurile, meseriile casnice, pescuitul etc. - depinzând de „starea recoltei de fructe”⁶⁰. M. Costețchi, specialist în horticultură, s-a referit, cu lux de amănunte la această ocupație de prim rang, nu doar pentru locuitorii din sat, ci și pentru populația din întreaga regiune a Nistrului de Jos. Cercetătorul a precizat că, din punctul său de vedere, pomicultura „constituie o problemă ce depășește în importanță interesele regiunii, județului și chiar a ținutului și se încadrează printre problemele de interes general, național, social și economic de primă importanță”⁶¹. Regiunea pomicolă a Nistrului de Jos se distingea prin abundența fructelor, prin calitatea și frumusețea lor, însă nivelul de trai al producătorilor era destul de jos. Monografistul a analizat minuțios producția, depozitarea, industrializarea și desfacerea fructelor și a arătat că deficiențele din acest lanț determină venitul mic al proprietarilor de grădini, în majoritate „mici cultivatori lipsiți de mijloace și dezorganizați”⁶², pentru care ar fi fost indicată organizarea lor profesională, cooperativistă sau „intrarea” sub

⁵⁹ Dumitru Barbu, *Căsătoria și raporturile etnice dintre moldoveni și ruși la Copanca*, în *Buletinul Institutului de Cercetări Sociale al României. Regionala Chișinău*, tomul II, Chișinău, 1939, p. 214-246.

⁶⁰ Nicolae și Teodosie Știrbu, *Viața economică la Copanca*, în *Buletinul Institutului de Cercetări Sociale al României. Regionala Chișinău*, tomul II, Chișinău, 1939, p. 403-442.

⁶¹ Mihail Costețchi, *California României (Regiunea pomicolă a Nistrului de Jos din jud. Tighina)*, în *Buletinul Institutului de Cercetări Sociale al României. Regionala Chișinău*, tomul II, Chișinău, 1939, p. 285-342.

⁶² *Ibidem*, p. 336.

politici speciale dirijate de stat. Agronomul Gr. Vrabie, în introducerea la studiul său despre cultura cerealelor la Copanca⁶³, a evidențiat aceeași primordialitate a pomiculturii, prin specificarea că din cele 5807 ha de pământ ale moșiei satului, pe 1833 ha se întind livezi de pomi roditori ale sătenilor și pe alte 1050 ha din teritoriul localității se află grădini de pomi fructiferi care aparțineau Ministerului de Agricultură și Domenii, lucrate de aceeași copănceni. Inspectorul zootehnic, P. Grosu, în studiul său, s-a referit, relativ mai concis, dar la fel de bine documentat, la rezultatele cercetării celei „dintâi ... industriei agricole, care are menirea să sporească veniturile agricultorului”⁶⁴ - creșterea animalelor domestice. Autorul a caracterizat speciile de animale și păsări pe care le creșteau țăranii în gospodăriile lor, pentru carne, lapte, lână, pielele. A constatat că ocupația respectivă era una minoră, iar produsele ei erau destinate consumului în familie. Cercetătorii N. și T. Știrbu au observat, totuși, că unul dintre produsele vităritului casnic, laptele de vacă, era colectat de Cooperativa „Nistrul” din Copanca și se întrebuința la producerea untului în întreprinderea specializată din Tighina⁶⁵.

Studiile privitoare la aspectele economice ale vieții satului au ridicat problema despre necesitatea unei implicări și contribuții mai eficiente a statului la progresul regiunii și la bunăstarea locuitorilor ei. Autorii respectivelor lucrări au indicat măsurile prin care statul putea și trebuia să demonstreze grija față de populația acestei regiuni, între care erau dezvoltarea infrastructurii, organizarea exportului și a industrializării producției de fructe, îndrumări și asistență științifică, raționalizarea producției, sustenabilitate financiară etc.

Un set de studii ale monografiștilor, incluse în acest *Buletin* (tom II), au abordat realitățile culturale din satul Copanca. Printre acestea se numără lucrările elaborate de profesorii Petre Ștefănuță, Dumitru Barbu, Vasile Popovici și Ioan Antonovici. În studiul său, D. Barbu⁶⁶ a descris situația culturală din sat, din perspectiva politicilor „de stat”, evidențiind instituțiile care animau viața culturală în localitate. Au fost expuse rezultatele cercetării celor trei școli primare (de băieți, de fete și mixtă) și a căminului cultural, „singurele instituții prin care statul urmăre[a]ște răspândirea culturii în popor, în acest sat”⁶⁷. Cu referire la școli, autorul a semnalat anumite nereguli, care nu făceau față autorităților publice locale, menționând, în special, inconsecvența acțiunilor prefecturii întreprinse pentru încheierea construcției localului școlii de băieți, menținerea școlii mixte într-un local închiriat și impropriu învățământului, modul defectuos de întreținere a școlilor din localitate etc. Cu privire la Căminul cultural, autorul remarca reticența sătenilor simpli față

⁶³ Grigore Vrabie, *Agricultura la Copanca (Cultura cerealelor)*, în *Buletinul Institutului de Cercetări Sociale al României. Regionala Chișinău*, tomul II, Chișinău, 1939, p. 343-376.

⁶⁴ Pavel Grosu, *Animalele domestice de la Copanca*, în *Buletinul Institutului de Cercetări Sociale al României. Regionala Chișinău*, tomul II, Chișinău, 1939, p. 377-402.

⁶⁵ Nicolae și Teodosie Știrbu, *Viața economică la Copanca*, p. 415.

⁶⁶ Dumitru Barbu, *Starea culturală la Copanca. Școala și Căminul cultural*, în *Buletinul Institutului de Cercetări Sociale al României. Regionala Chișinău*, tomul II, Chișinău, 1939, p. 443-484.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 444.

de această instituție, care era frecventată, în temei, de intelectualii satului și de elevi. P. Ștefănuță a propus pentru acest număr al *Buletinului* un studiu detaliat privind obiceiurile de Crăciun și de Anul Nou din localitățile de pe Valea Nistrului de Jos⁶⁸, utilizând și datele culese în timpul unor expediții folclorice particulare anterioare. Studiul a fost ilustrat cu 27 texte muzicale, 3 planșe și 2 figuri. V. Popovici s-a referit în studiul său doar la cântecul popular, tipic pentru satul Copanca, iar I. Antonovici a dezvăluit particularitățile împodobirii interioarelor, de către gospodinele satului, cu broderii, prosoape, covoare, flori artificiale, plante decorative, picturi etc.

Cadrul juridic al realităților sociale a satului Copanca a fost prezentat în două studii semnate de Vasile Cotigă, unul vizând situația juridică a pământurilor, altul elucidând infrafracțiunile săvârșite în localitate și reacția morală a sătenilor față de acestea⁶⁹.

Studiile la care ne-am referit mai sus, publicate în *Buletinul* (II), dezvăluiau cele mai însemnate și caracteristice aspecte ale realităților sociale din satul Copanca, ele au făcut cunoscut publicului cititor cea mai mare parte a rezultatelor obținute de echipa monografică în timpul cercetărilor sociologice pe teren. Conținutul revistei, deși nu întruchipa o monografie completă a localității, a oferit, oricărei persoane interesate, posibilitatea de a „căpăta o privire generală asupra tuturor manifestărilor de viață socială din satul și regiunea Copanca”⁷⁰. *Buletinul* a scos în evidență și cele mai stringente probleme care afectau realitatea socială a localității și a sensibilizat autoritățile publice în vederea găsirii mijloacelor potrivite pentru înlăturarea sau diminuarea acestora.

Odată cu inițierea, în decembrie 1938, a ciclului de conferințe pentru diseminarea rezultatelor cercetărilor din cadrul expediției de cercetare sociologică, întreprinse în satul Popeștii de Sus, jud. Soroca (august 1938), au început și pregătirile pentru editarea celui de-al III-lea tom al revistei. La începutul lunii martie 1939, instituția regională raporta că ciclul de comunicări, în desfășurare, urmărește „scopul de a se prelucra materialul în vederea tipăririi lui în *Buletinul* nr. 3 al Institutului”⁷¹. Însă, alocațiile financiare destinate acestui scop, care urmau să sosească de la centru, au întârziat și de această dată, mai ales că în perioada respectivă, Institutul central s-a aflat într-un amplu proces de reorganizare. Tipărirea *Buletinului* tom III, cu studii privitoare la Popeștii de Sus, jud. Soroca⁷², a

⁶⁸ Petre Ștefănuță, *Datinile de Crăciun și Anul Nou pe Valea Nistrului de Jos*, în *Buletinul Institutului de Cercetări Sociale al României. Regionala Chișinău*, tomul II, Chișinău, 1939, p. 485-532.

⁶⁹ Vasile Cotigă, *Situația juridică a pământurilor la Copanca; Infrafracțiuni și reacțiuni morale la Copanca*, în *Buletinul Institutului de Cercetări Sociale al României. Regionala Chișinău*, tomul II, 1939, p. 549-598; 599-606.

⁷⁰ *Buletinul Institutului de Cercetări Sociale al României. Regionala Chișinău*, tomul II, Chișinău, 1939, p. VII.

⁷¹ *Institutul de Cercetări Sociale al României. Activitatea Regionalelor*, în *Sociologie Românească*, anul IV, nr.1-3, ianuarie-martie 1939, p. 135.

⁷² *Institutul Social Român din Basarabia și încadrarea lui în Serviciul Social (scurt istoric)*. *Institutul de Cercetări Sociale al României, Regionala Chișinău*, în *Buletinul Institutului de Cercetări Sociale al României. Regionala Chișinău*, tomul II, Chișinău, 1939, p. 610.

constituit unul dintre obiectivele fixate, încă în anul 1938, în Planul de activități al Institutului regional, pentru următorii 3 ani⁷³. Planul admitea întârzierea tipăririi tomului, de aceea indica atât 1939, cât și 1940, ca an al preconizatei editări.

La începutul anului 1940, conducerea instituției regionale raporta la București că „sunt în lucru o serie de studii, care vor apare în curând în Buletinul Institutului, tom. III”⁷⁴. În același raport, tipărirea numărului 3 al revistei era trecută ca obiectiv primordial în lista sarcinilor stabilite pentru activitatea instituției din viitorul imediat⁷⁵. Dar, definitivarea și tipărirea revistei nu a reușit, deoarece subvenția așteptată de la centru nu a sosit în timp util, iar secretarul general al regionalei, P. Ștefănuță, care, în mod practic, se ocupa de coordonarea lucrului legat de editarea revistei, a fost „înregimentat la concentrări” și s-a aflat la Constanța, până în ultima decadă a lunii iunie. Nota ultimativă din 28 iunie 1940 și ocupația sovietică a Basarabiei, care a urmat, au spulberat definitiv acest proiect. Astfel, tomul III al *Buletinului* a existat doar în variantă manuscris. La nivelul actual al cercetării noastre putem preciza că alte informații relevante subiectului, precum și manuscrisul propriu-zis al tomului III, nu s-au putut depista în arhivele naționale de la Chișinău, București și Iași.

Cu acest minim de numere tipărite, *Buletinul* Institutului sociologic de la Chișinău, oricum, reprezintă unica publicație periodică științifică de sociologie și cel mai reușit mijloc de propagare a activității instituției. Bogatul material documentar, oferit de cele două tomuri ale Buletinului, a înlesnit cunoașterea unei serii întregi de aspecte dintre cele mai interesante, privitoare la viața țărănească din satele basarabene, precum și problemele pe care acestea le ridicau. Intelectualitatea basarabească, dar și a întregii Țări, a primit, pe calea acestei publicații, cele dintâi lucrări științifice asupra realităților sociale din zona rurală (trecută sau recentă), cercetată și descrisă după metoda sociologică monografică a Școlii sociologice de la București.

Prin conținutul său, *Buletinul Institutului Social Român din Basarabia* a informat intelectualitatea și factorii de decizie interesați despre rezultatele cercetărilor monografice efectuate de Institut în decursul celor aproape 6 ani de activitate și despre cele mai importante activități desfășurate sau propuse spre organizare de către instituția științifică regională. Publicația a fost înalt apreciată de către specialiști, intelectuali, oameni de cultură, politicieni etc., fiind luată în seamă și de către autoritățile publice locale și centrale. Fiecare dintre cele două numere ale revistei, care au reușit să apară, au fost apreciate drept „operă unică de o valoare documentară științifică permanentă”⁷⁶, având „o deosebită importanță”⁷⁷ științifică și practică.

⁷³ *Buletinul Institutului de Cercetări Sociale al României. Regionala Chișinău*, tomul II, Chișinău, 1939, p. 610.

⁷⁴ Teodosie Știrbu, Petre Ștefănuță, *Institutul Social Român din Basarabia. Raport de activitate*, în *Sociologie Românească*, anul IV (1942), nr.7-12, iulie-decembrie 1939, p. 606.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 608.

⁷⁶ *Viața Basarabiei*, anul VIII, nr. 9-10, septembrie-octombrie 1939, p. 127.

⁷⁷ Mitu Georgescu, *Institutele Sociale Regionale*, p. 389.

Bruno Venditto, Immacolata Caruso*

HUMAN MOBILITY AND DEVELOPMENT, A THEORETICAL FRAMEWORK: FEMALE MIGRATION IN MOLDOVA

MOBILITATEA UMANĂ ȘI DEZVOLTAREA, CADRUL TEORETIC: MIGRAȚIA FEMEILOR ÎN MOLDOVA

Studiul analizează un nou aspect al evoluției mobilității umane prin utilizarea unei largi perspective socio-economice, cât și a perspectivei de gen. Studiul se îndepărtează de o viziune economică clasică a dezvoltării, considerând-o ca fiind un proces de schimbări structurale ce transformă și definește interacțiunea dintre indivizi, comunități și societate. Dezvoltarea este abordată din perspectiva indivizilor care-și satisfac nevoile individuale pentru a-și crea o viață mai bună pentru ei înșiși și pentru familiile lor (Sen, 2011; Nussbaum, 2011). Migranții sunt considerați agenți care, în timp ce își ating propriile nevoi și așteptări, își transformă statutul social și economic. În consecință, relațiile cu familiile lor, cu comunitatea de origine și, în cele din urmă, cu mediul socio-economic al țării suportă modificări (Venditto 2018a). Remitențele financiare și sociale reprezintă unul dintre modurile în care se manifestă astfel de modificări. Această abordare teoretică este aplicată problemei migrației femeilor în Republica Moldova și oferă o analiză descriptivă preliminară a unui astfel de fenomen. Studiul propune diverse unghiuri de investigare a efectelor neeconomice ale remitențelor sociale (Levitt, 1998) ca viitoare arii de investigare a migrației de gen în Moldova.

Cuvinte-cheie: Dezvoltare (evoluție), gender, migrația în Moldova, remitențe sociale

This paper untangles some new aspect in the nexus human mobility – development using both a broader socio-economic viewpoint and a gendered perspective. The study departs from an economistic vision of development considering it as a process of structural changes that transforms and defines interaction between in-

* **Bruno VENDITTO**, doctor în științe, cercetător științific la Institutul de Studii al Mediteranei, or. Napoli, al Consiliului Național de Cercetări Științifice al Italiei (ISMed-CNR), conferențiar la Universitatea din Namibia; **Immacolata CARUSO**, cercetător științific la ISMed-CNR.

** Although the article is the result of a shared reflection by the authors, paragraphs 2, 2.1, 2.2 and 3.2 are to be attributed to Bruno Venditto, and paragraphs 3 and 3.1 to Immacolata Caruso. Introduction and conclusions are to be considered a joint elaboration.

dividuals, communities and society. Development is considered in the perspective of the individuals who satisfying their individual needs, create better lives for themselves and their families, (Sen, 2011; Nussbaum, 2011). The migrants are considered as agents who, while attaining their own needs and expectations, transform their social and economic status. As result the relationships with their families, the home community, and ultimately the country's socio economic environment is modified (Venditto 2018a). Financial and social remittances represent one of the ways in which such modifications are manifested. This theoretical approach is applied to female migration in Moldova providing a preliminary descriptive analysis of such phenomenon. The investigative angle of the non-economic effects of social remittances (Levitt, 1998) is then proposed as future areas of investigation on gender migration in Moldova.

Keywords: Development, gender, migration in Moldova, social remittances

1. Introduction

For long time social scientists have looked at migration from a variety of competing perspectives, (Hagen-Zanker, 2008; Kurekova, 2011; Wickramasinghe & Wimalaratana, 2016); as a result models that analyse human mobility and explain the impact of migration on both the micro (individuals and their families) and the macro (areas of origin and destinations of migrants) level, have been developed in isolation of each other, failing to produce a general migration theory backed by empirical evidence (Arango, 2003).

In the paper the term '*human mobility*' is preferred to the word '*migration*' which is commonly described as a negative event associated to a narrative linked to the imagines, and the journalistic descriptions, of desperate people trying to cross both natural, (the Mediterranean sea, the Alps, etc.), and artificial barriers (walls erected on the national borders, etc.), dividing Europe from the rest of the developing world (Venditto 2018a). Such standing is based on the belief that human mobility is a complex phenomenon that contributes to change the economic, social and cultural conditions of the individual migrants and their families while having an institutional and developmental impact on both the receiving and sending areas. For these reasons its description and analysis can only be completed bringing together different branches of the social sciences family, geography, demography, economics, sociology, to mention just a few. Under this angle the migrants are considered as agents of change since their actions determine a set of changes in the socio-economic status of the migrants, their families and the external structures, having a direct and indirect developmental impact also on the area of origin of the migrants. These transformations are critical in explaining the nexus migration – development that underlines the theoretical stance of the paper.

The paper examine the nexus migration-development under a gender perspective and reports some preliminary results from an on-going study on female

migration in Moldova while setting out some working hypotheses on the determinants and socioeconomic implications of human mobility drawing on the existing literature. It is divided into two parts: i) a theoretical section which examines from a wider angle the *nexus migration – development*, followed by the examination of the connexion between *female migration and development*; and ii) a descriptive section, based on the theoretical elaboration, which provides some preliminary findings and the prospective methodology to use for future work associated to Moldovan's female migration.

2. The *nexus migration-development*.

Defining development is not an easy task; a variety of disciplines ranging from the physical to the social sciences, deal with such a concept. To assess the relevance of the migration-development relationship it is important to have a clear understanding of what development is when applied to the social sciences family. Within them, development can have different meanings depending on the angle from which it is observed, and the ideological, theoretical and practical assumptions used, (Sant'Ana, 2008; Todaro, 1999). The authors' meta-perspective approach to the development concept is that development is a process that determines changes in the social system, measured in relation to the improvement of a set of criteria, correlated to the human empowerment and wellbeing (Herath, 2009; Sen, 1999; Myrdal, 1974). This implies that the concept of development is both ahistorical, being associated to structures that have not existed, and apolitical, because it is not correlated to any particular type of political structure (Colman & Nixon, 1994). When the abstract objectives of development are made explicit, the development's concept is referred both to a precise period in time and to a specific geographical region, and requires socio-political structures to achieve its objectives, assuming a clear historical and political connotation.

Development as economic growth emerged in the late 50s. Truman, the newly elected American president, indirectly defined development, giving a political connotation by stating that: "*we must embark on a bold new program for making the benefit of our scientific advance and industrial progress available for the improvement and growth of underdeveloped area*" (Truman 1949, paragraph 44). Afterward, particularly when referring to the non-western world, growth remained "*one of the necessary conditions for long-term development*" (Szirmai, 2005, p. 9). The world development for a long time has been decidedly "economized", (Garada, 2015) and in its use has usually been associated with the concept of economic growth, (Feldman, Hadjimichael, Kemeny, & Lanahan, 2014). A narrow interpretation considering it as a process leading to the increase in the size of the national economy, commonly measured with various macro-economic indicators, the GDP per capita above all. This association between growth and development has been nonetheless criticized. On the one hand development was criticised because associated with a specific model

production. As put by Esteva (2010), the western “*industrial mode of production, which was no more than one among many forms of social life, became the definition of the terminal stage of a unilinear way of social evolution*” (p.4). This implied that development was nothing other than just a westernisation of the ‘*underdeveloped countries*’. On the other hand, without taking position on the validity of that specific model of production, it was instead suggested that development could not be explained just with the lenses of economic growth. As observed by Thrilwall (2002), “*development should be focused on and be judged by the expansion of people entitlements and capabilities that this entitlements generates*” (p. 43). The paper departs from an economistic vision of development rather, considering it as a *normative concept*, a process that transforms and defines interaction between individuals, communities and societal structures in a process of structural changes. Development is analysed in a broader socio-economic and institutional angle, considered in the perspective of the individuals who, through their actions, actively fulfil their own priorities satisfying their individual needs, while creating better lives for themselves and their families, (Sen, 2011; Nussbaum, 2011). This is a theoretical framework based on *tangible rights*, indispensable for the individuals to accomplish their goals, according to their own evaluation criteria, (Sarr, 2018). When linking human mobility to this concept of development one can say that individuals, and in this context particularly female migrants, can and should be considered as agents who reflexively interact with the internal and external environment. As result of such interaction the migrant agents are able to attain, both directly and indirectly, their own needs and expectations transforming their social and economic status; while at the same time modifying the relationships with their families, the home community, and ultimately impacting on the country’s socio economic environment (Venditto 2018a).

Remittances represent one of the ways in which such modifications are manifested and the bond between the migrants and the families is maintained and strengthened. Divergent assessments exist on the nature and consequences of the correlation between remittances and development (Maimbo & Ratha, 2005; Chimhown, Piesse & Pinder, 2005; de Haas, 2005; Azam & Gubert, 2005; Ghosh, 2006). The fact that, as noted by Markley (2011) in his analysis of Goldring’s work (2004), remittances do not include just a monetary, and consequently economic component, but should be “*disaggregated into economic and beyond economic remittances*” (p. 336), is probably the main reasons why there is such a diversity of opinions.

2.1. Remittances and Development

Considering remittances from a wider economic and socio-cultural angle consents to have a broader understanding of the nexus migration-development and of the agent migrant capacity to change her status; concurrently such standpoint allows to reevaluate the impact of migration on gender. Financial remit-

tances¹ defined as: “... *cash and non-cash items that flow through formal channels, such as via electronic wire, or through informal channels, such as money or goods carried across borders*”, (IMF 2013, p. 272) are mostly associated with the ‘physical’ transfer of money and goods from the migrants to the family at home. These *economic* remittances can be considered as transfers between residents and non-residents, regardless of the source of income of the sender and the relationship between the households, which are however registered in the balance of payment of the receiving country.

Attention is generally given to the possible material and financial improvements that occur as result of the migrants’ direct and indirect financial contributions to the family members, (Ullah, 2017). In 2018 financial remittances sent by migrants accounted for 688,996 million of US\$, the second source of funds after Foreign Direct Investments, (FDI) and well above the Overseas Development Assistance, (Ratha, Dervisevic, Plaza, & others, 2015).

As indicated in table 1 below, they have risen steeply in the period 1980-2018.

Table 1

World Remittances 1980-2018 in billions US\$

Financial Remittances	Years		
	1980	2000	2018*
World	35,814	126,753	688,996

Source: World Bank Remittances inflow table updated April 2018

<http://econ.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/EXTDEC/EXTDECPROSPECTS/0,,contentMDK:22759429~pagePK:64165401~piPK:64165026~theSitePK:476883,00.html#Remittances>.

* Estimates by Ratha and Shaw, (2007).

These numbers alone explain why large part of literature on migration has concentrated on the impact of financial remittances (Ullah, 2017), which has been analysed to explain the drivers of migration and the nexus migration development. Even those who are somehow skeptical to the direct contribution that financial remittances have in fostering development, (Azam & Gubert, (2005), de Haas, (2005), Stemmer, (2011), cannot disregard the fact that, particularly in the developing countries, remittances have overtaken net Overseas Development Assistance’s² flows.

In the remittance development debate less attention has been given to the fact that, “...*in addition to money, migrants export ideas and behaviours*”, (Levitt 1998 p. 927) to both their families and communities. These non-financial con-

¹ The International Monetary Fund Balance of Payment and International Investment Position Manual (BPM6) considers this type of remittances as income to the households originated from abroad by individuals, temporary or permanent, residing outside their country of birth.

² In 2018 ODI stood at 157,676 US\$ billions (World Bank Indicators, 2018).

tributions, defined as social remittances, can have an impact on the family and the community at large, (Grabowska & Engbersen, 2014). Since Levitt (1996) initial elaboration of the social remittances' concept, a new sociological perspective has been added to the nexus migration–development debate. According to Gakunzi (2006, p.13) social remittances are: “... *ideas, practices mind sets, world views, values and attitudes, norms of behaviour and social capital (knowledge, experience and expertise) that the diaspora mediate and consciously or unconsciously transfer from host to home countries*”. Put it differently social remittances are that set of values, norms, ideas and behaviours that constitute the migrants' background, expanded and modified during the migrants' permanence in the host countries/areas and then transferred back to the home countries/areas, (Venditto, 2008b). Migrants are not a *tabula rasa*, but have a personal and socio-cultural background that goes with them when moving to a host place. Successively, by the interaction of the migrants with the host environment, their native social and cultural baggage is mediated and transformed, to then reappear in the home place as social remittances (Markley, 2011). Consequentially social remittances must be seen in a transnational perspective (Levitt & Lamba-Nives, 2011); they are not unidirectional (i.e. host to home place) but bi-directional (i.e. home to host to home place) (Mahamoud & Fréchaut, 2006).

Being mostly non-material, social remittances are difficult to measure, and are generally unreported in the official statistics. It is therefore challenging to quantify the real contribution of this form of remittances. In spite of that, social remittances are equally critical and even more meaningful than financial remittances, in providing a better and appropriate assessment on the nexus migration-development. As indicated by Boccagni and Decimo (2013, p. 6), social remittances “*have a major influence on the outcomes of the economic ones*”, because social relations, and the impact of the host normative structures on the migrants, ultimately affect both the decision to remit, the amount transferred and the use by the recipients.

Empirical findings on the role that social remittances have in explaining the migration-development nexus are still few, and there is no agreement on the direction of such correlation (i.e. positive or negative relationship). The available studies provide evidence of a relationship between social remittances and changes in the migrants' home environment, both at individual, family and community level. Sandu (2006), argues that working abroad modifies the life-style of the migrants. In a study of Romanian citizens working abroad, it emerged that 90 per cent of them believed that being a ‘risk taker’ was a necessary characteristic to be successful, compared with 70 per cent with the same belief at home. Fargues (2006) found a correlation between the type of family's structure existing in the host country, and the behaviour of the migrants towards family relationships when returning home. Similarly, Frank (2005), found that Mexican women, whose partner had moved to the US, smoked less than those who did not move.

Changes in migrants' behaviours are confirmed in a more recent study on the behaviour of Romanian women migrants. Vlase (2013), observed that, female migrants returning home after having lived and worked in Italy, started to question the traditional relations that regulate family relationships. The authors' opinion is that the nexus migration – development can be better understood if analysed from a gender perspective which helps to better comprehend both the decision to migrate and the social transformations, resulting from the migration experience (Alcántara, Chen, & Alegriad, 2014; Venditto 2018b).

2.2. Female migration and development

Until the late 1970s migration data were not classified by sex, and many scholars believed that the participation of women in international labor migration was negligible, (Villares-Varela, 2013; Zlotnik, 2003). As results most writings on international migration either only focused on male migrants, or implicitly disregarded female migration, assuming that the majority of migrants were male. Recently scholars have begun to move away from: "... *the predominant view of female migrants as simply the wives and children of male migrants*" (Awumbila, 2015, p. 136), recognising the specificity of female migration. With the publication of comprehensive gender disaggregated migration data³ at the end of the 90s, it has been evident that women migration was neither a recent nor an insignificant event. As shown in table 2 below, women have always migrated in the same numbers as men, and female contribution to the international migration stocks has been more or less constant in the last sixty years. Latest statistics (UN 2017), indicate that in the period 2000-2017, the stock of female international migrants grew faster than that of male international migrants; in 2017 female migrants reach 125 million, somewhat less than half, or 48.4 per cent, of the total international migrant stock.

Table 2

International migrant percentage at mid-year by sex, 1960-2017

	1960	1970	1980	1990	2000	2010	2017	Average
Male	50.55%	50.07%	49.96%	50.78%	50.71%	51.62%	51.64%	50.76%
Female	49.45%	49.93%	50.04%	49.22%	49.29%	48.38%	48.36%	49.24%
Total	100	100	100	100	100	100	100	100

Source: Own elaboration from Global Bilateral Migration Database, World Bank (2011), and United Nations, (2017) International Migrant Database, POP/DB/MIG/Stock/Rev.2017.

Breaking down the 2017's data by geographical areas, appears that female migrants exceeded male migrants in Europe, Northern America, Oceania and Latin America and the Caribbean, while men migrants were higher in Africa and

³ The United Nations Population Division released the first data set of data, containing estimates for the period 1965-1990, in 1998.

Asia. More specifically in Europe and Northern America the share of females migrants, reached 52 and 51.5 per cent, considerably outnumbering male migrants. In Latin America, Oceania and the Caribbean in 2017, the number of female international migrants (50.7 per cent) slightly outnumbered the proportion of male international migrants (49.3 per cent) while female migrants represented 42.4 and 47.1 per cent in Asia and Africa respectively.

This pattern depicts what is described as *feminization of migration*; women increasingly migrating to enhance both personal and economic opportunities. It is important however to emphasize that migration, and female mobility particularly, is a multidimensional and multifaceted phenomenon. Female more than male migrants may, and do, face stronger discrimination, and are more vulnerable to abuse as both migrants and women. Nevertheless focusing prevalently on the disempowering components, as done so far, (Anker & Hein 1986; Brochmann, 1990; Hugo; 2000) does not fully captures the social and economic transformation that the movement determines. As noted by Yu (2007, p. 7) female migration can also be a “*conscientising process which inspires women to negotiate the gender relations and structural inequality in contingent institutional settings*”. The argument here presented is that, as observed by Caritas (undated, p 6), human mobility “*can contribute to gender equality and empowerment of women by providing women migrants with income and status, autonomy, freedom, and the self-esteem that comes with employment*”. When women become migrant workers tend to gain independence, and this in the majority of the cases, leads to a change in gender relations within their families. From an actor – structure approach, female migration can be seen as a struggle where the female’s agency power is strengthen, allowing the woman to modify those social structures that customarily leave no ground for modification, (Omelaniuk, 2005). As noted by UN-INSTRAW (2007), sending remittance usually empower the women whom may acquire a protagonist role as primary provider for the family. The reflexive assessment of the migrants’ experience slowly modifies the existing social structures in both the areas of origin and destination; in so doing the existing individual and collective gender perceptions in the society are also modified. In other words being gender a social construct which goes beyond the male - female dichotomy, female empowerment tends to have an impact in modifying those social constructions determining gender’s depiction.

3. Migration in the Republic of Moldova

Moldova, officially the Republic of Moldova, is a small lower middle-income country with a GDP per capita of 2,692 US \$, one of the poorest countries in Europe, heavily dependent on its agriculture sector. More than half of the country’s small population of 3.5 million reside in the rural area (57,1%) with 1,5 million living in the urban areas (42,9%)⁴; it is a landlocked country bordered by Romania to the west and surrounded by Ukraine for the other parts.

⁴ /www.worldbank.org/en/country/moldova/overview.

Previously a province of the Russian Empire (1812–1918), Moldova was unified with Romania after WW I, to be then incorporated by the USSR from 1944 until 1991; after the collapse of the Soviet Union, in 1991 Moldova has become an independent state, (Drbohlav, Bailey, Čermák, Čermáková, Lozovanu, Masná, Pavelková, Seidlová, Stojanov, Valenta, & Vietti, 2017; CIA World Fact Book, 2018)⁵.

Analysing Moldovan human mobility patterns is interesting both for the relevance that gender has in the composition of the migration fluxes, and the impact that migration has on the country socio-economic context. It has to be noticed that due to the country's history, mobility had initially an internal connotation.

Before 1991, being still part of the Soviet Union, migrants were directed towards the Union oil rich regions; after independence Moldovans has moved mainly to the nearer post-communist countries and Europe. Detailed official data have, however, not been collected until 1995 after independence. Records available before that time (Vladicescu & Vremis, 2012) indicate a predominantly rural-urban flow, particularly towards the main towns (Chisinau, Balti). The latest 2004 census (Pantiru, Black & Sabates-Wheeler, 2007) suggests that 903,700 people, or 26.7 per cent of the population, could be classified as internal migrants having changed their residence in the country at least once since they were born. A total of 44,400 people moved to Chisinau between 2002 and 2004, whilst just 5,600 moved elsewhere in the country and to other major cities, such as Balti and Cahul, contributing to the constant decline of the population, particularly the active one, in rural areas (IOM 2012). Notwithstanding the relevance of migration, data are very conflicting. One of the possible reasons could be the lack of an effective governmental control over the country's eastern border and in general the absence of long-term data relating to emigration process. The use of different data collection methodologies, and lack of clarity between the use of local and external data sources, help in explaining why data from different sources differ both in absolute numerical terms and along variables of migrant stocks and flows' composition. In addition migrants with irregular status are often not included in the estimates of those leaving/working abroad (documented migrants), with the possible underestimation of the phenomenon. For this reason data collected by the United Nations Population Division, Department of Economic and Social Affairs (UN, 2017) have been used for this preliminary study on human mobility in Moldova.

Economic deprivation and concurrently the military conflict, taking place during the first years of transition to independence, were the main drivers of both internal and international migration (IOM 2012). Geographical distance,

⁵ A strip of Moldovan territory, in the eastern part of the country between the bank of the river Dniester and the territory of Ukraine there is the separatist "Pridnestrovian Moldovan Republic" an unrecognized state which split off from Moldova after the dissolution of the USSR and is not under the government jurisdiction.

possibilities to work, and language similarities⁶, all seemed to play a role. As a result of the fall of the Soviet Union, and the consequent civil war (1992-93), gross domestic product significantly dropped, forcing people to look for better opportunities abroad. The 1998 regional financial crisis worsened the country's economic climate and the higher incomes and better opportunities available in Russia, the CIS's countries, Italy, Portugal, and other EU member States, acted as a strong pull factor. Overall Moldovan's migration movements may be divided into four phases (Institute for Public Policy, 2008). Table 3 below describes the evolution of the stocks of Moldovan's migrants in the period 1990-2017.

Tab. 3

Total migrant stock at mid-year by main countries of destination (%)1990-2017

	1990	1995	2000	2005	2010	2015	2017
WORLD (Total)	625.810	602.130	600.942	715.928	833.211	924.333	973.618
Main Countries of destination	%	%	%	%	%	%	%
Russian Federation	46,79	46,71	45,94	39,86	34,66	31,84	30,25
Ukraine	28,77	28,14	28,49	21,85	17,91	16,20	15,53
Romania	8,35	7,34	6,04	5,68	5,68	12,40	15,53
Israel	4,57	4,32	3,91	2,37	1,27	1,18	1,09
Kazakhstan	2,10	1,77	1,47	1,41	1,36	1,30	1,27
United States of America	1,75	2,49	3,33	3,55	3,80	4,53	4,44
Greece	1,47	1,24	1,05	1,16	1,28	1,09	1,01
Belarus	1,41	1,35	1,31	1,09	0,92	0,82	0,78
Kyrgyzstan	1,29	1,07	0,85	0,57	0,36	0,29	0,27
Canada	0,36	0,37	0,39	1,01	1,46	1,48	1,46
Germany	0,19	1,38	2,64	2,44	2,25	2,12	2,39
Portugal	0,14	0,31	0,50	1,56	2,09	2,13	2,06
Czech	0,03	0,05	0,07	0,75	1,19	1,12	1,10
Italy	0,01	0,54	1,11	12,11	20,02	18,05	17,44
Spain	0,00	0,02	0,04	1,19	2,05	1,85	1,77

Source: Own elaboration from United Nations Population Division, Department of Economic and Social Affairs (Workbook: UN_MigrantStockByOriginAndDestination_1990-2017).

In the first phase (1990-1994), between the pre-independence and the post independence period, more than 560,000 thousand Moldovans lived in the former Soviet Union's republics, and several bilateral migration agreements were stipulated after independence with Russian Federation (May 1993), Ukraine (De-

⁶ Countries with Russian and Latin roots' languages were the preferred destination.

ember 1993), Belarus (May 1994) and others CIS countries, to protect the rights of Moldovans working abroad. The deterioration of the socioeconomic conditions triggered the so-called “*shuttle migration*”⁷, a sort of commercial migration using routes in Turkey, the Russian Federation, Romania, Germany and Poland. Strengthening of customs controls and the increase in import-export activities with European countries gradually reduced, in the following years, this form of migration which was replaced by labor migration. In the second phase (1995-2000), despite the socioeconomic reforms in the agriculture sector, and a GDP increase of 1.6 per cent compared to the previous years, the default in the Russian Federation, followed by a de facto embargo imposed by the latter on the Moldovan products, triggered a new economic crisis.

Unemployment led to poverty which affected a vast majority of the population with a consequently increase of regular and irregular migration, both to Europe, Russian Federation and Ukraine. In the period 2001-2006, several measures were undertaken by the State to curb irregular migration and promote migrant's rights protection. Among them the establishment of the State Migration service⁸ the regular labour movements, the signature of bilateral labor agreements, and the opening in Moldova of consular offices of the main European migration-destination countries like Portugal, Greece and Italy. The fourth migration phase (2006 - present) is characterized by a continuation of the institutional reforms. In 2009 the Ministry of Labor, Social Protection and Family was created; it was entrusted with the responsibilities to regulate labour migration, at the same time, to regulate legal flows of migrants, other specific agreements were signed with the main destination countries.

The main destination, despite the variability of the flows, continues to be the Russian Federation and Ukraine even after independence. 2005 that is however a *watershed* year; there is both a reverse of the migration flows' overall decline, and a change in their direction, with a drop migration movements towards the traditional destination countries. Italy, United States and Spain appear as new countries while migrants to Russian Federation, Ukraine, Turkey, Romania and Greece gradually decreased.

The lack of clear economic policies and political instability were, and are⁹, among the drivers of migration; indeed in 2010 almost a quarter of the economically active population left the country looking for a job. Currently as suggested by Drbohlav (2017), 38.6 per cent of Moldovan households are interested by migration (both internally and international) with “*up to one in three persons directly impacted by some form of mobility*” (p. 239); these movements have serious

⁷ Buying goods abroad to trade them in the country making higher profits.

⁸ Government Decision No.872 of 21 August 2001.

⁹ The exposure, in May 2015, of the massive bank fraud scandal, dubbed “*the robbery of the century*”, gave rise to major anti-corruption demonstrations which led on November 2015 to the election of a new president of pro-Russian, Igor Dodon that while tackling the problem of corruption had to put a brake on a migration as well as.

political, economic, and social consequences. Nearly three-quarters of all Moldovan migrants that leave the country range between the ages of 15 and 39, with the average departure occurring between the ages of 20 and 24. Inevitably migration causes a significant loss of human capital and reproductive potential since a large percentage of the migrants are in prime reproductive age, and actively involved in the labor force. Recent studies found that local labor force shrank from 1.45 million people in 2004 to 1.27 million in 2017, education and health are among the sectors that most suffered. Between 2011 and 2016, the public health sector lost 7 per cent of its medium qualified medical staff and 6 per cent of its nurses¹⁰. Alarmingly, around 27 per cent of the medical staff is above retirement age while Moldova is losing 30,000 inhabitants a year on average, and this could be the case for 40 per cent of the population by 2050¹¹. In addition, according to official data the birth rate has fallen in recent years with the average number of live births per 1,000 women having dropped by six per cent during the last decade¹².

3.1 Female migration in Moldova

As indicate, there are no accurate data on the exact number of Moldovans working abroad, the most recent statistics from the Moldova's National Bureau of Statistics (BNS) estimate that around 764,000 Moldovans are working abroad, out of which 409,700 are women¹³. Female migration is, however, not new in Moldova; the country has one of the highest emigration rates in Europe, and has been listed by the UN Population Division among those countries where women constitute more than half of the country's migrants¹⁴. Table 4 below provides the stocks of Moldovan's female migrants in the period 1990-2017.

The first migration's wave started around the nineties, after the former Soviet state became independent. Around that time, thousands of women, joblessness at home, moved abroad driven away by poverty. Female migration echo the national data in the period 1990-2017. The Russian Federation followed by Ukraine and Romania was, until the early 2000, the privileged destination country; afterwards Greece, Germany, Portugal, Spain and, above all, Italy assumed a prevalent role. Italy in particular, in less than twenty years saw a sharp increase of female migrants whose rate raised from 1.61 to 22.26 per cent between the period 200-2017, overtaking Ukraine and Romania, the traditional destination countries in 2010, to become the 2nd preferred migrant destination country.

¹⁰ https://www.theglobaleconomy.com/Moldova/labor_force/.

¹¹ <https://www.equaltimes.org/moldova-a-country-being-emptied-of?lang=en#.XDdiSflKgdV>.

¹² <http://www.statistica.md/newsview.php?l=ro&idc=168&id=5638>.

¹³ <http://statistica.gov.md/index.php?l=en>. A report published by the Ziarul de Gardă in May 2018 compiling data mainly from Russia, Italy and Portugal, puts the figure at more than one million people (although the figure includes roughly half a million people living in the breakaway region of Transnistria, which is de facto Russian-controlled, <https://www.zdg.md/editia-print/social/moldova-ramane-fara-cetateni>).

¹⁴ International Migration Report 2017, United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division, December 2017

Tab. 4

Female migrants at mid-year by main countries of destination, 1990-2017 (%)

	1990	1995	2000	2005	2010	2015	2017
WORLD (Total)	335.147	312.008	302.205	374.715	447.325	494.662	518.544
% Female Tot. Stock	53,55	50,31	50,29	52,34	53,69	53,52	53,26
Main countries of destination	%	%	%	%	%	%	%
Russian Federation	44,49	44,58	41,03	34,94	30,20	27,97	26,70
Ukraine	30,70	31,18	30,73	22,61	18,05	16,35	15,76
Romania	9,36	8,47	7,25	6,68	5,93	11,66	14,41
Israel	4,49	4,59	4,19	2,44	1,30	1,22	1,13
Kazakhstan	1,95	1,77	1,49	1,33	1,22	1,16	1,13
United States of America	1,67	2,50	3,32	3,38	3,58	4,32	4,25
Kyrgyzstan	1,38	1,20	0,92	0,60	0,37	0,30	0,28
Belarus	1,23	1,25	1,21	0,96	0,79	0,71	0,68
Greece	1,22	1,35	1,48	1,56	1,68	1,50	1,41
Canada	0,35	0,38	0,40	0,96	1,35	1,37	1,36
Germany	0,29	1,45	2,66	2,45	2,26	2,14	2,40
Portugal	0,05	0,11	0,17	1,12	1,60	1,72	1,65
Czech	0,02	0,04	0,05	0,53	0,79	0,78	0,78
Italy	0,02	0,79	1,61	15,55	24,96	22,98	22,26
Spain	0,00	0,02	0,04	0,98	1,86	1,83	1,77

Source: Own elaboration from United Nations Population Division, Department of Economic and Social Affairs (Workbook: UN_MigrantStockByOriginAndDestination_1990-2017).

Romania access to the European Union in 2007 made simpler the movements towards Italy and the other EU's country, over 1 million Moldovans were in fact granted Romanian/EU citizenship. In 2014 with the Moldova-EU association agreement¹⁵ emigration increased significantly as Moldovans gained the right to travel to Western Europe without a visa. Female migration also increased; the latest 2016 BNS' migration report indicates that around 48 per cent of Moldovan women leaving to work abroad went to Russia, while 31 per cent headed for Italy (Barbaiani, 2018). The 2016 BNS report also provides details on the women's age associated to the country of destination. The majority of the female migrants, two thirds, were in the age groups 15 - 44, younger women preferred to work in Western Europe, as they could easily learn a foreign language, females over 40s chose to move to Russia as they already spoke the local language.

¹⁵ https://eur-lex.europa.eu/legal-content/DE/TXT/?uri=uriserv%3AOJ.L_.2014.260.01.0004.01.ENG.

There is general consensus that female migration, besides further shrinking the workforce and exacerbating the problems connected to Moldova's already ageing population, has led to a significant increase of family conflicts. Several studies (UNICEF 2012) indicates that children left behind, particularly those from divorced families, are the one who most suffer, with deteriorating academic performance, declining attendance, and a lack of motivation.

In 2011 more than 100,000 children, one out of every five, had a parent living abroad, 10 per cent of them had both parents abroad. Given the traditional family's stile and the gender's role still prevalent in Moldova, with the mother responsible for child-rearing (Yanovich, 2015), the mother's absence has had a more detrimental impact to the children's development and exacerbated their sense of abandonment. A 2008's UNICEF survey indicates that 14 per cent of children with a migrant mother, compared to 3 per cent with the father abroad, perceived that nobody was caring for them¹⁶. Left-behind children are undoubtedly a vulnerable social group, deserving government and societal attention but, despite common public views to the contrary, the results of most studies on this issue do not suggest that parental and female migration in Moldova has an alarmingly adverse effect on children's well being¹⁷.

Directly linked with female migration, particularly in a context of poor economic conditions, is the issue concerning human trafficking for sexual exploitation. The exact number of *smuggled* women, is unknown, they are typically recruited through *tourist companies* or employment abroad agencies (some of them even with official licenses) that violate the law, (Jandl, 2003). Moldovan government recently implemented appropriate policies to curb human trafficking. In September 2011, was approved the National Strategy in the migration and asylum domain (2011-2020), providing the basis for a comprehensive regulation of migration and asylum management, proving for the harmonization of the national legal framework with international and EU law¹⁸.

¹⁶ It must be said that when a mother emigrate only a small percentage of men become the primary caregiver, more commonly, the job falls to a grandparent and this help at explaining the feeling of loss felt by the children.

¹⁷ Juvenile crime rates in Moldova were often associated to the negative impact of migration in the country; UNICEF (2008) found that between 1993 and 2000 there was a positive correlation between the children left behind and the juvenile crime; almost 60 percent of juvenile offenders where children with migrants parents., More recently, (Yanovich 2015; Anderson & Kirsten, 2012) the number of juvenile offenders associated to migrants' parents decreased, of all the juvenile offenders in 2010, only 20 percent had one or both parents living abroad. Educationally children from migrant households tended to have slightly better grades than their peers, which may be attributed to an increased effort.

¹⁸ The Action Plan 2011-2015 for the implementation of the National Strategy in the Migration and Asylum Domain (2011-2020) stipulates the importance of the compatibility of skills and qualifications of migrants. The recognition, evaluation and certification of competences and skills acquired by Moldovan migrants abroad are seen as vital, (IOM/UN Migration, 2018). In 2017, the government approved normative amendments to expand the network of Diaspora

Female migrants are often presented mainly as victims (for example, of trafficking), or presented as bad mothers for having “abandoned” their children at home; overall female migration in Moldova, as elsewhere, is often depicted in a negative perspective, and attention on the women agency’s characteristic is generally lacking. It is important instead to recognize the role that women agency has, creating opportunities for the female migrants to decide over the development processes associated to the migration, and duly benefit from them (Caruso 2019).

Women have generally been found to be more responsible migrants¹⁹, keeping in touch more frequently with the family members left behind, and staying loyal to their partners. For these reasons it is noteworthy paying attention to the socio-economic impact of both financial and social remittances in Moldova. This is even more relevant considering the sheer size of female migration in the country and the potential developmental effect on country’s economy, which will in large part depend on the future actions of these migrants.

The analysis of the impact that social (non-financial) remittances have on the migrants and their families, complement that of the financial remittances, providing a broader understanding on the socio-economic effects of migration in Moldova, thus filling a void in the study of migration dynamics in the country.

3.2 Financial and Social Remittances in Moldova

Moldovan’s migrants have always sent money home, (Ruggiero 2005), with an overall upward remittance’s trend that has increased after independence reaching 1.88 billions of US\$ in 2018. Although, as indicated in figure 1 remittances’ inflow registered a downturn inflow during the two world financial crises of 2008, and 2012, financial remittances continue to represent a very important source of income for the migrants’ families (Piracha, Saraogi, 2011; Siegel, Lücke 2013), while currently contributing to more that 20% of the country’s GDP²⁰. Considering that in 2017 remittances were much higher than the inflow of FDI in the country²¹, it is apparent that they are one of the main drivers of economic growth, and the principal channel through which Moldovan emigrants express their connection with the country.

Migration and Development (DMD) Focal Points to the local level. More national strategies and action plans have started to integrate the DMD aspects; these include the “Diaspora 2025” Strategy and Action Plan for 2016-2018, the Action Plan for Reintegrating Returning Migrants for 2018-2020, and the National Employment Strategy and Action Plan for 2017 that contribute to increasing the cooperation between the Government, local public authorities, civil society and diaspora members by enhancing and extending the transversal approach to diaspora, migration, and development (IOM/UN Migration, 2018).

¹⁹ Growing evidence that women remit a larger portion of their earning (Yanovich 2015).

²⁰ In 2018 remittances represented 20.5 % of the GDP this was the highest ratio of remittances to GDP income of all European countries.

²¹ Moldova’s inwards investments flows represented 13.2 % of gross fixed capital formation in 2017, (UNCTAD, 2018).

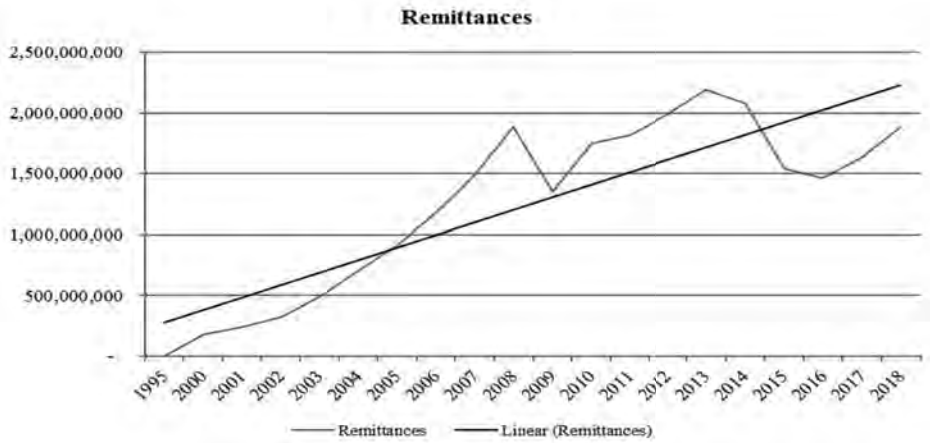

Fig. 1. Moldovan's remittances inflow (2000-2018* -US\$ millions)

Sources: Own elaboration from World Bank (2018) data.

Remittances rising households' disposable income, have directly reduced poverty allowing families to meet their basic consumption needs²². Less than 10 percent of remittances is instead invested productively to buy houses and land, (Sintov, Cojocaru, de Zwager & Gadeshi, 2010; Stemmer, 2011), indirectly contributing to the family well being. Sintov, at al., (2010) suggest that, from a general point of view financial remittances had a positive impact on Moldova's macro-economic stability, financing the trade deficit and supporting the value of the currency. However there is no unanimity on the positive impact of remittances on the country development. Using strictly economic indicators there is evidence that, given the country's industrial base, most consumption goods are not produced domestically but imported from abroad. Financial remittances, increasing families' purchasing power can create a sort of 'import dependency' syndrome which may leads to an increase in domestic prices and higher inflation, (Mara, Narazani, Saban, Stojilovska, Yusufi, & Zuber, 2012). At the same time remittances may promote a sort of 'cash dependence' (Hellerman, 2003), which may reduces or even eliminates "*the wishes of people, particularly youth, to participate in economic activities*", (Sintov at al., 2010, p.18). As result most of the literature on remittances tend to dismiss the existence of a strong migration – development nexus in Moldova. However as underlined by Pantiru, Black, and Sabates-Wheeler, (2007, p. 18), "*...there is little doubt that the improvement in Moldova's economic situation after 1999 is due in part to increased consumption due to remittances*".

²² "On average remittances constitute at least 65% of the income of the recipient family in 41% of families with a migrant and between 35-65% for another 25%", (Stratan & Chistruga, 2012, p. 1193).

On the other hands it is difficult to deny that additional resources can assist families to fully address the primary basic needs of education, health and safety that are often neglected due to the paucity of funds available to them, (Hristev, Mincu, Sandu & Walewski, 2009; Mara, at al., 2012). Giving the possibility to migrants and the family members left behind the opportunity to be actors of their own development, (Sen, 1999). Under this perspective financial remittances can be regarded as the outcome of the contractual agreement implicitly signed among the parties that link the migrants with the family/community (Chort, Gubert & Senne, 2011). The relevance of such contract cannot be fully understood without considering the role played by social remittances and the fact that the migrants through them reassert or modify the social position they have either in the family or in the community. Those two latter aspects are instead particularly interesting to analyse chiefly from a gender perspective. There is evidence that social remittances, particularly through return migration could jump-start local development, (European Training Foundation, 2009). CIVIS (2010) concluded that, many return migrants or, in their absence, their families, invest in new businesses.

Considering that 53.26 per cent of Moldovan's migrants are females, it became important to understand the gender dynamics and changes in the family power relations determined as result of the new responsibilities taken by females' migrants. These aspects have received little attention in the literature which has mainly focused on the negative social externalities of migration particularly on the children left behind (Salah 2008; Gassmann et al. 2013). More studies need to be carried out in order to better understand the connection between financial and social remittances and their impact on the family, and that is what future empirical study on gender migration in Moldova should aim to achieve.

Conclusion and perspectives: a methodology for future work

This paper uses a gendered perspective to unravel some new aspects in the migration-development nexus. As noted by Rutten and Verstappen (2014), restraining the analysis of the drivers to migrate only to economic motives is reductive since underestimates social motivations for migration, particularly in traditional contexts. Pure economic theories, and quantitative methodologies, are in the eyes of the authors not sufficient to understand an event that is ultimately based on complex human decisions and has significant consequences on family life. A multidisciplinary approach which combines economic and sociological paradigms has to be used to analyse such phenomenon.

Migrants, and in this context female migrants, should be considered as agents who reflexively interact with the internal and external environment. These agents are masters of their own development, interacting both with other individuals (i.e. members of their own family, community or social networks) and with the external societal structures surrounding them. Being gender a social construct, female migration in Moldova can transform the socio-economic structure of the families, and the local communities; in so doing migration can directly influ-

ence the country's development. The paper introduces the concept of social remittances (Levitt 1996); remittances are the tangible representation of the silent bond, which links the migrant with the family (Bodvarsson & Van den Berg, 2013), generating obligations and bringing benefits for both (Mokomane, 2012). Social remittances can offer an interpretation of female migration that goes beyond the conventional analysis which focuses mainly on the negative components of the phenomenon such as sexual violence, trafficking and/or children left behind (Stock, 2011). To provide a gendered understanding of the social process of migration and its role as a structural factor to overcome power inequalities in the Moldova context, future empirical studies should, in the authors' view, focus on social remittance. A qualitative methodology appears the most suited to explaining how gender interact in the process of migration. The use of Charmaz's, (2014) constructivist grounded theory approach (CGT) is proposed. CGT allows to portrait the agents experiences related to the decision to migrate, presenting the participants' perspective on the consequences of such decision, while at the same time it gives the participants, and the researchers, the possibility of reflexively investigate on it (Venditto 2018b).

References:

- Alcántara, C., Chen, C.N., & Alegríad, M. (2014). Do post-migration perceptions of social mobility matter for Latino immigrant health? *Social Science & Medicine*, 101, 94–106. Retrieved October 20, 2017, from <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4041158/>
- Arango, J. (2003). La explicación teórica de las migraciones: Luz y Sombra. Migración y Desarrollo. Universidad Autónoma del Estado de México. Retrieved July 10, 2017 from http://pendientedemigracion.ucm.es/info/gemi/descargas/articulos/42ARANGO_La_Explicacion_Teorica_Migraciones_Luces_Sombras.pdf.
- Awumbila, M. (2015). Women Moving Within Borders: Gender and Internal Migration dynamics in Ghana *Ghana Journal of Geography*, 7, (2), 132-145.
- Azam, J-P. & Gubert, F. (2005). *Migrant remittances and economic development in Africa: A review of evidence*. Paper prepared for the AERC Plenary Session: Nairobi, 29 May.
- Barbaiani A. (2018). Rising female migration adds to Moldova's economic woes. Retrieved, February 7 2019, from <https://balkaninsight.com/2018/11/08/rising-female-migration-adds-to-moldova-s-economic-woes-11-05-2018/>
- Boccagni, P., & Decimo, F. (2013). Mapping social remittances. *Migration Letters*, 10(1), 1-10. Retrieved June 10, 2015, from http://econpapers.repec.org/article/migjournl/v_3a10_3ay_3a2013_3ai_3a1_3ap_3a1-10.htm
- Brochmann, G. (1990). *The Middle East avenue: female migration from Sri Lanka – causes and consequences*. Oslo: Institute for Social Research.
- Caritas International. (undated). *The female face of migration: Background paper*. Retrieved January 16, 2018 from <http://www.caritas.org/includes/pdf/backgroundmigration.pdf>.
- Caruso I. (2019), *Donne e mobilità: analizzare il nesso migrazione/sviluppo in una prospettiva di genere*, in Avallone P., Colesanti G. (a cura di), *Donne e lavoro: attività, ruoli e complementarità* (secc. XIV- XIX), Consiglio Nazionale delle Ricerche, Istituto di Storia dell'Europa Mediterranea, Collana Europa e Mediterraneo.

- Charmaz, K. (2014). *Constructing grounded theory*. (2nd Ed.). London: Sage Publication.
- Chimhowu, A. O., Piesse, J., & Pinder, C. (2005). The socioeconomic impact of remittances on poverty reduction. In S. M. Maimbo, & D. Ratha (Eds.), *Remittances. Development impact and future prospects* (pp.88-102). Washington D.C.: The World Bank.
- Colman, D., & Nixon, F. I. (1994). *Economics of change in less developed countries*. Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf.
- de Haas, H. (2005). International migration, remittances and development: myths and facts. *Third World Quarterly*, 26(8), 1269-1284.
- Drbohlav, D., Bailey, A. J., Čermák, Z., Čermáková, D., Lozovanu, D., Masná, E., Pavelková, L., Seidlová, M., Stojanov, R., Valenta, O., & Vietti, F. (2017). Diversification trends in Moldovan international migration: evidence from Czechia and Italy. *AUC Geographica*, 237-247 Retrieved December 10, 2017 from <http://www.aucgeographica.cz/index.php/aucg/article/view/198>
- Esteve, G. (2010). Development. In W. Sachs, (Ed.), *The Development Dictionary: A Guide to Knowledge as Power*, (1-23) London: Zed Books. Retrieved July 10, 2016 from <http://shifter-magazine.com/wp-content/uploads/2015/09/wolfgang-sachs-the-development-dictionary-n-a-guide-to-knowledge-as-power-2nd-ed-2010-1.pdf>
- Fargues, P. (2006). *The demographic benefit of international migration: hypothesis and application to Middle Eastern and North African contexts*. Policy Research Working Papers, Washington, D.C.: World Bank.
- Feldman, M., Hadjimichael, T., Kemeny, T., & Lanahan, L. (2014). *Economic development: A definition and model for Investment*. Economic Development Administration of the U.S. Department of Commerce. Retrieved August 19, 2017, from <https://www.eda.gov/files/tools/research-reports/investment-definition-model.pdf>
- Frank, R. (2005). International Migration and Infant Health in Mexico. *Journal of Immigrant Health*, 7(1), 11-22.
- Gakunzi, D. (Ed.) (2006). *Social remittances of the African diasporas in Europe*. Lisbon: North South Centre of the Council of Europe.
- Garada, R. (2015). Interrogating the development discourses: A sociological introspection. *Journal of Humanities and Social Science* 20, (3), VIII, 58-67.
- Ghosh, B. (2006). *Migrants' remittances and development: Myths, rhetoric and realities*. The Hague: International Organization for Migration.
- Goldring, L. (2004). *Re-thinking remittances: Social and political dimensions of individual and collective remittances*. Centre for research on Latin America and the Caribbean. Retrieved June 9, 2015, from https://www.researchgate.net/publication/255573390_Re-thinking_Remittances_Social_and_Political_Dimensions_of_Individual_and_Collective_Remittances/download.
- Grabowska, I., & Engbersen, G. (2014). Social remittances and the impact of temporary migration on a EU sending country: The case of Poland. Retrieved June 19, 2015, from <http://www.ceemr.uw.edu.pl/articles/social-remittances-and-impact-temporary-migration-eu-sending-country-case-poland>.
- Gubert, F. (2005). *Migrant remittances and their impact on development in the home economies: The case of Africa. Migration, Remittances and Development*, Paris.
- Hagen-Zanker, J. (2008). Why do people migrate? A review of the theoretical literature. (MGSoG/2008/WP002), Maastricht University. Retrieved September 2, 2018, from <http://mpira.ub.uni-muenchen.de/28197/>

Herath, D. (2009). The discourse of development: Has it reached maturity? *Third World Quarterly*, 30(8), 1449-1464.

Hugo, G. (2000). Migration and women's empowerment. In Harriet B. Presser & G. Sen, (Eds.), *Women's empowerment and demographic processes: Moving beyond Cairo*, 287-317. Oxford: Oxford University Press.

Institute for Public Policy. (2008), *Migration Trends and Policies in the black Sea Region: Cases of Moldova, Romania and Ukraine*, Kiev.

International Organization for Migration, IOM (2012), *Extended migration profile of the Republic of Moldova*.

IOM/UN Migration, *Migration Governance Snapshot: The Republic of Moldova*, May 2018.

Jandl, M., (2003), *Moldova seeks stability amid mass emigration*, MPI. Retrieved December 1, 2018, from <https://www.migrationpolicy.org/article/moldova-seeks-stability-amid-mass-emigration>

Kurekova, L. (2010). *Theories of migration: Conceptual review and empirical testing in the context of the EU East- West flows*. (CARIM-AS No.2010/44). Robert Schuman Centre for Advanced Studies, San Domenico di Fiesole (FI). European University Institute.

Levitt, P. (1998). Social remittances: migration driven local-level forms of cultural diffusion. *The International Migration Review*, 32(4), 926-949. Retrieved November 10, 2015, from http://media.library.ku.edu.tr/reserve/resfall12_13/intl551_AIcdygu/week6.PDF

Levitt, P. (1996). *Social Remittances: A Conceptual Tool for Understanding Migration and Development*. (Working Paper Series Number 96.04). Retrieved April 10, 2015, from <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download;jsessionid=BA74A366998C0B36D81BDF-F333AFF023?doi=10.1.1.196.2278&rep=rep1&type=pdf>

Levitt, P., & Lamba-Nieves, D. (2011). Social remittances revisited. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 37(1), 1-22. Retrieved November 10, 2015, from <http://www.peggylevitt.org/assets/socialremittancesrevisited.pdf>

Maimbo, S. M., & Ratha, D. (Eds.), (2005). *Remittances. Development impact and future prospects*. Washington D.C: The World Bank.

Markley, E. (2011). *Social Remittances and social Capital. Value and practices of trans-national social space*. Retrieved April 9, 2015, from <http://www.revistacalitateavietii.ro/2011/CV-4-2011/02.pdf>

Mohamoud, A. A., & Fréchaut, M. (2006). Social remittances of the African Diasporas in Europe, North-South Centre of the Council of Europe. Retrieved November 10, 2016, from

Myrdal, G. (1974). What is development? *Journal of Economic Issue*, 8(4), 729-736.

National Bureau of Statistics. (2018). Moldova in figures.

Nussbaum, M., C. (2011). *Creating capabilities: The human development approach*. London-Harvard University Press.

Omelaniuk, I. (2005). *Gender, poverty reduction and migration*. Retrieved February 4, 2018 from <http://siteresources.worldbank.org/EXTABOUTUS/Resources/Gender.pdf>

Pantiru, M.C., Black R. & Sabates-Wheeler, R. (2007), Migration and poverty reduction in Moldova. *Development Research Centre on Migration, Globalisation and Poverty*. Retrieved January 2019, 17 from <https://assets.publishing.service.gov.uk/media/57a08c0840fb-652dd001084/WP-C10.pdf>

Ratha, D. & Shaw, W. (2007). *South-South migration and remittances*. World Bank.

Sandu, D. (2006). *Living abroad on a temporary basis*. Bucharest: Open Society Foundation.

Sant'Ana, M. (2008). *The evolution of the concept of development: From economic growth to human development*. Democratic governance and theory of collective action. Sub-network on foreign direct investment and human Development. Retrieved July 10, 2016, from <http://iap6.cpdf.ucl.ac.be/docs/FDI-HD/WP-PAI.VI.06-FDI-HD-6.pdf>

Sarr, F. (2018). *Afrotopia*. Edizioni dell'Asino.

Sen, A. (2011). *The idea of justice*. Harvard University Press.

Sen, A. (1999). *Development as freedom*. New York: Anchor Book.

Szirmai, A. (2005). *The Dynamics of Socio-Economic Development: An Introduction*. Cambridge: University Press.

Thrillwall, A. P. (2002). *The nature of economic growth: An alternative framework for understanding the performance of nations*. Edward Elgar Publishing.

Todaro, M.P. (1999). *Economic Development*. (7th Ed.), Addison Wesley.

Truman, H. S. (1949). Inaugural Address. In *Documents on American Foreign Relations*, Connecticut: Princeton University Press. Retrieved July 07, 2016, from <http://www.bartleby.com/124/pres53.html>.

Ullah, A.K.M. Ahsan. (2017). Do remittances supplement South Asian development? *Remittances Review*, 2(1), 31-45. Retrieved August 15, 2015, from <http://www.tplondon.com/journal/index.php/rem/article/viewFile/862/598>

UNICEF (2008), The impacts of migration on children in Moldova, Retrieved February 8 2019, from [https://www.unicef.org/The_Impacts_of_Migration_on_Children_in_Moldova\(1\).pdf](https://www.unicef.org/The_Impacts_of_Migration_on_Children_in_Moldova(1).pdf)

United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division (2017) *International Migration Report*, December 2017

United Nations. (2007). *Remittances*. INSTRAW Working Paper 4. Retrieved December 2, 2018, from <http://www.un-instraw.org/en/publications/working-papers/working-paper-4remittances/download.html>

United Nations. (2017a). *Department of Economic and Social Affairs. Population Division. Trends in International Migrant Stock: The 2017 revision*.

United Nations. (2017b). Department of Economic and Social Affairs, Population Division. *International Migration Report 2017: Highlights (ST/ESA/SER.A/404)*.

Venditto, B. (2018a). *Human mobility and Namibian Family Transformation: An analysis of Socio Economic Development and Family-Migrant Connection in Contemporary Namibia*. (Thesis, Ph. D), University of Namibia. Retrieved September 10, 2018, from <http://repository.unam.edu.na/handle/11070/2214>

Venditto, B. (2018b). Migration: An account of women empowerment in contemporary Namibia. *Journal of Namibian Studies* 24, 85-106.

Villares-Varela M. (2013). *The feminisation of migration: Are more women migrating?* Retrieved January 1, 2018 from <https://www.oxfordmartin.ox.ac.uk/opinion/view/209>

Vladicescu N.& Vremis M, (2012), *Social Impact of Emigration and Rural-Urban Migration in Central and Eastern Europe. Moldova*. Retrieved February 7, 2019, <https://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=8849&langId=en>

Vlase, I. (2013). Women's social remittances and their implications at household level: A case study of Romanian migration to Italy. *Migration Letters*, 10(1), 81-90. Retrieved June 10, 2015, from http://econpapers.repec.org/article/migjournl/v_3a10_3ay_3a2013_3ai_3a1_3ap_3a81-90.htm

Wickramasinghe, A. & Wimalaratana W. (2016). International migration and migration

theory. *Social Affairs*. 1, (5), 13-32. Retrieved November 27, 2018, from https://www.researchgate.net/publication/312211237_INTERNATIONAL_MIGRATION_AND_MIGRATION_THEORIES.

World Bank. (2011). *Global Bilateral Migration Database*, <http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=global-bilateral-migration&preview=on>

World Bank. (2018). The World Bank in Moldova. <https://www.worldbank.org/en/country/moldova/overview>

World Bank. (2018). World Bank indicators: Aid effectiveness. Retrieved November 21, 2018, from <https://data.worldbank.org/topic/aid-effectiveness?view=chart>

Yanovich L. (2015), *Children Left Behind: The Impact of Labor Migration in Moldova and Ukraine*, JANUARY 23, in <https://www.migrationpolicy.org/article/children-left-behind-impact-labor-migration-moldova-and-ukraine>

Yu, T., K. (2007). *An empowerment approach to female migration: A case study of China's manufacturing industry*. (Working Paper Series 07-79) Development Studies Institute, London School of Economics and Political Science. <https://www.files.ethz.ch/isn/137972/WP79.pdf>

Zlotnik, H. (2003). *The global dimension of female migration*. Migration Policy Institute. <https://www.migrationpolicy.org/article/global-dimensions-female-migration>

DOCUMENTAR

Eugen-Tudor Sclifos*

PRUSIA ȘI UNIREA PRINCIPATELOR ROMÂNE ÎN RAPOARTELE MINISTRULUI PLENIPOTENȚIAR AL FRANȚEI LA BERLIN, LÉONEL DE MOUSTIER (1857-1858)

După consumarea unui nou episod al războaielor ruso-turce pe teatrul de război din Crimeea, problema reorganizării Principatelor Române a revenit o problemă importantă a diplomației europene. În linii generale, chestiunea unirii Principatelor Române după terminarea războiului Crimeii, a constituit o temă predilectă de cercetare a istoricilor, deopotrivă români și străini. Poziția Marilor Puteri în chestiunea unirii a fost abordată în numeroase lucrări, studii, materiale, de unde avem la ora actuală o istoriografie variată. Cu toate acestea, în viziunea noastră, problema Unirii Principatelor Române nu este un subiect epuizat. Există numeroase surse documentare nevalorificate, care pot aduce „lumină” asupra intereselor Marilor Puteri în chestiunea unirii.

Referitor la poziția Prusiei în chestiunea unirii Principatelor există studii și materiale, dar și o teză de doctorat, în care este scoasă în evidență atitudinea acestor puteri față de unire, dar și faptul că această putere miza pe un principe străin la „cârma” Principatelor Române¹. Prusia este prezentată drept o putere care a susținut unirea, avându-l ca reprezentant în comisia de reorganizare a Principatelor Române pe baronul Richtoffen. De multe ori, atitudinea unor state mici precum Prusia și Sardinia în problematica unirii de la 1859 sunt puse într-un „con de umbră”. În acest sens, vom da un singur exemplu, anume chestiunea Bolgradului. În momentul în care Marile Puteri nu puteau rezolva așa-numitul „litigiu” Bolgrad, au „apelat” la Prusia și Sardinia pentru a-și expune poziția. Aceste două state

* **Eugen-Tudor Sclifos**, doctor în istorie, cercetător științific superior, Institutul de Istorie.

¹ Stela Mărieș, *Mărturii inedite din arhivele germane privind Unirea Principatelor Române*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol”, vol. XXVI, 1989, pp. 49-89; Idem, *Diplomația prusiană și Unirea Principatelor Române. Noi considerații pe marginea unor surse germane inedite*, în *Unirea Principatelor: moment, fapte, protagoniști*, Iași, editor - Dumitru Ivănescu, Editura Junimea, 2005, pp. 85-103; Ioana Riber, *Prusia și Unirea Principatelor*, Iași, teză de doctorat, 2009.

„mici” nici nu aveau reprezentanți în comisia de delimitare a frontierei basarabene, dar, totuși, li s-a cerut opinia.

În cele ce urmează aducem în prim-plan un set de documente din corespondența diplomatică a Ministrului plenipotențiar francez la Berlin, Léonel de Moustier², în anii 1857-1858. Perioada menționată este una foarte tumultuoasă în „bătălia” pentru unirea Principatelor. Trecem în revistă aici câteva evenimente importante, precum falsificarea listelor alegerilor în Divanul ad-hoc al Moldovei, întrevederea de la Osborne, Stuttgart, Conferința de la Paris, etc. Documentele au fost identificate în Arhiva de Politică Externă de la Paris în fondul *Corespondența Politică, Prusia*, vol. 329, 330. În linii generale, documentele consultate la Paris scot în evidență poziția adoptată de Prusia în chestiunea unirii Principatelor Române. Prusia a susținut această idee, deși regăsim, pe alocuri, unele ezitări. De exemplu, Prusia se opunea proiectului înaintat de către trimisul otoman de a crea o forță armată pentru a menține ordinea în Principatele Române. Nu în ultimul rând, putem remarca și atitudinea altor puteri în chestiunea unirii, cum ar fi, de exemplu, Austria, care este percepută ca cel mai aprig „dușman” al ideii de unire; Rusia ar fi fost dispusă să abandoneze și ea „cauza unirii”. Întrebarea pertinentă este dacă a susținut ea cu adevărat acest deziderat.

Documentele abundă în numeroase detalii referitoare la convorbirile purtate cu diverse personaje, atât din anturajul casei imperiale, cum ar fi prințul de Württemberg, cât și mediul diplomatic: Hatzfeld, Manteuffel, Schleinitz. Din aceste discuții se observă atitudinea acestora față de problema unirii. Prusia susținea această idee, însă aștepta convocarea conferinței pentru a-și expune punctul de vedere final. Pe de altă parte, diplomația prusacă aprecia activitatea Divanurilor ad-hoc, care manifestau demnitate.

Doc. 1.

30 aprilie 1857, Berlin. Raportul ministrului plenipotențiar francez la Berlin, Moustier, către ministrul de Externe al Franței, contele Walewski, referitor la atitudinea Prusiei în problema creării unei forțe armate otomane în Principatele Române. Opoziția între Austria și Prusia în chestiunea Unirii Principatelor Român.

Monsieur le Ministre,

M. de Manteuffel³ m'a dit il y a quelques jours que l'envoyé Ottoman était venu de le voir pour lui parler des Principautés Danubiennes. Il lui avait insinué,

² Léonel de Moustier (1817-1869), diplomat și om politic francez, ministru plenipotențiar al Franței la Berlin (1853-1859); ambasador la Viena (1859-1861); ambasador la Constantinopol (1861-1866); senator (1868-1869).

³ Otto Theodor von Manteuffel (1805-1882), plenipotențiar al Prusiei la Congresul de Pace de la Paris (februarie-martie 1856);

que le traité de Paris prévoyant le cas où l'état intérieur du pays nécessiterait le concours d'une force armée Turque pour y maintenir l'ordre, Son gouvernement serait bien aise de connaître les idées de la Prusse à ce sujet et de savoir si le cas échéant ce qui n'avait rien d'impossible elle élèverait des objections contre l'usage que la Sublime Porte voudrait faire de Son droit.

M. de Manteuffel a répondu que les rapports du Baron Richtoffen⁴ constataient un calme absolu dans l'une et l'autre de ces provinces, que la gendarmerie locale suffisait et au delà à maintenir un ordre que personne ne songeait à troubler et que prévoir de semblables éventualités c'était s'exposer à les provoques.

Le Mtre⁵ de Russie, m'a entretenu longuement l'autre jour, des efforts que faisait l'Autriche pour ramener sur la question des Principautés, la Prusse à sa manière de voir. Il m'a dit que le Bon Koller⁶ jetait feu et flammes sur le projet d'union, qu'il appelait la commencement de la dissolution de l'empire Ottoman. Le Baron de Brunnow⁷, m'a engagé vivement à joindre mes efforts aux siens pour maintenir ici la bonne position que nous y avons l'un et l'autre et à empêchait Monsieur le Ministre d'Autriche de l'entraîner, le propos tenu à l'occasion de la Valachie avait évidemment dans sa pensée un sens plus général. Jusqu'ici le Cabinet de Berlin paraît disposé à ne pas se séparer de nous.

Agréé, Monsieur le Ministre l'assurance de ma très haute considération.

Signé: L. de Moustier

Archives des Affaires Étrangères (în continuare AAE), Correspondance Politique, Prusse, vol. 329, f. 250-251.

Doc. 2.

30 octombrie 1857, Berlin. Raportul ministrului plenipotențiar francez la Berlin, Moustier, către ministrul de Externe al Franței, contele Walewski, cu privire la faptul că Prusia și-ar schimba poziția față de unire. Prusia manifestă simpatie față de unire. Rusia a abandonat cauza unirii.

Monsieur le Ministre,

Bien que la publicité donnée par les journaux à la dépêche prussienne du 28 mai, relative aux Principautés Danubiennes, ait donné lieu à beaucoup

⁴ Emil Karl Heinrich von Richtofen (1810-1895), diplomat al Prusiei. A fost consul general al Prusiei la Iași (1846-1848), comisar european în comisia de reorganizare a Principatelor Române (1857). A se vedea *Emil von Richthofen și românii la 1848*, editori Stela Mărieș, Octavian Nicolae, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, 2012.

⁵ Abreviat Ministre.

⁶ Comisar austriac înlocuit ulterior cu Liehmann Palmrode.

⁷ Filip Ivanovici Brunov (1797-1875), diplomat rus. Ambasador la Londra (1840-1854); plenipotențiar al Rusiei la Congresul de la Paris din 1856; 1857-1858 – trimis al Rusiei în Prusia.

de commentaires dans la presse et fait accuser le cabinet Prussien d'un changement de politique, rien dans les propos de M. de Manteuffel ne révèle une semblable modification. Il continue, comme par le passé, à observer dans son langage officiel la réserve qu'il a adoptée dès l'origine. Il n'engage pas d'avance son opinion et attend la réunion du Congrès et les rapports des commissaires pour la former et la manifester. Mais dans ses conversations particulières il ne cache pas la sympathie que la cause de l'Union lui inspire. Je lui ai demandé s'il connaissait sur cette question la pensée du cabinet de Pétersbourg. Il m'a répondu que non, mais que s'il prenait à la lettre les rapports de M. de Richtoffen, il devrait regarder la cause de l'union comme complètement abandonnée par la Russie. Du reste, a-t-il ajouté, en souriant et d'un air interrogateur: „vous devez en savoir plus que nous sur ce point, car, si j'en crois le Prince Gortschakoff⁸, les explications les complètes ont été échangées à Stuttgart”⁹. J'ai eu l'air un peu étonné, et j'ai répondu que je ne l'avais pas oui dire que j'avais toujours cru au contraire que les Russes enveloppaient leur pensée dernière d'un grand mystère. Il est très possible, a répond „le Président du Conseil, que Prince Gortschakoff m'ait fait un conte, car il a dit à plusieurs personnes avoir traité avec moi ce sujet à fond, et la vérité est qu'il ne m'en a pas ouvert la bouche”.

J'ai fait entendre au Président du Conseil que je ne croyais pas que mon gouvernement eût la moins du monde modifié des appréciations dont il n'avait fait mystère à personne, que cependant on le trouverait toujours animé d'un grand esprit de prudence et de conciliation et que ceux qui jusqu'ici avaient partagé sa manière de voir, ne devaient pas craindre de lui dire toute leur pensée avec franchise. Il m'a répondu que la France avait fait prendre dans cette affaire d'une droiture, d'une loyauté qu'on ne saurait trop apprécier, et il a terminé en s'étonnant de l'aveuglement du gouvernement ottoman qui, dirigé par l'Autriche dont la politique avait au moins sa raison d'être, se laissait pousser dans une voie entièrement contraire à ses véritables intérêts.

Une grande intimité pas exister entre les ministres d'Autriche et Angleterre. Il m'est impossible de ne pas remarquer le redoublement d'activité qui règne à la légation britannique. Elle ne cesse de recevoir et d'expédier des courriers dans toutes les directions, et notamment dans celle de Bucharest.

Veuillez agréer, Monsieur le Ministre, les assurances de ma très haute considération.

Signé: L. de Moustier

AAE, Correspondance Politique, Prusse, vol. 330, f. 18-21.

⁸ Alexandr Mihailovitch Gorceakov (1798-1883), diplomat, cancelar al Imperiului Rus (1856-1882).

⁹ Întrevederea de la Stuttgart din septembrie 1857 între împăratul Napoleon al III-lea și Alexandru al II-lea.

Doc. 3.

2 noiembrie 1857, Berlin. Raportul ministrului plenipotențiar francez la Berlin, Moustier, către ministrul de Externe al Franței, contele Walewski, cu referire la discuțiile cu contele Hatzfeldt, Prințul de Wütemberg și lordul Bloomfield în problema Unirii Principatelor Române.

Monsieur le Ministre,

M. de Manteuffel a eu hier matin une conversation avec le Ministre de Sardaigne au sujet des Principautés dans laquelle il lui a tenu un langage presque identique à celui que j'avais entendu la veille. Il a parlé du mystère que les Russes gardaient sur cette question et a cité un propos du Prince Gortschakoff qui aurait dit que personne, pas même ses employés de l'ordre le plus élevé, ne connaissent sa pensée. Le président a ajouté que la Prusse attendait la réunion du Congrès pour arrêter ses résolutions, mais que son opinion bien connue ne s'était pas modifiée et qu'après tout elle ne craindra pas de se trouver dans la minorité.

Le Comte de Hatzfeldt¹⁰ qui quitte Berlin demain et sera à Paris dans quatre ou cinq jours m'a dit hier que son gouvernement se félicitait d'avoir toujours marché d'accord avec la France sur ce point et m'a assuré qu'il continuerait à en être ainsi. Il était facile de voir par son langage aussi bien que pour celui de M. de Manteuffel, le prix que le gouvernement prussien mettrait à voir ses provinces, où il espère de créer des débouchés commerciaux soustraits à l'influence exclusive de l'Autriche. Mais d'un autre côté, il m'a parlé en termes un peu découragés des difficultés pratiques de l'union, dont la principale était de concilier la suzeraineté de la Porte avec la dignité du Prince étranger qui devrait être appelé à les gouverner, si l'on voulait d'une union sérieuse.

J'ai reçu hier une longue visite du Prince Auguste de Wurtemberg¹¹ qui m'a tenu le même langage et insisté beaucoup sur ce point qu'on ne pourrait songer à soumettre un Prince étranger à la suzeraineté du Sultan. Il m'a semblé que le prince dont les rapports avec la Russie sont intimes, devait être un peu l'écho de ce qui se disait de ce côté, et j'ai remarqué que tout en donnant tort assez volontiers à l'Autriche surtout sur les questions de formes, il regardait la présence du comte Buol¹² aux affaires comme la cause première des embarras de l'Autriche, et j'ai cru entrevoir qu'à Weimar on aurait bien voulu le renverser. Il a été jusqu'à parler de l'influence singulière que cet homme d'état exerçait sur

¹⁰ Maximilian von Hatzfeldt (1813-1859), diplomat german, ambasador al Prusiei la Paris (1849-1859).

¹¹ Friedrich August Eberhard, Prince of Württemberg (1813-1885), colonel prusac general de cavalerie cu titlul de *Generalfeldmarschall* and Kommandierender General, membru al casei regale de Wurtemberg.

¹² Karl Ferdinand Graf von Buol-Schaunstein (1797-1865), diplomat și om politic austriac, ministru de externe (1853-1859).

son souverain. Ce dernier, lorsqu'on lui parlait seul à seul, (illisible) des propos et prenait même des engagements qui s'en allaient en fumée aussitôt qu'il avait revu son ministre. C'est ce qui était arrivé plusieurs fois aux envoyés du Roi de Prusse, et cela était cause qu'on ne savait jamais sur quoi compter avec le cabinet de Vienne. J'ai prêté une certaine attention à ces propos que je transmets à Votre Excellence d'une manière toute confidentielle. Je ne dois omettre d'ajouter que le Prince semblait enchanté d'avoir vu l'Empereur à Stuttgart et qu'il s'est entendu longuement sur ce sujet.

J'ai vu un instant Lord Bloomfield¹³, il évite toujours soigneusement de parler des Principautés; mais il m'a parlé du congrès qui, suivant lui, ne doit pas se réunir avant le mois de janvier du plus tôt. Il n'en avait pas l'air très pressé. Il m'a semblé remarquer le sentiment contraire chez, M. de Manteuffel; du moins il a dit au Comité de Hatzfeldt que d'après les nouvelles qu'il recevrait de Paris, le congrès se réunirait peut-être au commencement de décembre.

Veuillez agréer, Monsieur le Ministre, les assurances de ma très haute considération.

Signé: L. de Moustier

P. S. M. de Manteuffel n'avait pas l'air ce matin de croire la réunion du congrès si prochaine, car il m'a dit que le travail des Divans durerait encore assez long temps.
L. M.

AAE, Correspondance Politique, Prusse, vol. 330, f. 29 v.- 32.

Doc. 4.

3 noiembrie 1857, Berlin. Raportul ministrului plenipotențiar francez la Berlin, Moustier, către ministrul de Externe al Franței, contele Walewski, referitor la atitudinea Prusiei vizavi de activitatea Divanurilor ad-hoc.

Monsieur le Ministre,

J'ai reçu les dépêches que vous m'avez fait l'honneur de m'adresser sous les Nos 70 et 71.

M. de Manteuffel m'a dit qu'il me transmettait les renseignements qu'il pourrait recevoir sur les troubles de Servie, mais que, dès à présent, il avait la certitude que des querelles de familles et des personnes, en étaient seules la cause, et qu'il était impossible de trouver la moindre liaison entre elles et ce qui se passait à Bucharest. Quant aux Divans, il a approuvé sans restriction ce que vous en avez écrit à Vienne, et les rapports de M. Richtoffen lui représentent ces assemblées comme fonctionnant avec beaucoup de régularité et même de dignité.

¹³ John Arthur Douglas Bloomfield (1802-1879), diplomat britanic, ministru al Marii Britanii în Prusia (1851-1860), ambasador în Austria (1860-1871).

M. de Koller lui a parlé aussi assez vivement de la composition de ces Divans que, suivant lui, ne représentaient nullement l'opinion du pays et dont les vœux ne pouvaient mériter qu'on y fit la moindre attention.

M. de Manteuffel lui a demandé en riant s'il réclamait de troisièmes élections et a ajouté, que sans prétendre que l'on fût enchaîné par les vœux émanés de ces Divans et obligé d'y déférer en toutes choses, il croyait qu'on les devait examiner avec attention et même les prendre en considération.

Veuillez agréer, Monsieur Ministre, les assurances de ma très haute considération.

Signé: L. de Moustier

AAE, Correspondance Politique, Prusse, vol. 330, f. 33-34 v.

Doc. 5.

20 noiembrie 1857, Berlin. Raportul ministrului plenipotențiar francez la Berlin, Moustier, către ministrul de Externe al Franței, contele Walewski, privitor la activitatea Divanurilor ad-hoc, posibilitatea numirii unui Prinț străin la cârma Principatelor Române.

Monsieur le Ministre,

Il y a quelques jours le Bon Koller est venu entretenir M. de Manteuffel d'une dépêche adressée par le Cte Buol à M. de Hübner¹⁴ au sujet des Principautés, lui demandant son opinion sur l'utilité de faire entendre aux Divans qu'ils ne devaient pas donner à leurs travaux une direction reposant sur l'hypothèse de la nomination d'un Prince étranger. M. de Manteuffel a répondu que cette dépêche ne lui étant pas destinée, il attendrait qu'il connût l'opinion de Votre Excellence sur la communication que M. de Hübner devait lui faire. Avant hier il a reçu du Cte de Hatzfeldt l'avis que le gouvernement Anglais et le gouvernement Français s'étaient mis d'accord sur ce point, qu'on laisserait les Divans continuer leurs travaux sans interruption jusqu'à ce qu'ils les eussent terminés.

Peu d'instants après m'est arrivée votre dépêche télégraphique, et j'ai pu faire part au Président du Conseil des instructions envoyées à notre commissaire à Bucharest. Il s'est empressé de me dire qu'il partageait absolument votre manière de voir, et qu'on ne devait songer à réunir le Congrès que quand les Divans auraient terminé entièrement leurs travaux et seraient dissous. M. de Manteuffel ne perd pas une occasion de me témoigner son désir de ne pas se séparer de nous. Ses rapports avec la Russie ont l'air aussi assez intime; mais rien ne semble jusqu'ici indiquer un rapprochement avec l'Autriche. Je tiens de bonne source que

¹⁴ Ambasadorul Austriei la Paris.

dans une lettre récente, le Prince Gortschakoff s'exprimait avec assez d'aigreur sur le compte de cette dernière puissance.

Il est question, à ce qu'il paraît de l'envoi à Londres de M. de Brunow qui permuterait avec M. de Créptovitsch¹⁵.

Veillez agréer, Monsieur le Ministre, les assurances de ma très haute considération.

Signé: L. de Moustier

AAE, Correspondance Politique, Prusse, vol. 330, f. 64-65 v.

Doc. 6.

10 decembrie 1858, Berlin. Raportul ministrului plenipotențiar francez la Berlin, Moustier, către ministrul de Externe al Franței, contele Walewski, referitor la faptul că Prusia a acționat de comun acord cu Franța în problema unirii Principatelor Române.

Monsieur le Ministre,

J'ai reçu la dépêche que vous m'avez fait l'honneur de m'adresser sous le No. 72. J'en ai fait connaître la substance au Bon de Schleinitz¹⁶. Le Ministre d'Angleterre venait de lui communiquer la consultation des avocats de la Couronne sur le point en litige; mais cette pièce, m'a-t-il dit, ne lui avait pas paru très claire; il en avait référé au Cte de Bernsdorf¹⁷ pour avoir des explications. Sur celles que je lui a données, il s'est montré assez disposé à entrer dans notre manière de voir, surtout après avoir appris de moi, avec une évidente satisfaction les assurances que Votre Excellence a reçues de Lord Cowley¹⁸. Il disait qu'au premier moment l'Ambassadeur Britannique à Constantinople avait paru incliner vers une opinion contraire. Il m'a dit enfin quelques mots des inquiétudes que l'Autriche manifestait sur l'état intérieur des Principautés sur l'agitation qui y régnait, sur les conséquences révolutionnaires qui pourraient en être la suite.

Je ne voudrais pas que mon désir toutes les nuances du langage du nouveau Ministre des Affaires Étrangères m'entraînât à y voir ce qui n'y est peut-être pas, m'a qualifier la timidité naturelle d'une politique à son début, d'envie de ménager la chèvre et le chou pour me servir de l'expression qu'employait ce soir mon collègue de Russie; mais néanmoins l'impression intime que j'ai reçue m'a poussé à rappeler sur affectation au Bon de Schleinitz combien la Prusse avait procédé

¹⁵ Ambasadorul rus la Londra.

¹⁶ Alexander Gustav Adolf Graf von Schleinitz (1807-1885), ministru de Externe al Prusiei (1858-1861).

¹⁷ Albrecht von Bernstorff (1809-1873), diplomat prusac, ministru al Prusiei la Londra (1854-1862).

¹⁸ Ambasadorul Marii Britanii la Paris.

dans un accord étroit avec la France, en tout ce qui regardait les Principautés, nous devançait même plutôt qu'elle ne nous suivait, surtout dans la question de l'Union. M. de Schleinitz l'a reconnu sans hésitation; nous sous une forme que, personnellement, ne l'engageait pas trop.

J'ai fait ressortir ensuite la tendance du gouvernement Autrichien à exagérer sans cesse les dangers d'une situation plus ou moins sérieuse qui, jusqu'ici, n'avait en tout cas, abouti à aucun des résultats prédits; et quand j'ai opposé la conduite modérée et conciliante de la France en toute circonstance aux tendances si exclusives et si constamment personnelles de l'Autriche dans toutes les questions qui se rattachent à la vallée du Danube, M. de Schleinitz n'a pas paru méconnaître la justesse de mes observations, présentées, du reste, avec une grande mesure.

Dans une conversation que j'ai eue ce soir avec mon Collègue de Russie, le Bon de Budberg¹⁹ m'a dit que le Bon de Schleinitz lui avait demandé quel avait été, suivant lui, le mobile de l'Empereur Napoléon dans sa politique à l'égard des Principautés, et pourquoi la France avait attaché tant d'importance à faire prévaloir certaines vues dans l'organisation de ces Provinces. M. de Budberg a répondu qu'il ne pensait pas que, même dans l'origine, les vues de l'Empereur des Français dépassassent beaucoup l'œuvre sortie des travaux du Congrès, mais que l'empressement que l'Autriche avait mis à protester d'avance contre ce qui n'était pas encore en question, avait produit dans les débats ultérieures une certaine ardeur dont-elle seule était responsable.

AAE, Correspondance Politique, Prusse, vol. 330, f. 223-225 v.

Doc. 7.

29 decembrie 1858, Berlin. Raportul ministrului plenipotențiar francez la Berlin, Moustier, către ministrul de Externe al Franței, contele Walewski, referitor la atitudinea Prusiei la alcătuirea listelor electorale, alegerea domnitorilor în Principatele Române.

Monsieur le Ministre,

J'ai fait connaître à M. le Bon de Schleinitz la substance de votre dépêche, no. 76, et voici le résumé de la conversation que j'ai eue avec lui à ce sujet.

La Porte ayant exposé au gouv't. Prussien ses doutes sur la régularité de la formation des listes électorales dans les Principautés-Unies, il a paru au Ministre des Affaires Étrangères que la manière dont les Caïmakans avaient procédé sur certains points n'était pas, en effet, conforme à la lettre des traités et, en conséquence, il a pensé que la Porte pouvait être fondée à demander un délai qui lui

¹⁹ Ambasadorul Rusiei la Berlin.

permet de faire rectifier ces erreurs. Car s'il était fort désirable d'arriver promptement à l'élection des hospodars, encore fallait-il que cette élection ne pût être entachée d'aucune irrégularité.

Du reste, le cabinet de Berlin n'a vu là qu'une question de fait et il me semble que, sur les questions de principe il partageait notre manière de voir et qu'il ne regardait pas ces questions comme étant de nature à être tranchée à Constantinople, quoique la réunion de la conférence fût un acte assez grave pour qu'on n't recourût qu'en cas de nécessité évidente. Il a surtout beaucoup insisté sur l'opportunité de terminer la plus tôt possible l'élection des hospodars et l'organisation définitive des Principautés. Il va, du reste, écrire au Cte de Hatzfeld pour le mettre à même de vous entretenir de la communication que je viens de lui faire de votre part.

Veuillez agréer.

Signé: L. de Moustier

AAE, Correspondance Politique, Prusse, vol. 330, f. 246-247.

Gheorghe Cojocaru*

CHESTIUNEA BASARABIEI. NEGOCIERILE LUI D. N. CIOTORI CU REPREZENTANȚII SOVIETICI

*„... acel oltean Ciotori, pe care Dumnezeu l-a uns
cu toate alifile și cu toate talentele”.*

Cu toate că n-a fost trecută cu vederea, istoria raporturilor sovieto-române în faza lor timpurie, după ruperea lor unilaterală prin decretul lui Lenin din 13 (26) ianuarie 1918 și de-a lungul anilor 1920, încă își așteaptă cercetătorul. De la bun început, problema Basarabiei, în special, alături de cea a tezaurului României evacuat la Moscova și sechestrat de guvernul bolșevic, a dominat agenda contactelor dinte reprezentanții celor două țări. O nouă perspectivă asupra evoluției relațiilor sovieto-române, cu toată gama de chestiuni aglomerate în această sferă, presupune depistarea unor noi surse și mărturii istorice relevante. Între acestea, consemnările lui D. N. Ciotori, primul diplomat român care lua contactul la începutul anului 1920 cu M.M. Litvinov, emisarul sovietic pentru aplanarea conflictului cu România și viitorul comisar de externe, au o valoare deosebită, mai ales că sunt, practic, necunoscute.

Câteva gânduri, cel puțin, desprinse din „observațiile” strălucitului diplomat român, merită să fie reținute. Înainte de toate, discuțiile cu privire la recunoașterea unirii Basarabiei purtate la Copenhaga cu Litvinov, în condițiile în care Sovietele își doreau recunoașterea din partea României, au avut la bază principiul autodeterminării, hotărârile Sfatului Țării de la Chișinău fiind considerate „conforme acestui principiu”. În ciuda unor declarații belicoase ale Sovietelor împotriva României, guvernul bolșevic a acceptat punctul de vedere românesc, promovat cu determinare de Ciotori, precum că între cele două state n-a existat în realitate o stare de război. Determinând o asemenea atitudine din partea Moscovei, aceasta, între altele, nu mai putea pretinde tezaurul României ca trofeu de război. Urmărind să obțină normalizarea raporturilor cu România, la întâlnirile cu Ciotori, Litvinov a propus recunoașterea unirii Basarabiei cu țara-mamă, fapt pe care diplomații britanici l-au verificat și confirmat în urma discuțiilor cu emisarul sovietic. Urmare

* **Gheorghe Cojocaru**, doctor habilitat în istorie, conferențiar universitar, directorul Institutului de Istorie.

a acestor constatări și a recomandărilor Marilor Puteri, premierul Marii Britanii, Lloyd George, a insistat să fie adoptată Nota Consiliului Suprem al Conferinței de Pace de la Paris, din 3 martie 1920, prin care unirea Basarabiei cu România era recunoscută. Franța, potrivit lui Ciotori, a susținut propunerea lui Lloyd George de a recunoaște unirea Basarabiei, nu în ultimul rând pentru că „nu dorea ca România să aibă discuții cu Sovietele”. După Copenhaga, Ciotori a negociat cu reprezentanții Rusiei sovietice la Londra, iar apoi a făcut parte din delegația română care a discutat cu delegația Sovietelor la Varșovia (1921). În acești ani la București, în „chestiunea rusă”, afirmă D. N. Ciotori, au existat două abordări: dacă generalul A. Averescu, șeful cabinetului, era pentru obținerea recunoașterii unirii Basarabiei de către Soviete, ministrul de externe Take Ionescu considera că o consacrare a drepturilor românești asupra teritoriului dintre Prut și Nistru din partea guvernului lui Lenin ar fi fost „dăunătoare”, pentru că putea pune statul român într-o situație dificilă „față de viitorul guvern din Rusia”, de altă culoare politică decât cea roșie (de ex., cel al lui Wrangel). În 1922, la cererea primului ministru Ionel Brătianu, Ciotori participă la lucrările conferinței de la Genova, unde s-a întâlnit în privat cu Cicerin, Litvinov, Rakowsky, Krassin, observând că „rușii” nu mai erau interesați să discute „pe aceeași linie pe care discutau la Copenhaga și Londra”. Inclus în cadrul delegației române și la conferința cu Sovietele de la Viena, din 1924, Ciotori constata că pentru noua Uniune RSS recunoașterea diplomatică din partea României care „prețuise atât de mult acum nu mai avea nici o valoare”.

E de semnalat și regretul Regelui Ferdinand, mărturisit în fața lui D. N. Ciotori, că nu s-a ajuns la recunoașterea Basarabiei de către Soviete la conferința preliminară de la Varșovia.

D. N. Ciotori – observații

Negocierile cu Rusia sovietică pe care le-am dus la Copenhaga (februarie-martie 1920) din însărcinare și conform instrucțiunilor d-lui Vaida Voevod, pe atunci președinte al Consiliului de Miniștri, și pe care le-am continuat apoi la Londra (mai 1920-februarie 1921) din însărcinarea d-lui General Averescu, au adus la două rezultate pozitive și de o deosebită valoare pentru noi.

- 1) Recunoașterea, de către Marile Puteri, a unirii Basarabiei cu România.
- 2) Evitarea unui conflict armat între România și Rusia sovietică, sub precipitarea României într-o acțiune armată de alții împotriva Rusiei Sovietice.

Negocierile acestea ajunseseră la punctul de a obține recunoașterea unirii Basarabiei cu România și de către Rusia Sovietică.

Chestiunea Tezaurului și a ostatecilor români în Rusia era, de asemeni, pe punctul de a fi soluționate.

Schimbările politice intervenite brusc în România cât și importante cauze de ordin extrem au făcut apoi să nu se mai poată ajunge la obținerea recunoașterii de către Rusia Sovietică a unirii Basarabiei cu România.

Instrucțiunile verbale primite de la dl. Vaida Voevod erau, în formă, „găsirea

unei baze pentru soluționarea în mod amical a tuturor chestiunilor pendinte între cele două țări”, iar în fond, de a obține de la ruși recunoașterea unirii Basarabiei.

În primul rând, eu aveam să țin seamă de ideologia care predomina sovietele și care determina actele și gesturile lor în relațiile cu restul popoarelor pentru a găsi formule pe baza cărora să putem discuta și să pot obține ceea ce urmăream, fără ca să pun pe ruși în contradicție flagrantă cu teoriile și dogmele marxiste.

La Brest-Litowsk (1918), rușii lansaseră principiul autodeterminării pe baza căruia să se obțină libertatea popoarelor. Chiar formula de „self-determination”, întrebuițată la Brest-Litowsk, (principiul însuși își are originea în revoluția americană și apoi în cea franceză) este adoptată de Președintele Wilson și servește ca bază a întregului sistem de tratate din 1919-1920.

Am luat ca bază, în discuțiile pentru recunoașterea unirii Basarabiei, principiul autodeterminării, hotărârile Sfatului Țării fiind conforme acestui principiu.

Rușii erau dispuși să recunoască aplicarea acestui principiu în cazul Basarabiei și să recunoască unirea ei cu România.

În al doilea rând, aveam să mă folosesc cu toată hotărârea de situația internațională extrem de favorabilă a Sovietelor și mai ales de starea de spirit – aproape de panică ce predomina Rusia – cum că se pregătește o coalțiție a statelor din Apus împotriva regimului comunist.

Aproape în fiecare discuție Litvinoff, cu care duceam negocierile, își exprima teama ca România să nu devină un centru de concentrare a forțelor antisovietice, de unde apoi să pornească atacurile împotriva Rusiei.

Deci, concesiile pe care Rusia le-ar fi făcut României pe lângă că erau însemnate apăsătoare, în același timp, mai mult decât justificate în ochii comuniștilor ruși.

Începând negocierile mele cu Litvinoff, am căutat, mai întâi de toate, să lămuresc dacă România și Rusia Sovietică se găsesc în stare de război sau nu. Litvinoff a susținut că Sovietele ne-au declarat război în două rânduri, iar eu am obiectat că nu s-a produs, nici de o parte, nici de alta, vreun fapt care să poată constitui o stare de război.

După un schimb de telegrame, Guvernul din Moscova a acceptat punctul meu de vedere. (E interesant de notat că Take Ionescu nu accepta acest punct de vedere decât la 28 decembrie 1920 și după ce rușii trimiteau proteste energice că s-ar afla trupe wrangheliste pe teritoriul român.).

După ce am stabilit că nu suntem în stare de război, am pus chestiunea tezaurului. Litvinoff a încercat să spună că acest tezaur ar intra în categoria proprietății inamice, dar a cedat, deoarece rușii abia recunoscuseră că nu suntem în stare de război. În chestia ostaticilor români în Rusia, Litvinoff era dispus să facă imediat concesii, dar Guvernul din Moscova credea că rezervând și discutarea acestei chestiuni în cadrul conferinței generale va putea face mai multă presiune asupra noastră ca să începem negocierile pentru încheierea unei Convenții cât mai degrabă.

Discutând chestiunea Basarabiei pe baza situației de fapt, Litvinoff a făcut observația că hotărârea Sfatului Țării ar fi fost influențată de prezența armatei

române la Chișinău aceasta însă nu ca o obiecțiune serioasă, ci ca exprimând o părere personală.

El a consultat apoi Guvernul din Moscova și mi-a răspuns apoi că în cadrul principiului de autodeterminare și într-o conferință dintre noi și ruși se va putea (recunoaște – n.n.) unirea Basarabiei (19 februarie 1920).

Litvinoff comunicând la Moscova discuțiile noastre a accentuat insistențele mele repetate ca cererea pentru începerea discuțiilor să vină din partea guvernului sovietic. Trebuie să adaug că asupra acestui punct, adică cererea unei conferințe de pace să vină de la Moscova, a întâlnit destulă rezistență. În sfârșit, la 24 februarie 1920, Cicerin adresează la Londra, prin stația de telegrafie fără fir, Carnarvon, (și la București) d-lui Vaida Voevod, cererea formală pentru a se începe discuțiile. Redau această telegramă pentru că ea conține aproape în întregime termenii în care am propus eu să se adreseze României cererea pentru începerea negocierilor:

„Pentru a rezolva în mod amical relațiunile dintre cele două popoare și pentru a institui, între ele, relațiuni pacifice și raporturi utile binefăcătoare pentru ambele părți, Guvernul sovietic este de părere că toate diferendele dintre cele două țări pot fi aplanate și toate chestiunile teritoriale rezolvate în mod amical. Guvernul sovietic propune formal Guvernului român începerea negocierilor pentru pace”. Cicerin¹.

Această telegramă avea pentru noi o importanță capitală. Ea este menită, în primul rând, să asigure pe Lloyd George, precum și Foreign Office-ul că rușii sunt dispuși să intre în discuții cu România și deci nu e nici o primejdie de un conflict (eram încă aliați) și că vor să recunoască unirea Basarabiei. Pentru a obține efectul dorit asupra englezilor comunicasem Ministrului britanic la Copenhaga, Grant Watson și lui O’Grady, șeful delegației britanice, că Litvinoff mi-a propus recunoașterea unirii Basarabiei cu România, lucru pe care ei l-au verificat prin conversații cu Litvinoff.

Lloyd George a insistat în urma acestei propuneri formale din partea lui Cicerin și a informațiilor primite de la Foreign Office ca Marile puteri să recunoască fără întârziere unirea Basarabiei cu România, iar la 4 martie primeam înștiințarea despre hotărârea aliaților și mulțumirile pe care mi le adresa dl. Vaida Voevod. Aceasta constituie un mare success al d-lui Vaida care nu numai că știuse să câștige puternicul sprijin al Marei Britanii dar și simpatia și cuvântul decisiv al lui Lloyd George.

Cu prilejul ratificării Convenției Basarabiei de către Italia în 1927, dl. Vaida Voevod declară cu generozitate: (în *Adunarea Deputaților*, No. 63 din 7 aprilie 1927) că „acel oltean Ciotori, pe care Dumnezeu l-a uns cu toate darurile și cu

¹ Pare o contradicție între faptul stabilit că „nu suntem în stare de război” și „propunerile de pace”. Situația era aceasta: Rușii cereau să se mențină termenii de conferință de pace pentru situația lor internă. Juriștii noștri au discutat luxos asupra acestor termeni cari față cu scopul ce se urmărea, apăreau mai degrabă ca niște certe filologice.

toate talentele, a pus la Copenhaga baza succesului nostru de azi”. (aplauze unanime).

Nu putusem obține cum dorea dl. Vaida ca Sovietele, odată cu cererea formală pentru începerea negocierilor, să dea publicității și punctele stabilite a se discuta la viitoarea conferință, deoarece Sovietele au obiectat că o atare publicitate le-ar slăbi poziția la conferință, lucru pe care l-am admis. Scopul acestei cereri era ca Sovietele să nu mai poată reveni asupra unor puncte.

Trebue să adaog că Franța s-a grăbit să susțină propunerea lui Lloyd George pentru că spera că dacă se va da României un instrument juridic care să-i asigure unirea Basarabiei (ea nu va mai stăruie să aibe o conferință cu rușii și, eventual, să recunoască guvernul sovietic. Parisul, slab informat asupra situației noastre sau indus în eroare – recunoașterea Guvernului Wranghel este o dovadă – nu dorea ca România să aibă discuții cu Sovietele).

Aceasta este primul rezultat pozitiv al negocierilor mele cu Litvinoff la Copenhaga.

Încă din primele discuții avute cu Litvinoff am propus o înțelegere: „atâta vreme cât vom discuta pentru a ajunge la o înțelegere definitivă să ne abținem reciproc de la orice act care ar putea duce la un conflict între România și Rusia Sovietică”. Am făcut această propunere din propria inițiativă, deoarece aveam știri (din izvor englez și german) că rușii îngrămădeau trupe la frontierele române și polone. Litvinoff a acceptat această propunere și care a rămas valabilă până la Conferința de la Varșovia (septembrie-octombrie 1921). Puțin după aceia, dl. Vaida îmi semnalează informațiile pe care le avea cu privire la trupele sovietice în apropierea frontierelor noastre, acceptând inițiativa și propunerea mea pentru evitarea oricărui conflict.

În continuarea discuțiilor mele la Londra cu Krassin, Nicolae Klișco și Kamenev am insistat neconținut asupra acestei înțelegeri care a fost utilă și atunci când se făceau presiuni din afară (mai-nov. 1920) asupra noastră ca să întreprindem o acțiune împotriva Sovietelor.

Între timp și mai ales din cauza succeselor împotriva lui Wranghel, Sovietele iau o atitudine mai puțin binevoitoare față de România. În același timp, dl. Take Ionescu îmi trimite (nov. 1920) instrucții ca să cer Sovietelor să accepte convenția semnată de Marile puteri și atunci va accepta și d-sa să aibe loc o conferință între noi, în care să se discute numai consecințele care ar decurge din acceptarea convenției de către Soviete. Am răspuns, la 4 decembrie 1920, că era mai ușor să se obțină de la Soviete recunoașterea Basarabiei pe baza principiului de autodeterminare decât a le cere să recunoască o hotărâre a Înțelegerii, ceea ce ar constitui o umilire pentru ele. Take Ionescu a recunoscut punctul meu de vedere și n-a mai stăruit să se ducă discuții în sensul propunerii sale.

Un fapt care trebuie relevat este obținerea de la Kamenev a restituirii „tezaurului artistic” adică averea Muzeelor, Academiei Române și Arhivelor Statului, precum și tablouri particulare, înainte de a începe conferința proiectată. Ceru-

sem acest lucru ca o dovadă a bunăvoinței de care Sovietele ziceau că sunt animate față de noi. Dl. Take Ionescu a obiectat spunând că trebuie să ni se restituie întreg Tezaurul.

Sforțările mele în tot timpul cât am negociat la Londra era de a menține cu orice preț pozițiile pe care le câștigasem la Copenhaga, pe de o parte, iar, pe de alta, de a ține în picioare angajamentul de a ne abține de la orice act care ar duce la un conflict între țările respective. Angajamentul fiind menținut se obținea astfel și al doilea rezultat pozitiv al negocierilor de la Copenhaga, după cum am amintit.

Trebuie să adaog că a existat neconținut o deosebire de păreri în chestiunea rusă între primul ministru Generalul Averescu și Ministrul de Externe dl. Take Ionescu. Primul Ministru era pentru obținerea recunoașterii de către Soviete a unirii Basarabiei, pe când Ministrul de Externe considera o atare recunoaștere ca dăunătoare pentru noi, fiindcă ne-ar pune într-o situație foarte grea față de viitorul guvern din Rusia pe care părea că-l așteaptă în orice moment.

Primul Ministru mi-a trimis, la începutul negocierilor la Londra, o serie de scrisori care conțin păreri aproape cu acelea ale d-lui Vaida și întărind pozițiile pe care le câștigasem la Copenhaga.

Între timp, Sovietele își arătau aceeași dorință de a începe conferința și insistau neconținut asupra acestui lucru. E destul să spun că de la 24 februarie 1920 și până la 20 ianuarie 1921, Cicerin adresează Guvernului român nu mai puțin decât 8 cereri, sub o formă sau alta, pentru a începe conferința. Extrem de interesantă și deschizând atâtea posibilități era telegrama lui Cicerin adresată Guvernului român la 20 octombrie (când Take Ionescu intenționa recunoașterea Guvernului Wranghel) și prin care semnala prezența de rebeli pe teritoriul român și care rebeli s-ar pregăti să vină în ajutorul lui Wranghel. „Satisfacerea guvernului sovietic – spunea Cicerin – pe această chestiune el va pune în măsură să retragă cererile ce ar fi în drept să formuleze contra României asupra altor chestiuni”, este o ofertă.

La 14 februarie 1921, am fost chemat la București pentru a lua parte la viitoarea conferință care – la insistențele Generalului Averescu – trebuia să aibe loc în curând. Am așteptat până la sfârșitul lunii august când am mers la Varșovia făcând parte din delegația română.

Despre aceste negociațiuni e destul să spun că n-au dus la niciun rezultat. Karakhan, șeful delegației sovietice, a propus lichidarea tuturor conturilor dintre cele două state intrând și Tezaurul în aceste lichidări pentru a se ajunge la un acord complet.

Sovetele cereau și atunci să ajungă la o înțelegere cu noi și Unirea Basarabiei. Karakhan mai propune ca ultimă încercare un pact prin care ambele state se angajează să păstreze neutralitatea în cazul când unul din ele ar fi atacat de al treilea. Nu cred că rușii se așteaptă ca România să accepte această propunere. Take Ionescu repeta argumentul că „un acord cu Sovietele ne-ar primejdi situația față de

viitorul guvern rus, iar o convenție ca cea propusă echivalează cu o alianță, ceea ce e nedemn pentru România”.

Trebuie să adaog că instrucțiunile date la Varșovia, în timpul absenței d-lui Take Ionescu, de către General Averescu erau, între altele, că „a lăsa chestiunea Basarabiei în suspensie este mai dezavantajos pentru noi, decât a o înscrie între punctele care vor fi discutate la viitoarea conferință”.

În aprilie 1922, sunt chemat de I. I. C. Brătianu, printr-o telegramă, să fac parte din delegația României la Conferința de la Genova „pentru serviciile însemnate aduse în chestiunea rusă și în vederea discuțiilor cari vor avea lor”. Brătianu voia acum să închidă chestiunea Basarabiei.

Discuțiile pe care le-am avut particular cu Krassin, Cicerin, Litvinoff și Rakowski, m-au convins că rușii evitau să mai discute pe aceeași linie de care discutau la Copenhaga și Londra.

(A urmat precum se știe Tratatul de la Rapallo dintre Germania și Rusia sovietică și care nu e denunțat nici azi).

De aci încolo nu numai rușii dar și ungarii adoptă o atitudine ostilă față de noi. (Fusesem însărcinat de Brătianu să stabilesc legături cu delegația ungară în vederea de negocieri comerciale și la început ungurii se arătasera aproape entuziaști). Germania și Ungaria n-aveau nici un interes pentru consolidarea nouilor state inclusiv a României.

Recunoașterea de România a Republicei Socialiste Sovietice care prețuise atât de mult nu mai avea acum nicio valoare. Rușii nu se mai temeau nici că România ar putea deveni un centru de unde să pornească un atac împotriva bolșevismului.

Pe de altă parte, Sovietele încheiasera pe lângă acordul comercial, cu Anglia (1921) și tratatul de la Rapallo (1922) o serie de înțelegeri cu statele vecine.

Am fost chemat apoi de dl. I. G. Duca să iau parte la conferința de la Viena (1924). Am acceptat, dar am scris mai dinainte că socotesc această conferință inoportună. Dl. Duca mi-a declarat că a hotărât ținerea acestei conferințe tocmai pentru ca rușii să fie siliți să-și dea pe față adevăratele lor intenții față de noi.

Sovietele au ridicat la Viena, chestiunea plebiscitului (despre care Litvinoff vorbise încă din noembrie 1922 ministrului polon Narutowicz) în Basarabia căutând să ne atragă și reușind într-o discuție cu răsunet ridicând prin propaganda și dialectica marxistă „chestiunea” Basarabiei la rangul de mare primejdie europeană.

Poate că ar fi interesant să adaog că, într-o lungă audiență pe care mi-a acordat-o M. S. Regele Ferdinand după înapoierea mea de la Varșovia, Majestatea Sa și-a exprimat regretul că nu s-a ajuns la „recunoașterea unirii Basarabiei”.

În luna mai 1921 am avut câteva convorbiri cu I. I. C. Brătianu, care recunoștea „deosebita importanță a unui pact prin care rușii să renunțe pe veci la orice pretenție și să recunoască unirea Basarabiei”, dar se temea de propaganda

comunistă a unei legațiuni sovietice la București. El era convins că regimul din Rusia va dura multă vreme și de aceea era dispus pentru o eventuală separare a Ucrainei care „ar putea evolua către un regim mai aproape de al nostru și ar servi de stat tampon între noi și Rusia comunistă”. Brătianu privea mișcarea lui Petliura cu ceva mai multă simpatie. Eu obiectam că ucrainenii sunt acei cari ridică neconținut pretenții asupra Basarabiei și că îndată ce vor câștiga oarecare putere de stat, vom intra în conflict cu ei.

În 1922, când era Președinte al Consiliului, Brătianu dorea ca să ajungă la o înțelegere cu rușii după cum mi-a declarat în repetate rânduri în discuțiile avute cu dânsul la Conferințele de la Genova.

D. N. Ciotori, Membru de onoare al Academiei Române

PERSONALITĂȚI

Silvia Corlăteanu-Granciuc*, George Enache**

CONSTANTIN N. TOMESCU, PROFESOR UNIVERSITAR ȘI SECRETAR AL MITROPOLIEI BASARABIEI ÎN PERIOADA INTERBELICĂ. SCHIȚĂ DE PORTRET

*Plămădit din sânge ardelean și oltean,
născut dobrogean, format moldovean,
devine mai târziu basarabean.*

Preotul Vasile Țepordei

The article presents the work of the secretary of the Bessarabian Metropolitan Church professor Constantin N. Tomescu, between 1918-1940 and 1941-1944. Born in Constanta, after his studies at the Iasi Theological Seminary and then at the Faculty of Theology in Bucharest, Constantin N. Tomescu was delegated as secretary of the Metropolitan Church of Bessarabia and fulfilled this function throughout the interwar period. In Chisinau he carried out extensive cultural activities: in parallel with the position of secretary of the Metropolitan, he collaborated in publishing several newspapers and magazines, actively participated in various Committees, Societies, Cultural Associations, schools, etc. In 1926 he actively participated in the opening of the Faculty of Theology in Chisinau, being involved until 1944 as a professor and dean of this faculty. In 1937-1938 he was Minister of Cults and Arts. With the Soviet army entering Bessarabia in 1944, he and his family fled to Romania. During the communist regime, he was imprisoned three times as a representative of the old Romanian ruling elite, and the longing for Bessarabia intensified his desire to put on paper his impressions during the period in office, in the administrative centre of the Romanian province on the left of the Prut.

Keywords: Romania, Bessarabia, interwar period, Bessarabian Metropolitan Church, Constantin N. Tomescu, Faculty of Theology in Chisinau.

Tatăl lui Constantin Tomescu, Nicolae, era originar din Baia de Aramă, Oltenia, iar mama, Ștefania, din Săliștea Sibiului, era descendentă dintr-o importantă familie de mocani ardeleni. Constantin se naște la Constanța, la 20 februarie 1890, devenind astfel un vlăstar al Dobrogei.

* **Silvia Corlăteanu-Granciuc**, doctor în istorie, conferențiar universitar, secretarul științific al Institutului de Istorie.

** **George Enache**, doctor în istorie, profesor universitar, Universitatea „Dunărea de Jos” din Galați.

Soarta a fost vitregă cu micul Constantin. Rămâne orfan de tată la vârsta de 3 ani și rolul patern a fost preluat de preoții de la biserica din apropiere, pe care o frecventa dus de mamă, fire evlavioasă și păstrătoare a tradițiilor ortodoxe. Amintirile din copilărie, până a rămâne orfan și de mamă, sunt împresurate cu frumoase evocări despre datinile și tradițiile dobrogenilor, descrieri ale orașului Constanța, pline de viață și culoare, cu nostalgii și evocări a figurii mamei pe care o numea duios „măicuța mea dragă”, cea care „a sădit în sufletul meu un început de iubire a neamului nostru românesc”.

La vârsta de 9 ani își pierde și mama, rămânând orfan de ambii părinți. Neavând pe nimeni pe lume, se zbate ca peștele pe uscat. Epitropia, pusă de Tribunalul din Constanța să-l crească, risipește averea destul de consistentă, adunată de părinți pentru a-i asigura un viitor fără griji și refuză să-l sprijine să studieze la gimnaziu. Pentru a supraviețui Constantin încearcă să învețe tâmplăria, să devină hamal în port sau băiat de prăvălie într-o librărie din oraș, ba chiar încearcă să-și facă o carieră militară, intrând copil de trupă în marină.

Însă sufletul său, înclinat spre studiu, nu se împacă cu această situație. Se alipește de protopopul orașului, preotul Gheorghe Niculescu, care, apreciindu-i dragostea de cele bisericești, îl sprijină pe micul orfan să se înscrie la Seminarul Teologic din Galați. Datorită unui complex de împrejurări, descris în amănunt în cuprinsul memoriilor sale¹, Constantin Tomescu nu trece concursul, dar, cu acest prilej, îl cunoaște pe arhimadritul de scaun Nicodim Munteanu, viitor episcop de Huși, mitropolit al Moldovei și patriarh al României, de care-l va lega un statornic sentiment de fidelitate și admirație. Imaginea vlădicăi Nicodim, așa cum este conturată de către Constantin Tomescu în memoriile sale, este una mai mult decât măgulitoare, fiind cea mai detaliată biografie a celui de-al doilea patriarh al României, redactată de un contemporan.

Cu sprijinul lui Nicodim Munteanu, tânărul Tomescu reușește în cele din urmă să intre la seminarul din Iași, pe care-l absolvă ca premiant, în 1912. Doriitor să-și continue studiile, Constantin Tomescu urmează Facultatea de Teologie din București, unde se afirmă ca un eminent, dar și ca lider de opinie dinamic, animat de marele ideal al unității naționale.

Ales președinte al studenților de la Teologie, Tomescu trece în Ardealul mamei sale, aflat sub stăpânire chesaro-crăiască, cu un grup de 30 de studenți de la Teologie, pentru a aduce românilor ardeleni un mesaj al patriei libere. Acolo, prin intermediul Asociației „Astra”, face cunoștință cu Onisifor Ghibu, Octavian Goga, Vasile Bologa. Este arestat de autoritățile maghiare și reținut în penitenciarul din Sibiu până ce guvernul român reușește să-l elibereze. Acțiunea studenților teologi a aflat mare ecou în rândurile românilor din Ardeal, care visau la unirea cu Patria-mamă.

¹ Constantin N. Tomescu, *Jurnal din viața mea*. Chișinău, Cartdidact, 2018.

În 1916, anul intrării României în Primul Război Mondial alături de Antan-tă, Constantin Tomescu era proaspăt absolvent al Facultății de Teologie, visând la o bursă în străinătate. Însă „chemarea istoriei” l-a determinat să se înroleze ca soldat voluntar, făcând parte din echipa unui tren sanitar, pe întreaga durată a războiului. Se ocupă de îngrijirea răniților, de nevoile spirituale ale combatanților și i se încredințează, inclusiv, responsabilitatea de grefier al trenului, sarcină care într-un fel anticipează viitoarele activități ale lui Constantin Tomescu.

În condițiile dezagregării fostului Imperiu țarist și a impactului revoluției bolșevice, mișcarea națională a românilor din Basarabia decide ca teritoriul din-tre Prut și Nistru să se unească cu România. Ziua de 27 martie 1918 (st.v.), zi în care la Chișinău, în ședința Sfatului Țării, a fost adoptată Declarația de Unire a Basarabiei cu țara-mamă, România, îl găsește pe Constantin Tomescu în trenul sanitar, luptând împreună cu echipa medicală împotriva febrei recurente și a tifo-sului exantematic. Vestea, ne asigură autorul în memoriile sale, a fost primită cu mare entuziasm și bucurie.

Anul 1918 a reprezentat nu doar anul Unirii Basarabiei cu țara-mamă, dar a devenit și anul în care tânărul absolvent al Facultății de Teologie din București, Constantin Tomescu, își începe cariera profesională, în chip neașteptat pentru el, chiar pe meleaguri basarabene. După mai bine de un secol, timp în care român-ii basarabeni au fost integrați cu forța din punct de vedere bisericesc în cadrul Bisericii Ortodoxe Ruse, fiind supuși unui aspru proces de rusificare, venise mo-mentul ca viața bisericească din Basarabia să se regăsească sub omoforul Bisericii Ortodoxe Române. În vederea reorganizării vieții bisericești dintre Prut și Ni-stru, Sf. Sinod al Bisericii Ortodoxe Române trimite în Basarabia, ca locțiitor al scaunului arhiepiscopiei Chișinăului, pe episcopul de Huși, Nicodim Munteanu. Având nevoie de oameni pentru a întocmi cancelaria eparhială, vlădica Nicodim, de comun acord cu ministrul Cultelor și al Instrucțiunii, Simion Mehedinți, îl numește pe Constantin N. Tomescu în funcția de secretar general al Mitropoliei Basarabiei. Ceea ce părea o slujbă temporară s-a dovedit a fi o activitate întinsă pe mai bine de două decenii. Astfel, „plămădit din sânge ardelean și oltean, născut dobrogean, format moldovean, devine basarabean, prin tot ceea ce a dat bisericii și țării sale”, avea să spună despre Constantin Tomescu unul din foștii săi discipo-li, preotul Vasile Țepordei².

Alegând sa-și trăiască viața și să-și construiască o carieră în Basarabia, Con-stantin Tomescu devine, sub anumite aspecte, mai „basarabean” decât înșiși ba-sarabenii. Din punctul său de vedere, Basarabia se prezenta ca o uriașă mare spi-rituală, aflată sub pustiuri, care trebuia scoasă în evidență și canalizată în formă și expresie românească. Această misiune profesorul Tomescu a îndeplinit-o fie de la înălțimea catedrei universitare, fie din pozițiile administrative din interiorul

² Vasile Țepordei, *Profesorul universitar Constantin N. Tomescu*, în: „Au murit cu gândul și dorul de Basarabia”. Editura Eminescu, București, 1997, p. 59.

Bisericii, ca om politic și învățat. Inițial, a avut sarcina să prelucreze documentele Cancelariei eparhiale în limba română literară. În timp, a devenit persoana indispensabilă a Cancelariei Eparhiei Chișinăului, pe care a organizat-o sistematic, colaborând fructuos cu Gurie Grosu, arhiepiscop al Chișinăului și mitropolit al Basarabiei, precum și cu urmașul acestuia, Efrem Enăcescu, care a condus eparhia din postura de locotenent de mitropolit.

În urma reorganizării administrative a Bisericii Basarabiei, teritoriul fostei Arhiepiscopii a Chișinăului și Hotinului a fost împărțit în trei: Arhiepiscopia Chișinăului și Episcopia Cetății Albe – Ismail, care au format Mitropolia Basarabiei, și Episcopia Hotinului, cu reședința la Bălți, inclusă în componența Mitropoliei Bucovinei. Primul episcop al Hotinului a fost ales, în martie 1923, Visarion Puiu, până atunci episcop de Argeș, care a devenit prieten apropiat al profesorului Tomescu. Visarion Puiu a desfășurat în noua eparhie o „lucrare epocală”, după cum s-a exprimat, în amintirile sale, Constantin Tomescu. Un vast proiect ctitoricesc, economic și cultural a fost implementat cu îndârjire de către episcopul Visarion într-un spațiu vitregit, iar prietenul său Tomescu alocă pagini însemnate în memoriile sale acestor realizări. Pe întreg parcursul carierei lui Visarion Puiu, Constantin Tomescu i-a fost alături, împărțindu-și timpul între Chișinău și Bălți. Deși deputat în Adunarea Eparhială din Chișinău și reprezentant al Arhiepiscopiei Chișinăului în Congresul Național Bisericesc, Constantin Tomescu a fost ales – ca o recunoaștere a implicării sale active în Episcopia Hotinului – deputat în Adunarea Eparhială de la Bălți.

Alături de activitatea pe teren administrativ bisericesc, Constantin Tomescu desfășoară o intensă activitate pe tărâm cultural. La Chișinău, el găsește revista „Luminătorul”, scoasă de mai mulți ani în limba română, dar redactată cu litere chirilice de către iconomul mitrofor Constantin Popovici. Se alătură colaboratorilor revistei, publică o serie de studii despre istoria românilor, devenind, în timp, redactor al acestei reviste.

Împreună cu profesorul universitar Toma G. Bulat, inițiază, la Chișinău, apariția revistei trimestriale de istorie și geografie a Moldovei dintre Prut și Nistru, „Arhivele Basarabiei”, care a apărut în perioada anilor 1929-1938. Scopul „Arhivelor Basarabiei” era „studierea pământului și a omului acestui ținut de graniță”³, având o „orientare patriotică, de dezvoltare a conștiinței naționale și de contribuire la scrierea istoriei adevărate a țării”⁴. Majoritatea materialelor publicate sunt documente de arhivă referitoare la istoria Moldovei și istoria bisericii din ținut, probleme de drept, dispoziții, hotărâri, scrisori și declarații aparținând diverselor structuri de stat, dar și persoanelor particulare. Materialele publicate au fost îngrijite, prefăcute și comentate de Leon T. Boga, Toma G. Bulat, Constantin N. Tomescu, Emil Gane, Iosif Lepși, Paul Mihail, Ioan Pelivan, Ștefan Ciobanu, Vi-

³ *Arhivele Basarabiei*, nr. 1, 1929. Tipografia Eparhială „Cartea Românească”, Chișinău, 1929.

⁴ Silvia Corlăteanu-Granciuc, *Revista „Arhivele Basarabiei” (1929-1938) și autorii ei*. În: „Pergament. Anuarul Arhivelor Republicii Moldova”. Volum II, Chișinău, 1999, p. 76.

ctor Tufescu, Constantin Popovici, ș.a. Revista s-a bucurat de atenție sporită din partea autorităților și istoricilor. A fost susținută de Nicolae Iorga, care se interesa mereu de documentele noi tipărite în paginile revistei. Multe dintre documente, pierdute din cauza evacuării arhivelor în perioada războiului, au putut fi identificate mai târziu și preluate de prestigioasele colecții editate de Academia Română (Documente privind Istoria României și Documenta Romaniae Historica), doar datorită faptului că au fost publicate în paginile revistei „Arhivele Basarabiei”.

Constantin N. Tomescu a fost, totodată, și unul din redactorii „Revistei istorico-bisericești din Chișinău” prin intermediul căreia se readuceau în atenție istoria bisericii din Basarabia.

De asemenea, nu trebuie uitat că profesorul Tomescu este autorul unei substanțiale opere istoriografice. „Strădania mea publicistică” (numele unuia dintre capitolele memoriilor) se încununază cu mai multe opere de istorie a Bisericii Române, printre care merită a fi numite: *Istoria Sfintei Mănăstiri Hârjauca*, Chișinău, 1924; *Episcopia Hotinului. Date istorice și statistice*, Chișinău, 1925; *Documente și scrisori din familia Andronachi Donici*, Chișinău 1928; *Catagrafia Basarabiei din 1817*, Chișinău 1928; *Înființarea Episcopiei Chișinăului și Hotinului (1813)*, în „Arhivele Basarabiei”, an I, 1929, nr. 1; *Exarhul Gavril și Mitropolitul Ignatie al Ungrovlahiei, 1810*, în „Arhivele Basarabiei”, an. II, 1930, nr. 2; *Știri catagrafice din Biserica Moldovei din 1809*; *Documente basarabene*, 2 volume, Chișinău 1928-1938 (în colaborare cu Visarion Puiu, Ștefan Berechet, Ștefan Ciobanu și Leon T. Boga) ș.a. în total peste 50 de lucrări.

Una din marile satisfacții din viața lui Constantin Tomescu a fost înființarea Facultății de Teologie din Chișinău. Memoriile lui Constantin N. Tomescu, editate recent într-un volum de 1100 pagini⁵, se constituie într-o sursă esențială de cunoaștere a activității acestei instituții, cu un rol major în viața spirituală a Basarabiei interbelice. Proiectul facultății de la Chișinău, a fost aprobat în 1926, cu sprijinul mareșalului Alexandru Averescu, al poetului Octavian Goga și al profesorului și filosofului Ion Petrovici. În cadrul acestei facultăți Constantin Tomescu, care, în 1927, își ia doctoratul în teologie, devine profesor de Istoria Bisericii Ortodoxe Române și prodecan al Facultății. În condițiile în care majoritatea profesorilor din cadrul tinerei facultăți erau cu domiciliul stabil în alte orașe și făceau naveta la Chișinău, Tomescu, ca om al locului, este cel care „ține în mână” facultatea, din punct de vedere administrativ. Din memorii aflăm informații interesante despre viața colectivului de profesori care cuprindea multe nume mari, precum Gala Galaction, Nichifor Crainic, frații Cicerone și Valeriu Iordăchescu, Ion Savin, Ștefan Ciobanu, Serghie Bejan, arhimandritul Iuliu Scriban. Evident, nu toți au fost la sufletul lui Constantin Tomescu, din rațiuni academice sau preferințe politice, iar acest lucru nu l-a ascuns câtuși de puțin în cuprinsul memoriilor sale. De asemenea, memoriile arată modul în care era organizată viața studentască în

⁵ A se vedea Constantin N. Tomescu, *Jurnal din viața mea*. Chișinău, Cartdidact, 2018.

cadrul Facultății de Teologie, studenții fiind angrenați în numeroase activități cultural-misionare, excursii cu caracter duhovnicesc etc. O lectură atentă arată vastitatea proiectului în care era implicată facultatea, de refacere a ecumenicității ortodoxiei, ruptă de disputele naționaliste ale secolului al XIX-lea și de loviturile aplicate de bolșevism. Tot în această logică se explică numeroasele deplasări ale profesorului Tomescu (în multe cazuri alături de Visarion Puiu) în Cehoslovacia, Turcia, Palestina, Italia, Egipt, Bulgaria etc. Ca recunoaștere a acestor eforturi i se acordă titlurile de arhon mare dikeofilax al Patriarhiei Ecumenice și de cavaler al Ordinului Sfântului Mormânt.

Dar implicarea lui Constantin Tomescu în viața Basarabiei nu se oprește aici. Tărâmului bisericesc și celui cultural i se adaugă cel al administrației civile și cel politic. Îl leagă o statornică prietenie de Gherman Pânteș, primar al Chișinăului în perioada interbelică, pe care-l numește în scrierile sale „inimosul frate basarabean”, fiind impresionat de activitatea acestuia, din perioada mișcării naționale din 1917 până în anii celui de-al Doilea Război Mondial. Participă la planurile de dezvoltare social-economică și culturală a Chișinăului, fiind mereu implicat, ca președinte sau membru, în tot felul de comitete și asociații care promovează diverse inițiative cetățenești.

Întreține legături vaste cu majoritatea elitei politice basarabene, cu unii dintre aceștia polemizând intens cu privire la modul în care trebuie concepută dezvoltarea teritoriului dintre Prut și Nistru. Ostil politicii promovate de Partidul Național Liberal, Tomescu devine un opozant al exponenților acestui partid la Chișinău. Din acest motiv, imaginea unor lideri liberali, așa cum reiese din memoriile lui Constantin Tomescu, nu este una într-un totu agreabilă.

În cele din urmă, opțiunile sale politice se îndreaptă către Partidul Național Creștin, condus de A. C. Cuza și Octavian Goga, activând ca președinte al filialei județului Lăpușna și ca inspector al Basarabiei (responsabil cu activitatea partidului pe întreaga regiune). Odată cu formarea guvernului Goga-Cuza, în decembrie 1937, profesorul Constantin Tomescu a fost numit subsecretar de stat pentru Culte și Arte. Debarcarea executivului de către regele Carol al II-lea, în februarie 1938, a pus capăt scurtei sale experiențe guvernamentale. Apoi, legăturile sale cu mitropolitul Visarion Puiu, intrat în dizgrația puterilor vremii, l-au situat pe profesorul Tomescu într-un con de umbră, din care a revenit abia după eliberarea Basarabiei de către armatele române în vara anului 1941 și înaintarea acestora spre Est.

Refugiat din Basarabia ocupată de sovietici, în vara anului 1940, profesorul Tomescu a întreținut legături strânse cu ceilalți refugiați dintre Prut și Nistru, implicându-se apoi în opera de refacere a vieții bisericești de dincolo de Prut, afectată grav de loviturile ateismului bolșevic. Mai mult, după reabilitarea mitropolitului Visarion, marele său prieten, și numirea acestuia la cârma Misiunii Bisericii Ortodoxe Române în Transnistria, profesorul Tomescu a fost solicitat să sprijine după puteri eforturile de renaștere a credinței creștine între Nistru și Bug.

Astfel, deși aflat la o vârstă destul de înaintată, Constantin Tomescu își împarte existența în anii războiului între Cernăuți (unde, între timp, devenise profesor la Facultatea de Teologie), Chișinău și Odessa (în calitate de inspector general administrativ bisericesc).

Schimbându-se soarta războiului, armatele sovietice intră, la jumătatea anului 1944, și ocupă Basarabia, de data aceasta pentru mult mai multă vreme. Profesorul Tomescu se refugiază la Sibiu și nu va mai reveni în Basarabia lui dragă. În acea perioadă Sibiul era un loc de refugiu pentru numeroase persoane, inclusiv pentru familia bătrânului A. C. Cuza, care, de altfel, va deceda la scurtă vreme după încheierea conflagrației mondiale. Acesta ar fi lăsat cu limbă de moarte ca urmașul său la conducerea partidului să fie profesorul Constantin Tomescu, fapt care mai târziu va avea consecințe grave asupra destinului său.

Arestat în anul 1948, în condițiile declanșării amplelor represii împotriva elitelor vechii României, pentru acuzația de omisiune de denunț (câteva persoane arestate îi pomeniseră numele, iar el era „vinovat” că nu le denunțase Securității)⁶, profesorul Tomescu a fost arestat, judecat și achitat în februarie 1950. La scurt timp însă, în mai 1950, era din nou arestat și închis administrativ la închisoarea Sighet, în calitate de demnitar într-unul din guvernele „burghezo-moșierești”⁷.

Eliberat în vara anului 1955, Constantin Tomescu s-a stabilit cu domiciliul nominal la fiul său, Nicolae, în București. În realitate, cea mai mare parte a timpului o petrecea la Schitul Coșna, Vatra Dornei, unde starețera un basarabean, părintele Grigore Cobzaru, originar din Soroca. Securitatea a început să-i urmărească pe amândoi, deoarece ambii fuseseră legați, într-un fel sau altul, de mitropolitul Visarion Puiu, refugiat în Occident și considerat criminal de război, la Coșna păstrându-se, de altfel, o parte din bagajele acestuia. De asemenea, printre obiectivele Securității se număra și urmărirea preoților originari din Basarabia, care reușiseră să rămână în România, aceștia fiind considerați în majoritatea lor „reacționari”.

Prin mijloace specifice, agenții poliției politice au stabilit că profesorul Tomescu a păstrat legături cu clerici basarabeni precum Pavel Guciuja, Vladimir Bârjoveanu, Boris Bobcenco, Dumitru Balaur, Vasile Țepordei și alții. Toți aceștia sperau într-o viitoare eliberare a Basarabiei și o refacere în acest ținut a Mitropoliei românești. Printre discuțiile, adesea fanteziste, dar care încercau să mențină speranța în acest ideal, s-au numărat și acelea referitoare la viitoarea conducere a eparhiei. Astfel, profesorul Tomescu, devenit între timp văduv, ar fi urmat să devină mitropolit al Basarabiei.

Sentimentele lui Constantin Tomescu pentru Basarabia au fost exprimate într-o poezie, intitulată „Dor de Basarabia”, pe care a recitat-o cu prilejul unei

⁶ Arhivele Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității, fond Penal, dosar nr. 852, vol. II, f. 229.

⁷ George Enache, *Constantin Tomescu, un basarabean prin „adopteie culturală”*, în: „În onoare Ion Șicanu. Studii de istorie a românilor”. Cahul, 27 martie 2011, p. 210.

pomeniri a regretatei sale soții Olga Poliacov. Din pricina acestei poezii, Securitatea l-a considerat pe Constantin Tomescu drept o persoană ce „caută să mențină psihoza în rândurile basarabenilor despre un nou război, iar Basarabia va fi eliberată”. De aceea, în iunie 1958, profesorul Tomescu era luat în lucru în dosar individual, pentru a i se documenta mai temeinic activitatea sa „ostilă”, îndreptată împotriva Uniunii Sovietice. Cum în 1958 deja începuse în România al doilea val de represiune generalizată, profesorul Tomescu a fost arestat la 25 august 1958, de Securitatea Suceava, inițial pentru manifestările sale naționaliste. În concluziile de învinuire din cadrul procesului i s-a reținut printre acuzații și poezia amintită mai sus, însă principalul capăt de acuzare a fost legat de un aspect de natură politică.

Securitatea era în acea perioadă interesată să fabrice cât mai multe dosare, cu cât mai mulți inculpați, deaceia, Constantin Tomescu nu a fost singurul condamnat în acel caz. Din dosarele mai vechi și din numeroasele interogatorii, poliția politică știa de apartenența acestuia la Partidul Național Creștin. În lunile următoare, la intervale mari de timp, sunt arestați și anchetați o serie de foști membri ai acestui partid, Securitatea construind în cele din urmă un scenariu fantezist în care se pornea de la ideea că profesorul Tomescu preluase conducerea partidului în ilegalitate (conform legendei amintite mai sus) și începuse acțiunea de reorganizare a acestuia. Dintre toți cei arestați, Tomescu cunoștea doar o singură persoană. Pentru a rezolva și această dificultate, Securitatea a acreditat ideea că „organizația subversivă” folosea legătura „de la om la om”, membrii acesteia necunoscându-se unii pe ceilalți.

Procesul a avut loc abia în octombrie 1960. În calitate de „șef de organizație subversivă”, profesorul Tomescu a fost condamnat, prin sentința 131/17 octombrie 1960, la 20 de ani de temniță grea pentru „crima de uneltire contra ordinii sociale”. Încarcerat la Jilava, Constantin Tomescu a fost eliberat la 11 aprilie 1964, în baza decretului de grațiere 176/1964 al Consiliului de Stat al Republicii Populare Române.

După eliberare, s-a stabilit cu domiciliul în București, trecând la cele veșnice la 5 iulie 1983.

RECENZII

Andrei EȘANU, Valentina EȘANU,
*Lumina cărții la români (secolele XIV-XIX). Studii, surse
și materiale*, Editura Academiei Române – Muzeul
Brăilei „Carol I”. Editura Istros, București-Brăila,
2018, 657 p.

În ultimul timp, cartea veche românească și străină constituie unul dintre subiectele importante în preocupările cercetătorilor istoriei și artei noastre naționale. În spațiul românesc din dreapta Prutului, tiparul și cartea au fost valorificate constant încă din secolul al XIX-lea, iar în Basarabia, acest subiect a fost neglijat în mare parte din cauza împrejurărilor politice. Investigatii temeinice în domeniul cărții românești s-au întreprins la Chișinău în perioada interbelică, iar după instaurarea regimului sovietic în teritoriul dintre Prut și Nistru acest subiect a fost înlăturat din mediile de cercetare, fiind considerat inutil și lipsit de substanță. În tratatele de istorie a Moldovei și a „limbii moldovenești”, elaborate în anii

50-60 ai secolului XX, acestui subiect îi erau rezervate câteva propoziții. S-a acceptat, totuși, contribuția mitropolitelor Varlaam și Dosoftei în organizarea tiparului în Țara Moldovei în secolul al XVII-lea, însă schimburile de valori dintre statele medievale românești, circulația cărții în limba română în partea de est a românității erau trecute cu vederea și se impunea ideea precum că fenomenul tipăririi cărților în limba română este datorat raporturilor cu slavii de răsărit. După dispariția imperiului sovietic, cercetările în domeniul culturii naționale au fost reluate, au fost puse în valoare documente vechi, investigate cărți românești din fonduri de muzee, biblioteci laice și ecleziastice, în baza cărora s-au emis con-

cluzii pertinente despre cartea și tiparul din Basarabia, învățământ, tipărirea și răspândirea cărților în spațiul istoric al Moldovei, contribuția unor personalități marcante la propășirea artei tipografice în Țara Moldovei.

Primele cercetări în valorificarea patrimoniului de carte românească din spațiul istoric al Moldovei au fost reluate la Chișinău în anii 80 ai secolului trecut de un grup de bibliografi, cub coordonarea lui Andrei Eșanu, iar ca urmare s-au tipărit două volume de *Cartea Moldovei* (Chișinău, 1990, 1992), cu studii introductive consistente despre evoluția artei tipografice din Moldova ale coordonatorului volumelor. Andrei Eșanu a elaborat și publicat în deceniile următoare valoroase lucrări despre aceste subiecte, contribuind în esențială măsură la revigorarea cercetărilor în domeniul istoriei cărții și al tiparului la români. În anii 90 ai secolului trecut a aderat la investigațiile istoriei culturii Valentina Eșanu, iar lucrările elaborate de acești reputați istorici au pus bazele unui nou domeniu de cercetare, la care au aderat alți oameni de știință, contribuțiile cărora au devenit importante pentru știința istorică românească.

În aceste coordonate tematice se înscrie recentul volum de studii, surse și materiale, publicat sub egida Academiei Române, Institutul de Arheologie Iași, Muzeului Brăilei „Carol I” și al Institutului de Istorie din Chișinău. Volumul este, de fapt, o culegere ce cuprinde 32 studii și articole editate și inedite, cu un spectru variat de subiecte, încadrate tematic în limitele istoriei cărții românești, ca: receptarea culturii scrise în limba slavonă, istoria și circulația cărții în țările române, raporturile culturale prin carte între români și cu popoarele europene în secolele XIV-XIX. Este reflectată activitatea culturală a personalităților notorii din panteonul românesc: ieromonahul Macarie primul tipograf român, Filip Moldoveanul, episcopul Mitrofan, mitropolitul Grigorie Roșca, Nicolae Milescu Spătarul, Dimitrie Cantemir, mitropolitul Iacob Putneanul și alții. Este descifrat și interpretat conținutul unor documente vechi, cum sunt pomelnicele mănăstirilor Voroneț, Căpřiana și Sihăstria Putnei. Au fost puse în valoare numeroase cărți tipărite și codice, ale căror vechime este probată prin însemnările manuscrise, despre care în știința istorică nu s-a știut, recoltate din fondurile de biblioteci și muzee din țară și de peste hotare.

Culegerea este structurată reușit în șapte capitole, bine conturate tematic. În primul compartiment, cu titlul *Receptarea culturii scrise și primele opere laice în cultura română*, autorii elucidează fenomenul receptării și afirmării culturii scrise în Moldova prin centrele de cultură, învățământ, carte și literatură religioasă, lucrări teologice originale; încearcă să demoleze un stereotip referitor la cronografia slavo-română din secolele XV-XVI și confirmă paternitatea acestora unor personalități din anturajul voievozilor sau boierilor și că marii cronicari de expresie slavonă din Moldova au manifestat interes față de evenimentele care s-au produs în acest spațiu de la „descălecatul” lui Dragoș până la 1590, dar și față de unele evenimente din istoria universală; argumentează caracterul pluristratigrafic al cronicii lui Grigore Ureche, demonstrând că *Letopisețul Țării Moldovei* a lui

Grigore Ureche este o operă colectivă a mai multor generații de cronicari, care au scris atât până, cât și după Grigore Ureche.

În al doilea capitol intitulat sugestiv *Cartea est-slavă în Țările Române* sunt elucidate subiecte mai puțin reflectate în istoriografia românească. Autorii sunt de părere că tipăriturile est-slave au ajuns în arealul românesc după apariția tiparului în aceste regiuni și mai ales după fondarea, de către Ivan Feodorov, a unor tipografii la Moscova, Zabludov, Lvov și Ostrog. În baza unor cercetări temeinice, autorii consideră că primele incunabule în limba slavonă, tipărite de Schweipolt Fiol la Cracovia au fost răspândite nu numai în estul, dar și în sud-estul Europei, adică și în mediul românesc. Un loc aparte în lucrare este acordat activității mitropolitului Dosoftei al Ardealului (1622-1627), care, în opinia autorilor, a fost un precursor al ierarhilor din Țara Românească și al mitropolitului Varlaam al Moldovei (1632-1653), datorită cărora termenul *Cazanie*, cu sens de predică, a intrat în circuitul religios românesc prin acești doi mari ierarhi, fiind preluat din slavonă. Un subiect care, în opinia autorilor, necesită o mai largă desfășurare științifică este cel legat de raporturile culturale prin carte între Episcopia ortodoxă de Przemyśl și Țara Moldovei în secolele XIV-XVII, deoarece instituțiile muzeale și de arhivă poloneze și ucrainene ar putea să dețină cărți de patrimoniu, care pot să ofere anumite indicii ale legăturilor culturale între populația ortodoxă poloneză cu cea românească.

Compartimentul al treilea, intitulat *Meșteri tipografi și tipărituri vechi românești*, este consacrat activității tipografice a unor iluștri tipografi români și ierarhi, care au susținut și încurajat prin diferite metode tipărirea cărților. Într-un studiu amplu, autorii au reușit să reflecte activitatea primului tipograf român – ieromonahul Macarie –, în perioada 1508-1512 și să prezinte date despre tipăriturile acestuia, locul aflării lor în colecții românești și europene. Aceeași valoare o are studiul despre activitatea lui Filip Moldoveanul – primul tipograf de limbă română, originar din Moldova, în care au fost descrise bibliografic și a fost indicat locul aflării exemplarelor cunoscute în prezent. Interesante sunt și abordările autorilor referitoare la activitatea și contribuția episcopului Mitrofan la tipărirea *Bibliei de la București* din 1688, ca și aportul lui Iacob Putneanul la răspândirea științei de carte în Țara Moldovei, prin tipărirea *Bucvarului* din 1755. În urma unor cercetări temeinice autorii au adunat informații despre răspândirea tipăriturilor de la Dubăsari, Movilău și Chișinău (1792-1870), aflate în diferite colecții din România. Prin elaborarea acestui catalog, autorii au argumentat circulația tipăriturilor în limba română din Basarabia în direcție vestică, iar dovadă sunt exemplarele păstrate până în prezent în fonduri de biblioteci și muzee din România. În acest context, precizăm că nu suntem convinși de existența unei ediții a *Bucoavnei* în anul 1814, tipărită la Chișinău, ori autorii au inclus la poziția 6, p. 238, cu 56+40 p. un exemplar incomplet, presupus ca fiind din această ediție. Următoarea carte inclusă în repertoriu (poziția 7, p. 239) este *Bucoavna* de la Chișinău din 1815, exemplare fiind păstrate până în prezent. Suntem reticenți

în ceea ce privește identificarea acestei cărți (poziția 6) ca fiind de la 1814 și din considerentul că aceasta este una destul de desfășurată ca și număr de pagini, ori aceasta ar trebui să fie cu un număr identic de pagini ca ediția de la 1815. Destul de consistent și argumentat este studiul despre cartea tipărită în spațiul istoric al Moldovei în epoca modernă. Cercetătorii cărții românești pun accentul întotdeauna pe cartea veche, iar cea din perioada modernă este cumva ignorată pe nedrept. În studiul lui Andrei Eșanu și Valentinei Eșanu se pune în valoare cartea tipărită și în perioada modernă.

Capitolul patru, cu titlul *Cartea în viața marilor dregători și cărturari*, include contribuții importante referitoare la rostul și rolul cărții în viața elitelor din Țara Moldovei. În baza cercetărilor vechilor cărți manuscrise, autorii au ajuns la concluzia că în epoca lui Ștefan cel Mare, cartea ca purtător de înțelepciune și învățătură pătrunde tot mai mult în viața marilor demnitari. Mitropolitul Grigorie Roșca pe parcursul vieții a înscris cele mai frumoase pagini din istoria mănăstirilor Probota și Voroneț. Autorii admit, în baza cercetărilor, că Nicolae Milescu Spătarul în activitatea sa științifică, didactică și diplomatică a folosit cărți în limbile latină și greacă, tipărite în Occident. Până a ajunge la Moscova, marele cărturar a utilizat cărți germane, engleze, olandeze etc. În baza unor îndelungate cercetări, Andrei Eșanu și Valentina Eșanu au mers pe urmele bibliotecii lui Dimitrie Cantemir în Rusia și au adus contribuții însemnate, din punctul nostru de vedere, la identificarea unor exemplare de carte din biblioteca marelui cărturar. În aceleași coordonate științifice este un alt studiu despre reușitele și tentativele eșuate de editare a operelor lui Dimitrie Cantemir în Rusia, iar scrierile marelui învățat au fost publicate după moarte de către fiul său și alte personalități notorii. În următorul studiu, autorii au ajuns la concluzia că de la mijlocul secolului al XVIII-lea, în evoluția culturală a Moldovei se profilează un nou curent de tip iluminist european, reprezentat de Iacob Putneanu, Vartolomeu Măzăreanu, Amfilohie Hotiniul, Iacob Stamati etc., care va încuraja transformările moderne din prima jumătate a secolului al XIX-lea. Personalitatea lui Mihail Kogălniceanu, în calitate de colecționar și editor de cronici românești, este esența altei contribuții din acest compartiment, or, autorii descriu împrejurările în care au fost editate cele două ediții de cronici românești de distinsul istoric și om politic Mihail Kogălniceanu. În ultimul articol din acest compartiment, Andrei Eșanu și Valentina Eșanu evocă personalitatea acestui om de stat cu rădăcini de rudenie în Basarabia, în calitate de ctitor al bisericii din satul Râpi, ținutul Fălciu, căreia i-a dăruit un exemplar de *Evangelhie*, tipărită la Chișinău în anul 1855.

În compartimentul al cincilea, autorii au inclus pomelnicele mănăstirilor Voroneț, Căpriană și Sihăstria Putnei. Aceste valoroase documente istorice constituie un important suport izvoristic pentru istoria medievală a românilor. Textul pomelnicelor este dat în variantă originală și transliterată, cu ipoteze și comentarii asupra lor. *Pomelnicul* mănăstirii Voroneț, identificat în Biblioteca Științifică Centrală „Andrei Lupan” din Chișinău este o ediție mai târzie, din secolul al

XVIII-lea, în varianta lui Vartolomei Măzăreanu, care a intervenit cu importante completări, a efectuat modificări în structura pomelnicului, a adăugat compartimente noi. Autorii identifică și descriu patru etape în istoria pomelnicului de la Voroneț: I. De la fondarea mănăstirii în anii 30 ai sec. XV până la 1488; II. Pomelnicul vechi, scris în slavonă, din 1488-1775; III. Pomelnicul în redacția lui Vartolomei Măzăreanu din 1775; IV. Pomelnicul nou din anii 1775-1828. Valoarea științifică și istorică a *Pomelnicului* de la Voroneț, în opinia autorilor, constă în faptul că prezintă date importante din istoria românilor din secolele XIV-XIX, nume de personalități, date, care par a fi inedite la momentul actual al cercetărilor. În alt studiu autorii descriu *Pomelnicele* mănăstirii Căpriană, unul dintre cele mai vechi așezăminte monahale din Basarabia. S-a pornit de la pomelnicul mănăstirii scris între 1821 și 1825, care se află în Muzeul Național de Arte Plastice din Chișinău. Din analiza pomelnicului autorii au ajuns la concluzia că a existat altul mai vechi, utilizat în scrierea lui după moartea Mitropolitului Gavril Bănulescu-Bodoni. Autorii se referă și la pomelnicul început după construirea bisericii cu hramul Sfântului Gheorghe (1840-1841). În aceleași coordonate științifice se înscrie și *Pomelnicul* Sihăstriei Putnei, identificat de Andrei Eșanu și Valentina Eșanu în Biblioteca de Stat a Rusiei. Din relatările autorilor reiese că acest pomelnic a fost legat cu niște învățături duhovnicești, tipărite la Viena în 1793. Autorii constată că ceea ce au identificat este o completare la codicele de la Putna, identificat și inclus în circulație de Olimpia Mitric. În nota 1424 se susține că BRV nu atestă o asemenea carte tipărită la Viena în 1793. Suntem de părere că este vorba de *Adunarea cazaniilor*, tom 1-3, tipărită în 1793 la Viena (Cetatea Beciului).

În capitolul VI, intitulat *Valori bibliofile și însemnări de pe cărți vechi bisericești*, autorii au inclus patru articole despre cărțile și însemnările vechi identificate în colecții din România, Rusia și Ucraina. În primul studiu autorii au adunat însemnări inedite cu referire la istoria românilor, scrise pe codicele vechi și care în prezent se află în colecții străine din mediul est-slav. În al doilea paragraf sunt puse în circulație însemnările de pe alte 13 codice moldovenești din colecția Pogodin, din Sankt Petersburg. Relațiile culturale dintre Țara Moldovei și Dobrogea sunt reflectate prin circulația cărților, copiate sau tipărite în Moldova, ale căror itinerare duc în Dobrogea. În baza însemnărilor manuscrise, autorii ajung la concluzia că valorile bibliofile manuscrise pătrund din Moldova în Dobrogea începând cu secolul al XVII-lea, iar cele tipărite sunt constatate în număr mare în secolele XVIII-XIX. Rezultatele vizitelor de documentare efectuate în Odesa au fost expuse de autori în următorul studiu, în care includ în circuitul științific informații inedite despre valorile bibliofile identificate în bibliotecile universitare și publice din acest oraș.

În ultimul capitol al culegerii de studii, cu titlul *Reconstituiri și recuperare de carte*, Andrei Eșanu și Valentina Eșanu includ în circuitul științific informații valoroase și inedite despre bibliotecile mănăstirii Voroneț, reconstituie unele momente din istoria bibliotecii mănăstirii Noul Neamț. În ultimul studiu *Dispersarea*

patrimoniului de carte veche românească (secolele XIX-XX). Colecții și colecționari din străinătate, autorii descriu împrejurările și etapele dispersării patrimoniului de carte din bibliotecile din Republica Moldova. Se admite, pe bună dreptate, că o etapă dezastruoasă în destinul cărților din bibliotecile bisericești și mănăstirești din Basarabia este perioada regimului sovietic, când majoritatea bibliotecilor au fost închise, multe cărți au dispărut fără urmă, iar altele chiar arse.

Contribuțiile științifice incluse în acest volum sunt valoroase și de mare actualitate pentru știința istorică românească. Autorii pun în circulație idei și ipoteze noi, prezintă numeroase informații inedite referitoare la problema tiparului la români în perioadele veche și modernă a cărții românești. Se insistă, așa cum e și firesc, pe integrarea subiectului cărții din Basarabia în istoria tiparului românesc. Mai mult ca atât, sunt valorificate numeroase comori bibliofile românești înstrăinate și este demonstrată valoarea lor istorică. Este evocată contribuția marilor personalități românești la prosperarea activității tipografice în spațiul locuit de români. Este meritoasă intenția de a oferi cititorului unele texte de însemnări, pomelnice etc. în varianta originală, folosind caracterele slavone, manieră demult abandonată în mediul științific românesc. Stilul în care a fost expusă întreaga materie din volum facilitează accesul celor interesați de cultura românească, în general, și de cea a tiparului, în particular. Îndemnăm cititorii la lecturarea acestui interesant volum, iar autorilorle dorim noi realizări în scrierea altor, la fel de interesante cărți, despre cultura și spiritualitatea românească!

Igor Cereteu*

* Igor Cereteu, doctor habilitat în istorie, cercetător științific coordonator, Institutul de Istorie.

Cristina PREUTU

Propaganda politică în România socialistă. Practici instituționale și tehnici de comunicare (1965-1974), Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2017, 461 p.

În regimurile totalitare, propaganda ideologică are un rol deosebit. Menirea ei este de a îndoctrina masele, de a le „convinge” de „justețea” politicii, promovate de regimul de la conducere. Propaganda joacă un mare rol în formarea „omului nou”, devotat partidului de la putere. Tot propaganda impune normele de „moralitate” pentru societatea, supusă puterii politice.

România a cunoscut practica totalitarismului de stânga, cea a comunismului, impus de forțele militare sovietice după invadarea acesteia în august 1944. În acel an, Partidul Comunist Român era prea puțin numeros pentru a putea acapara întreaga putere. A fost nevoie de timp, pentru a se „întări”. Iată de ce URSS a acceptat o perioadă de „coexistență pașnică” între monarhie și comuniști. Dar acest „concubinaj” nu a durat prea mult: la 30 decembrie 1947 regele Mihai a fost obligat să abdice de la tron și să părăsească România. „Democrația populară” a învins și conducerea țării, fidelă URSS, a promovat politici economice, sociale, culturale etc., asemănătoare celor din Țara Sovietelor.

Dar dominația sovietică în România nu a fost de prea lungă durată. În URSS însăși s-au schimbat multe priorități. La 5 martie 1953 a murit dictatorul I. Stalin, iar în martie 1956, în cadrul Congresului al XX-lea al PCUS, într-o ședință închisă, noul lider de la Kremlin, Nikita Hrușciiov, a condamnat crimele comise de clica lui Stalin. În URSS începuse numitul „dezgheț” hrușciovian. Oficial, Kremlinul a declarat că respectă dreptul țărilor-surori din cadrul lagărului socialist de a-și formula și promova politici proprii, în interesul popoarelor și cauzei comunismului mondial.

În acest context, liderul comunist român Gheorghe Gheorghiu-Dej a promovat o politică precaută, dar consecventă, de debarasare de dominația sovietică. La început a reușit să-l convingă pe N. Hrușciiov să scoată forțele militare sovietice de pe teritoriul României, apoi a închis un șir de instituții sovietice sau pro-sovietice. În 1964, la București, a fost publicată o broșură – Karl Marx „Însemnări despre români”¹, în care chiar clasicul comunismului a criticat politica Rusiei țariste față de România.

¹ K. Marx. *Însemnări despre români* (Manuscrise inedite), București, 1964. Vezi și: <https://www.scribd.com/document/218169340/Karl-Marx-Insemn%C4%83ri-despre-romani>

Din iulie 1965, secretar general al PCR devine Nicolae Ceaușescu, care conduce România până la revoluția din decembrie 1989. Este importantă cunoașterea politicii promovate de acest conducător, inclusiv – folosirea propagandei ca instrument de îndoctrinare și manipulare a oamenilor. În acest sens, un studiu fundamental a realizat cercetătoarea de la Iași Cristina Preutu, care a scos de sub tipar monografia „Propaganda politică în România socialistă. Practici instituționale și tehnici de comunicare (1965-1974)”².

Monografia recenzată cuprinde *Introducere*, trei părți, *Concluzii*, *Anexe*, *Izvoare și bibliografie*, rezumat în engleză, *Indice de nume*.

În *Introducere* autoarea prezintă cititorilor diverse explicații ale noțiunii „propagandă”, depistate în literatura de specialitate, inclusiv cea dată de V. I. Lenin în discuția acestuia cu Gheorghe Plehanov, și care făcea deosebire între agitație și propagandă. În viziunea lui V. Lenin, „propaganda are menirea de a transmite mai multe idei unuia sau câtorva oameni, mai ales prin intermediul cuvântului tipărit, pe când agitația transmite o singură idee sau numai câteva idei unei mase mari de oameni” (p. 16). Tot aici Cristina Preutu prezintă studiile realizate de alți autori, care au fost interesați de examinarea rolului și locului propagandei în statele comuniste și formulează scopul și sarcinile cercetării: să evidențieze structura, natura și rolul propagandei în contextul redefinirii regimului comunist din România în perioada anilor 1965-1974, contribuția propagandei la fundamentarea cultului personalității lui Nicolae Ceaușescu, la „dezvoltarea într-o anumită direcție a politicii economice, la susținerea procesului de modernizare economică și socială și la promovarea unei imagini pozitive în exterior” (p. 27).

Cadrul cronologic al studiului este convingător: 1965 a fost anul venirii la putere a lui N. Ceaușescu, iar anul 1974, așa cum arată autoarea cărții, a fost unul deosebit. În acel an și-a desfășurat lucrările Congresul al XI-lea al PCR, care a adoptat „Codul principiilor și normelor muncii și vieții comuniștilor, ale eticii și echității socialiste”, iar ceva mai devreme în România a fost adoptată Legea presei, care definea ziaristul ca fiind propagandist al politicii partidului, ceea ce demonstrează „completa subordonare a mijloacelor informaționale în masă de către conducerea regimului” (p. 30). Tot aici, în *Introducere*, autoarea a prezentat sursele pe care le-a utilizat la redactarea studiului.

Prima parte a monografiei, intitulată „Structura instituțională”, cuprinde două capitole: „Instituția centrală a propagandei și rețeaua locală” și „Actorii mesajului propagandistic” (p. 39-151). Autoarea a examinat schimbările instituționale de organizare a propagandei, survenite după 1965, a analizat rolul diverselor secții de propagandă ale PCR. Un loc aparte a fost consacrat promovării culturii de masă, rolului caselor de cultură și căminelor culturale. Sunt importante multiplele constatări ale autoarei, referitoare la funcționarea organelor de partid, responsabile cu

² Cristina Preutu, *Propaganda politică în România socialistă. Practici instituționale și tehnici de comunicare (1965-1974)*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2017, 461 p.

propaganda. În mod „firesc”, într-un regim totalitar, totul ar fi trebuit să pornească dintr-un singur centru. Autoarea constată, că în realitate era altfel. De pildă, Consiliul Național al Radiodifuziunii și Consiliul Cultural și Educației Socialiste, care aveau și ele în atribuții unele responsabilități propagandistice, „produceau o mare confuzie”, și a fost citat Cornel Burtică, care spunea că „toate aceste centre de comandă îmbogățeau conținutul propagandei, conduceau cel mai adesea la manifestări grotești, dementiale, mai cu seamă în ultimii ani” (p. 72).

Cristina Preutu a examinat procesul de formare și de afirmare a „actorilor mesajului propagandistic”: lectorii, propagandiștii, agitatorii.

Partea a doua a lucrării, „Morfologia propagandei comuniste” (p. 155-265), cuprinde, de asemenea, două capitole, care se referă la funcțiile propagandei, autoarea evidențiind mai multe componente ale propagandei comuniste (de informare a deciziilor, luate la nivel de partid și de stat, propaganda tehnică, propaganda ateistă etc.). Urmează examinarea detaliată a funcției de socializare a propagandei, în care autoarea monografiei a expus subiecte privind socializarea politică, dimensiunea educativă, funcția de mobilizare și control, fenomenul întrecerii socialiste etc.

Capitolul II se referă la temele propagandei comuniste. Între altele, Cristina Preutu a examinat ceea ce se numește „limba de lemn” a conducătorilor comuniști și a propagandei respective. Este interesant de observat anumite aspecte legate de noțiunile folosite și de insistența promovării anumitor termeni. Autoarea aduce exemplul lui Alexandru Bărlădeanu care insistă asupra noțiunii de „Secretariat concentrat” în locul noțiunii de „Secretariat unitar” (organ de conducere al CAER), „pentru a evita orice trimitere ideologică; folosirea expresiei „Secretariat unitar” ar fi dat impresia existenței unei singure opinii la nivelul conducerii, ceea ce ar fi ridicat întrebări în privința aspectului democratic al instituției” (p. 220).

Autoarea monografiei examinează amănunțit subiectul legat de formarea unui alt tip de om, a „Omului nou” (p. 235 și urm.). Tot așa cum în URSS, patria comunismului, Partidul comunist și-a formulat drept scop formarea unui „om nou, constructor al societății comuniste”, și în România, PCR, sub conducerea lui Nicolae Ceaușescu, și-a propus să educe un „om nou”. Cristina Preutu remarcă: „Din perspectivă ideologică, omul trebuia să-și depășească condiția de viață și să treacă la o altă etapă a dezvoltării sale, etapa care impunea și adoptarea unui anumit comportament social, politic și asimilarea unei alte identități” (p. 235). Un model de „om nou”, expus de autoare, este cel al fruntașului din întrecerea socialistă. Autoarea monografiei examinează rădăcinile istorice ale ideii întrecerii socialiste, făcând trimitere, pe bună dreptate, la moștenirea lui V. I. Lenin, care, în 1919, lansase ideea întrecerii socialiste (în lucrarea „Marea inițiativă”), fenomen impus de partidele comuniste tuturor colectivelor de muncă, instituțiilor de învățământ, colectivelor de creație etc. Revenind la „omul nou”, citim în continuare câteva portrete biografice, promovate de propaganda comunistă ca fiind modele demne de urmat (p. 245 și urm.). Eugen Florescu, de ex., a ajuns unul din personajele principale ale propagandei comuniste în România anilor 1980. Cristina Preutu a expus biografia, cariera lui de ziarist și trage concluzia: „Deși absolvise Secția

de Ziaristică a Facultății de Filozofie și lucra ca redactor la un ziar [Eugen Florescu] nu concepea ziaristica drept o meserie, o profesie” (p. 255). Este interesantă activitatea lui Eugen Florescu după prăbușirea regimului comunist, expusă de autoare.

Partea a treia a monografiei a fost intitulată „Reflecții societale și tehnici de comunicare” (p. 269 și urm.). Autoarea a studiat și a expus teme interesante, legate de impactul discursului lui Nicolae Ceaușescu din august 1968 asupra societății române. A fost vorba de intervenția trupelor militare ale Organizației Tratatului de la Varșovia (OTV) în Cehoslovacia sub pretextul că socialismul din acea țară ar fi fost expus primejdiei/înlăturării. N. Ceaușescu nu s-a solidarizat cu ceilalți membri ai OTV, iar poziția sa a avut un impact enorm în România. Autoarea conchide: „...poziția personală a lui Nicolae Ceaușescu față de evenimentele din Cehoslovacia i-a deschis calea pentru a-și consolida propria putere și a-și demonstra drumul diferit față de URSS, nu numai în fața românilor, dar și în fața statelor democratice” (p. 278).

Un subiect deosebit de interesant, examinat de autoarea monografiei, este cel al mesajelor aniversare, trimise lui Nicolae Ceaușescu. În perioada examinată de autoare omagiile conducătorului PCR par a fi destul de modeste, în comparație cu ce se va întâmpla după 1974. Un alt subiect este studiul de caz, referitor la rolul televiziunii în societatea românească în anii 1965-1974 (p. 303 și urm.).

Ultimul capitol al monografiei este consacrat examinării Tezelor din iulie 1971 și redefinirii puterii. Este analizată vizita lui Nicolae Ceaușescu în China și Coreea de Nord, țări comuniste, în care exista un puternic cult al personalității liderilor comuniști din țările respective, dar și o putere absolută a acestora asupra societății, practici promovate de Nicolae Ceaușescu după revenirea din Asia. Ultimele subiecte expuse sunt „Nicolae Ceaușescu – președinte al Republicii Socialiste România” și „Congresul Culturii și Educației Socialiste” (1976), eveniment ce a marcat o serie de schimbări pe mai multe planuri și a demonstrat o metamorfoză a regimului în sensul înăsprii lui, a limitării libertăților democratice.

Firește, monografia se încheie cu *Concluzii*, formulate de Cristina Preutu, pe baza cercetărilor realizate. Anexele prezintă diverse tabele (de ex., Tabel cu gazele de uzină, publicate în anul 1970, p. 395 și urm.).

În încheiere, constatăm că monografia semnată de Cristina Preutu este o lucrare fundamentală, consacrată studierii unui aspect deosebit de important din istoria regimului comunist din România - propagandei. Autoarea a folosit o gamă largă de surse – documente de arhivă, materiale propagandistice ale PCR (destul de numeroase), texte de memorii publicate, presa timpului etc. Monografia Cristinei Preutu este o lucrare de referință pentru istoria națională.

Felicitări autoarei!

Anatol Petrencu*

* **Anatol Petrencu**, doctor habilitat în istorie, profesor universitar, Universitatea de Stat din Moldova, membru de onoare al Academiei Oamenilor de Știință din România

VIAȚA ȘTIINȚIFICĂ

CONFERINȚA ȘTIINȚIFICĂ „UNIREA PRINCIPATELOR ROMÂNE ȘI PROBLEMA BASARABIEI”

(Cu prilejul împlinirii a 160 de ani de la Unirea Principatelor). Chișinău, 24 ianuarie 2019

La 24 ianuarie 2019, în sediul Academiei de Științe a Moldovei, a avut loc conferința științifică „Unirea Principatelor Române și problema Basarabiei” (Cu prilejul împlinirii a 160 de ani de la Unirea Principatelor). Evenimentul a fost organizat de către Institutul de Istorie, în colaborare cu Institutul de Filologie Română „Bogdan Petriceicu-Hasdeu”, Institutul de Cercetări Juridice, Politice și Sociologice și cu concursul Institutului Cultural Român „Mihai Eminescu” la Chișinău. Pe măsura trecerii timpului, a sporit și gradul de obiectivitate al interpretărilor, prin demersurile istoriografice asupra evenimentelor, într-un răstimp de o sută șaizeci de ani de la Unirea Principatelor Române, s-au putut verifica unele aprecieri și s-au conturat anumite „învățămintе”, analiza acestora reprezentând obiectivul major urmărit de organizatorii evenimentului.

Un mesaj de salut din partea conducerii Academiei de Științe a Moldovei a rostit acad. Ion Guceac, vicepreședinte al AȘM, care a subliniat că la 24 ianuarie 1859, la evenimentul Unirii Principatelor au participat și reprezentanții Basarabiei, deputații din județele Cahul, Bolgrad și Ismail, retrocedate Principatului Moldova la 1856.

Directorul Institutului de Filologie Română „Bogdan Petriceicu Hasdeu”, dr. hab. Nina Corcinschi, a edificat rolul reprezentanților generației unirii de la 1859, în mod special rolul lui Alexandru Ioan Cuza, care a rămas în istorie ca un „făuritor” al acesteia. Ales mai întâi la Iași, la 5 ianuarie 1859, colonelul Alexandru Ioan Cuza, fruntaș al revoluției de la 1848, „omul nou, fără sânge domnesc, dar dornic de progres și democrație”, după câteva săptămâni, la 24 ianuarie 1859, a fost ales, în unanimitate, și la București, domn al Țării Românești, devenind, astfel, Domn al Principatelor Unite. Rolul lui Alexandru Ioan I, cum mai era numit în perioada domniei sale, este nu doar de unificator dar și de făuritor al noului stat român modern, prin actele legislative de unificare completă a tuturor instituțiilor românești, de la armată până la biserică, a legislației, a sistemului monetar, a simbolurilor naționale etc., a consemnat Nina Corcinschi.

Dr. hab. Gheorghe Cojocaru, directorul Institutului de Istorie, a vorbit despre istoriografia națională și rezultatele acesteia cu referire la subiectul Unirii, în

ajunul împlinirii a 160 de ani de la Mica Unire și de la consemnarea unui centenar de la Marea Unire - eveniment marcat un an în urmă. Cu accente pe istoriografia contemporană, istoricul a subliniat că în studiile recente este tratată istoria gândirii și a mișcării naționale dintre Prut și Nistru în secolul al XIX-lea, evoluția social-economică, activitatea administrației locale, realizările dar și obstacolele în domeniul învățământului, științei și artei, situația presei etc., semnate în ultimii ani de istoricii de la Chișinău. Totodată, directorul Institutului de Istorie i-a îndemnat pe cei prezenți să reflecteze asupra lecțiilor învățate la împlinirea a 160 de ani de la Mica Unire și la intrarea în al doilea centenar de la Marea Unire a românilor. Paralela celor două „uniri” consună și cu faptul că în ziua de 24 ianuarie 1918, Republica Democratică Moldovenească și-a proclamat independența, desprinzându-se definitiv de Rusia bolșevică, perioadă tulbură, în care erau formulate mai multe proiecte în privința Basarabiei. Pentru străini, Basarabia era o monedă de schimb, pentru alții - o zonă strategică, pentru cei de-ai treilea - un cap de pod sau un teritoriu ce putea fi lesne acaparat sau tăiat în bucăți, de aceea este important de a vedea ansamblul evenimentelor și proceselor care s-au derulat în această zonă, analizându-le în concordanță cu mișcările democratice în Europa încă imperială, a subliniat directorul Institutului de Istorie.

Dr. hab. Victor Juc, directorul Institutului de Cercetări Juridice, Politice și Sociologice, a conferit importanță evenimentelor de la 1859, accentuând că subiectele pot fi abordate din diferite puncte de vedere, inclusiv prin felul cum a fost receptat, de către societatea contemporană, tot ce s-a întâmplat acum 160 de ani în urmă. Totodată, profesorul Victor Juc a menționat faptul că ziua de 24 ianuarie 1859 a adus multe realizări remarcabile, dar a stârnit și opoziții, mai ales domnia lui Alexandru Ioan Cuza, care a vrut să înfăptuiască „mult, în timp scurt, cu metode rapide, cu oameni noi și nu întotdeauna onești, ceea ce de timpuriu a stârnit opoziția”. Totuși, numele său a rămas dăltuit în „cartea de aur” a făuritorilor României moderne.

Directorul Institutului Cultural Român „Mihai Eminescu” la Chișinău, Valeriu Matei, a vorbit despre suita de manifestări organizate de Institutul Cultural Român „Mihai Eminescu” la Chișinău, în diverse planuri culturale, care au derulat cu o zi înainte de 24 ianuarie și vor continua și după această dată aniversară. Printre activități, directorul ICR a menționat depunerea de flori, alocuțiunea și recitalul muzical la busturile lui Alexandru Ioan Cuza din Scuarul Primăriei din satul Gura Galbenei, raionul Cimișlia, și cel din municipiul Chișinău; concertul simfonic dedicat împlinirii a 160 de ani de la Unirea Principatelor Române, susținut de Orchestra simfonică a Filarmonici Naționale „Serghei Lunchevici” din Chișinău, prelegeri în licee și gimnazii, alte evenimente omagiale.

A urmat ședința plenară deschisă prin comunicarea conf. univ. dr. Cristian Ploscaru de la Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, intitulată „Ideea statului național român în perioada Revoluției de la 1848”. Istoricul ieșean a vorbit despre starea de spirit a boierilor din Moldova în ianuarie 1859, subliniind

schimbările produse în mentalitatea clasei nobiliare din capitala Principatului Moldova după evenimentele revoluționare din Europa. Oprindu-se punctual asupra evenimentelor anului 1848 și aportul pașoptiștilor în consolidarea ideii de unitate națională, raportorul a subliniat momentele esențiale în activitatea liderilor pașoptiști în ideea de înlăturare a Rusiei ca lider, partener sau aliat din chestiunile românești. Problematica discutată de pașoptiști în debateri, confruntări și chiar în ezitări a fost foarte largă, printre abordările fundamentale fiind problema legislației, democrației, limbii etc. Istoricul a concluzionat că un element esențial în istoria Unirii îl reprezintă cauza mersului acestei idei, a scrierilor democratice în limba națională.

Profesorul de la Universitatea din București, dr. Radu Carp, a înaintat spre discuție subiectul „Natura și semnificația proiectelor constituționale din Țările Române (1857 - 1859)”, subliniind importanța dezbaterilor ce aveau loc în România în context european. În ajunul înfăptuirii Unirii, în marile orașe românești se discutau activ evenimentele din Franța, Belgia și din alte țări europene. Dezbaterile se centrau pe subiectul modelului ce urma să-l preia Principatele Unite după 1859 și experiența altor țări europene. În această discuție prioritate s-a dat modelului francez și celui belgian. Profesorul a subliniat faptul că puterea conducătoare a ajuns la concluzia că Regulamentele Organice nu erau în disonanță cu epoca, iar avantajul clasei conducătoare din Principatele Unite a fost proiectul constituțional care nu se întâlnea cel puțin în Franța.

„Rolul Unirii de la 1859 și problema unificării limbii literare românești” a fost subiectul comunicării prezentate de prof. univ. dr. hab. Vasile Bahnaru, care a vorbit despre unificarea limbii române literare, constituită în baza graiului muntenesc (în special sistemul fonetic al limbii, cu mici excepții – *de, pe* în loc de *pă, dă*, și parțial lexicul și gramatica – acordul articolului posesiv) și celui moldovenesc (lexicul și în cea mai mare parte, gramatica), unificarea fiind o urmare firească a corespondenței dintre scriitorii munteni Ion Heliade Rădulescu, Ion Ghica și cei moldoveni – Constantin Negruzzi, Vasile Alecsandri și ca urmare a combaterii tendințelor latiniste de către junimiști.

Conf. univ. dr. Gheorghe Negru, prin prezentarea unor noi surse documentare din arhivele desecretizate, surse istorice din perioada Rusiei imperiale, din perioada interbelică și cea sovietică, a încercat să identifice accentele național-românești în Basarabia în secolul al XIX-lea. În comunicarea prezentată „Unirea Principatelor Române și învierea sentimentului național românesc în Basarabia (anii '60 ai sec. al XIX-lea)”, cercetătorul a menționat că mai târziu, în perioada sovietică, istoricii doctrinari utilizau în documentele timpului ideea percepției în Basarabia a conceptului de Unire din anul 1859.

În cadrul conferinței au prezentat comunicări științifice conf. univ. dr. Dumitru Grama, care a vorbit despre aspectele istorico-juridice ale Unirii Moldovei și Valahiei și ale formării statului național român, punctând importanța actelor constituționale și evoluția acestora în timp, prin invocarea mai multor exemple

de unificări de state; Nicolae Băciuț, scriitor din Târgu-Mureș, care a subliniat importanța presei în acea perioadă, dar și în prezent, făcând un frumos elogiu revistei „Vatra veche”. Scriitorul a reliefat o comparație între românii ardeleni și românii basarabeni care, la 1859 aveau nevoie vitală de a fi împreună. Profesorul Constantin Stere din Ploiești a vorbit despre soarta lui Alexandru Ioan Cuza după abdicare, dar a menționat și unele proiecte culturale în care a fost implicat personal, prin intermediul Direcției Județene pentru Cultură, Culte și Patrimoniu Cultural Național din Prahova, care și-a propus, în timpul apropiat, să reediteze lucrările lui Nicolae Iorga dedicate Basarabiei, Unirii, altor subiecte, subliniind că unitatea națională trebuie consolidată și prin astfel de acțiuni.

În încheierea lucrărilor conferinței, Excelența Sa Ambasadorul României în Republica Moldova Daniel Ioniță a sintetizat cele prezentate în cadrul conferinței, anunțând că anul centenar nu se încheie și că 2019 este un an cu valențe și semnificații importante. Excelența Sa a reiterat că ar fi încă multe evenimente importante care trebuie consemnate, menționând în acest sens împlinirea unui deceniu de la lansarea Parteneriatului Estic și rolul relațiilor în diferite planuri dintre România și Republica Moldova, împlinirea a cinci ani de la semnarea Acordului de Asociere a Republicii Moldova cu Uniunea Europeană, alte evenimente care contribuie la dezvoltarea cursului european al statului.

În partea finală a conferinței au fost prezentate două cărți apărute recent de sub tipar. Cercetătorul științific Ion Negrei a vorbit despre o nouă ediție a lucrării istoricului Vlad Mischevca „1812 în destinul neamului românesc. Anexarea Basarabiei de către Imperiul Rus”, apărută la Editura „Litera”, Chișinău, 2018. 312 p., iar prof. univ. dr. hab. Valeriu Cușnir a prezentat lucrarea regretatului istoric Valeriu Popovschi „Basarabia în epoca renașterii naționale. Fenomene politice. Instituții. Personalități”, Chișinău, Editura SEREBIA, 2018, 336 p., o ediție îngrijită de Mihai Tașcă, în care au fost incluse materiale din arhiva personală a lui Valeriu Popovschi, dar și unele studii publicate anterior de autor, referitoare la mișcarea de emancipare politică și națională a românilor dintre Prut și Nistru în timpul Primului Război Mondial și al revoluțiilor ruse din 1917, lucrări care au fost primite, la momentul apariției lor, cu deosebit interes de specialiști, ele păstrându-și actualitatea și în zilele noastre, fiind de mare folos pentru toți cei dornici să cunoască cursul evenimentelor din anii 1917-1918.

Silvia Corlăteanu-Granciuc

AVIZ
asupra condițiilor publicării materialelor
în Revista de Istorie a Moldovei

Articolele se prezintă în limba română sau în alte limbi europene (engleză, franceză, germană, spaniolă, rusă, italiană etc.), însoțite de un rezumat. Materialele prezentate (studii, articole, comunicări, recenzii, teze etc.) trebuie să corespundă standardelor edițiilor științifice.

Fiecare articol trebuie să includă:

- **Textul.** Volumul articolului să nu depășească, de regulă, 1,5 c.a. (aproximativ 28-30 pagini, cel al recenziilor 3-4 pagini. Manuscrisul se va prezenta în varianta scrisă și electronică: **Word, Times New Roman; Font size 12; Space 1,5.** Autorii sunt rugați să prezinte materialele în redacția finală.

- **Referințele bibliografice** în format electronic: **Word, Times New Roman; Font size 10; Space 1**, se plasează după text și cuprind: **numele și prenumele autorului, titlul lucrării, locul editării, denumirea editurii, anul, pagina.** Referințele se dau în Footnote.

- **Rezumatul.** Articolele trebuie să fie însoțite, în mod obligatoriu, de un rezumat tradus într-o limbă de circulație internațională (engleză, franceză, spaniolă etc.), cuprinzând 400-500 de caractere; comunicările mici și recenziile nu vor avea rezumate.

- **Date despre autor.** La finele textului se anexează următoarele informații despre autor: **numele și prenumele, gradul științific și didactic, funcția, instituția, adresa, telefon, fax, e-mail.**

- **Data prezentării articolului.**

- **Materialul ilustrativ** se prezintă în format **A4**, sub o formă grafică clară, cu numerotarea poziției fiecărui obiect, însoțit de o legendă. Imaginile și tabelele trebuie să fie numerotate și însoțite de explicații.

Articolele sunt recenzate de cel puțin 2 recenzanți, precum și de membrii Colegiului de redacție. După caz, la recenzarea materialelor sunt invitați experți din afara Institutului și a Colegiului de redacție. Opinia și observațiile recenzanților sunt aduse la cunoștința autorului. Articolul se publică după convorbirea autorului cu recenzanții și acceptarea materialului prezentat. Manuscrisele și varianta electronică a textului se prezintă secretarului responsabil al Colegiului de redacție sau pe adresa: Institutul de Istorie, str. 31 august 1989, nr. 82, of. 322, Md-2012, Chișinău sau trimise prin e-mail: directonahistory.asm.md Telefon: 23-33-10.

Colegiul de redacție decide asupra materialelor inserate în revistă.

Cercetările, interpretările și concluziile expuse în materialele publicate aparțin autorilor și nu pot fi considerate ca reflectând politica editorială și opinia Colegiului de redacție sau ale Institutului de Istorie.

Retipărirea materialelor din Revista de Istorie a Moldovei se face cu acordul în scris al Redacției.

Adresa:
Institutul de Istorie,
str. 31 august 1989, nr. 82, of. 322, MD-2012, Chișinău, Republica Moldova.

Tel./ Fax.: (373 22) 23-45-41
www.history.asm.md

ISSN 1857-2022